1
1974
SERIA

Revista muzeelor și monumentelor

MONUMENTE ISTORICE ȘI DE ARTĂ

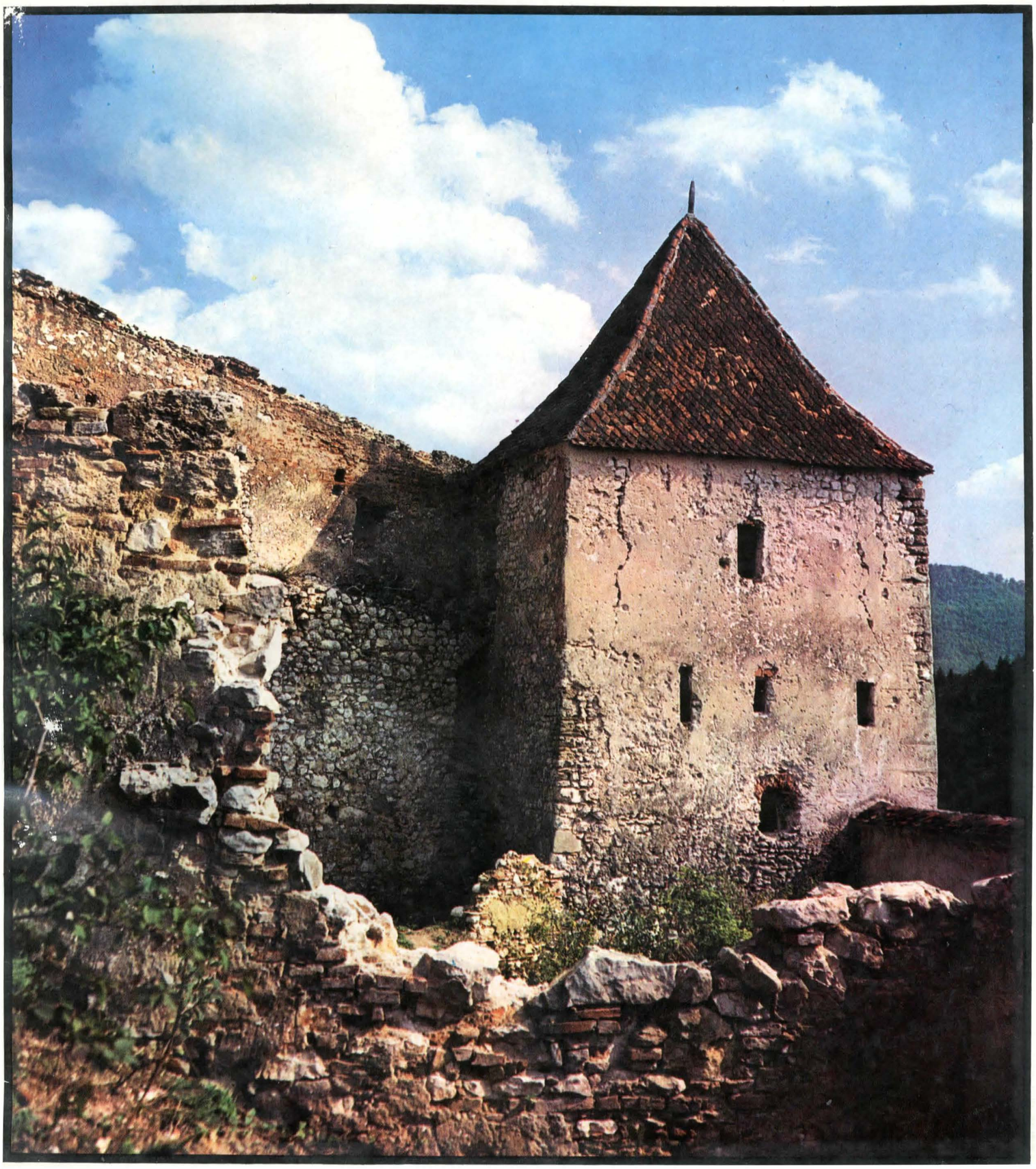

https://biblioteca-digitala.ro

CONSILIUL CULTURII ŞI EDUCAŢIEI SOCIALISTE

revista muzeelor și monumentelor

SERIA

MONUMENTE ISTORICE ȘI DE ARTĂ

Nr. 1. 1974

ANUL XLIII

https://biblioteca-digitala.ro

Coperta I: Cetatea țărănească de la Rîșnov, înainte de restaurare.

Coperta IV: Detalii din pictura bisericii de la Biborțeni.

Prezentare grafică și tehnoredactare: GHEORGHE MATEI

REVISTA MUZEELOR ȘI MONUMENTELOR, SERIA MONUMENTE ISTORICE ȘI DE ARTĂ, CONTINUĂ PUBLICAȚIA
BULETINUL MONUMENTELOR ISTORICE

https://biblioteca-digitala.ro

TREI DECENII ÎN ACTIVITATEA DE RESTAURARE A MONUMENTELOR ISTORICE

„Creația științifică și culturală are rădăcini adînci în trecutul îndepărtat al istoriei poporului nostru: ea s-a dezvoltat în strînsă legătură cu procesele social-economice, cu lupta forțelor înaintate pentru eliberarea națională și socială, cu întreaga evoluție a societății omenești, precum și cu progresul științei și culturii universale. Numeroase vestigii de cultură materială, realizări tehnice și științifice, monumente istorice și de artă, minunate opere de arhitectură, de literatură, pictură și sculptură, făurite de-a lungul secolelor, relevă cu toată elocvența forța geniului, sensibilitatea și capacitatea creatoare a poporului nostru".

NICOLAE CEAUȘESCU

„România pe drumul desăvîrșirii construcției socialiste", București, 1968, Ed. politică, vol. II. p. 22.

În perioada ce a urmat lui 23 August 1944 și după instituirea puterii populare, tînărul regim democratic a fost confruntat cu o grea moștenire în domeniul conservării și valorificării patrimoniului monumental istoric: numeroase monumente distruse sau avariate, un sistem administrativ depășit, o gravă penurie de specialiști — grele servituți proiectate pe fondul unei economii ruinate de război, cînd totul era de făcut pentru reconstrucția țării. Este lesne de înțeles că reluarea organizată a activității de restaurare a monumentelor istorice nu s-a făcut fără dificultăți. Și totuși, în pofida apăsătoarelor urgențe pe care le implica viața economică, socială și politică a țării, datorită politicii culturale profund științifice și patriotice a partidului și statului nostru, problema conservării patrimoniului cultural nu a dispărut din atenția forurilor de răspundere, fiind asigurate, sub diferite forme, mijloacele financiare necesare acestui scop.

La 15 martie 1951, printr-un decret al Prezidiului Marii Adunări Naționale, a fost înființată „Comisia științifică a muzeelor, monumentelor istorice și artistice", ca organ de specialitate al Academiei R.P.R. Noua comisie a reușit în interval de numai cîțiva ani să realizeze un volum important de cercetări, de repertoriere sau cu caracter monografic, pregătind și materialul care a stat la baza noii legi a monumentelor istorice. Principala lucrare efectuată de noua comisie a fost inventarierea monumentelor de cultură: arheologice, de arhitectură și memoriale. Cu prilejul operațiilor de inventariere, au fost întocmite fișe pentru 11 543 de monumente, dintre care 4 360 au fost declarate monumente de cultură. Această lucrare, deși incompletă, venea să acopere un gol pe care îl resimțiseră din greu generațiile anterioare de cercetători. Inițiată încă din 1832, reluată în vremea lui Al. I. Cuza, prin strădaniile „Comisarilor guvernamentali", D. Pappazoglu, Al. Pelimon, Cezar Bolliac și Al. Odobescu, acțiunea de inventariere a revenit de mai mule ori în atenția fostei Comisiuni a Monumentelor Istorice, dar niciodată nu s-a ajuns la un rezultat mulțumitor. Este, așadar, un merit al Comisiei științifice a muzeelor și monumentelor realizarea acestui inventar, care a fost publicat ca anexă a Hotărîrii Consiliului de Miniștri nr. 661 din 22 aprilie 1955.

Apariția acestor documente a fost deosebit de importantă pentru politica de cercetare și restaurare a monumentelor istorice din țara noastră, ceea ce face necesară o mai atentă considerare a lor.

Trebuie subliniat în primul rînd că Hotărîrea Consiliului de Miniștri nr. 661/1955 este primul act normativ cu adevărat cuprinzător menit să asigure protecția, cercetarea, conservarea, restaurarea și punerea în valoare a monumentelor de cultură de toate categoriile.

Dacă în trecut atenția forurilor conducătoare și a factorilor de răspundere științifică, inclusiv a Comisiunii Monumentelor Istorice, se îndrepta cu precădere asupra monumentelor religioase, prin directivele noului act normativ, ca și prin conținutul listei anexe, sînt repuse în drepturi monumentele civile și militare, de asemenea, monumentele cu caracter memorial direct legate de evenimente de seamă din lupta poporului pentru independență și justiție socială. Au fost stabilite răspunderile organelor administrative locale în a căror sarcină permanentă cade paza, protejarea, conservarea, consolidarea și restaurarea monumentelor și a cadrului înconjurător, pentru prima oară statuîndu-se în țara noastră zona de protecție, determinarea acesteia urmînd să se facă în funcție de peisaj, de amploarea și de importanța monumentului protejat.

O altă importantă prevedere a Hotărîrii Consiliului de Miniștri nr. 661/1955 privește înființarea unei unități specializate pentru lucrările de protejare, consolidare și restaurare a monumentelor istorice. Pe baza acestei prevederi, avea să ia ființă, în 1959, Direcția monumentelor istorice. Pînă la înființarea acestei instituții, activitatea de restaurare a fost asigurată prin intermediul Atelierului de monumente istorice al Institutului central de sistematizare a orașelor și regiunilor (I.C.S.O.R.) și printr-un mic atelier care a funcționat în cadrul Departamentului Cultelor.

Deși foarte mici, aceste două nuclee de restaurare au avut meritul de a aplica cu consecvență indicațiile precis formulate de documentele partidului nostru în problema conservării patrimoniului istoric din țara noastră fără discriminările devenite tradiționale în sînul fostei Comisiuni a Monumentelor Istorice, care nu s-a ocupat decît de monumenele religioase aparținînd populației de naționalitate română. Astfel, a fost inițiată restaurarea unor importante edificii civile — palatul brîncovenesc de la Potlogi, casa lui Udriște Năsturel de la Herești, castelul Corvinești lor de la Hunedoara, de asemenea, au fost începute restaurările unor monumente aparținînd naționalităților conlocuitoare, ca geamia Hunkiar de la Constanța, biserica romano-catolică Sf. Mihail din Cluj, biserica evanghelică din Sebeș-Alba, cetatea țărănească de la Prejmer-Brașov și altele.

După înființarea Direcției monumentelor istorice, beneficiind de sprijinul generos oferit de organele de partid și de stat, activitatea de cercetare și de restaurare a monumentelor s-a dezvoltat constant, numărul edificiilor și ansamblurilor istorice restaurate pînă în prezent fiind impresionat.

Din lunga serie de restaurări efectuate prin grija statului nostru, care a alocat importante fonduri în acest scop, se evidențiază prin calitatea științifică a lucrărilor sau prin amploarea investițiilor, următoarele: cetatea de scaun a Sucevei (la care se lucrează încă), cetatea Făgăraș, ansamblul Patriarhiei din București, centrul istoric al orașului Sebeș-Alba, cetatea Cîlnic, cetatea Alba Iulia, ansamblul Bărăției din Cîmpulung Muscel, mănăstirea Aninoasa-Argeș (în curs de restaurare), cetatea țărănească cu biserica evanghelică din Prejmer, hala veche din Brașov, biserica romano-catolică Sf. Mihail din Cluj, ansamblul roman cu mozaic de la Constanța, curtea domnească din Tîrgoviște, castelul Corvinești lor de la Hunedoara, mănăstirile Galata și Cetățuia din Iași, casa Udriște Năsturel din Herești-Ilfov, mănăstirea Strehaia, strămutarea monumentelor de la Ada-Kaleh, cetatea orașului Tîrgu-Mureș (pe punctul de a fi terminată), mănăstirea Neamț, cetatea Neamț, mănăstirea Brebu-Prahova, cetatea cu biserica romanică din Cisnădioara, mănăstirea Sucevița, mănăstirea Dragomirna, mănăstirea Moldovița, hanul din

https://biblioteca-digitala.ro

Suceava, mănăstirea Putna (lucrările sînt în curs), mănăstirea Cozia, mănăstirea Hurez.

În prezent, Direcția monumentelor istorice și de artă are deschise 104 șantiere, cele mai importante fiind: cetatea Histria, cetatea și monumentul triumfal de la Adamclisi, mănăstirea Secu-Neamț, mănăstirea Bistrița-Neamț, biserica lui Ștefan cel Mare de la Războieni-Neamț, mănăstirea Rîșca, cetatea de scaun Suceava, casa Lăpușneanu de la Slatina, biserica Neagră din Brașov, biserica Sf. Nicolae din Scheii-Brașovului, primăria veche din Sibiu, hanul din Pîncota-Arad, catedrala romano-catolică din Alba Iulia, mănăstirea Polovragi, palatul Potlogi, ansamblul Stelea din Tîrgoviște, casa domnească din Brîncoveni-Olt, casa Vergu-Buzău, cula Racoviță-Argeș, mănăstirea Tismana, cetatea orașului Tîrgu-Mureș etc. La această listă selectivă trebuie adăugată mănăstirea Văcărești, cel mai important ansamblu de arhitectură feudală din București, care, din toamna anului 1973, a fost destinată unor instituții de cultură, în care scop urmează să fie supusă unui complex proces de restaurare.

În paralel cu lucrările de restaurare efectivă, se pregătesc în prezent proiectele pentru alte monumente reprezentative ale patrimoniului nostru cultural, la care șantierele vor fi deschise în viitorul apropiat: palatul Ghica-Tei din București, cazarma grănicerilor din Caransebeș, ansamblul Cetățuia din Brașov, ansamblul „Sugălete" din Bistrița-Năsăud, biserica Sf. Gheorghe din București, cetatea țărănească Drăușeni — jud Brașov, castelul Criș — jud. Mureș, cetatea Cantemireștilor de la Mera — jud. Vrancea, biserica fostei mănăstiri Rîmeți — jud. Alba, vechea biserică ortodoxă din Hălmagiu — jud. Arad.

Dar, vorbindu-se despre activitatea de restaurare care s-a dezvoltat atît de impetuos în țara noastră în anii puterii populare, nu este îndestulător să fie avute în vedere numai aspectele de ordin cantitativ, oricît ar fi ele de impresionante. Este necesar să se evidențieze în primul rînd faptul că în activitatea generală a Direcției monumentelor istorice și de artă locul ocupat de cercetarea științifică este deosebit de important atît ca volum cît și ca factor orientativ.

Sumar prezentate, principalele fronturi de cercetare sînt următoarele:

a) Repertorierea științifică a tuturor monumentelor istorice din țara noastră cu întregul lor patrimoniu istoric și artistic. După repertorierea realizată în 1951—1955, Direcția monumentelor istorice și de artă a inițiat o nouă acțiune de inventariere, noua listă însumînd în prezent 6 456 titluri de monumente (ansambluri și centre istorice), ceea ce corespunde unui număr efectiv de peste 7 000 de obiective, în raport cu cele 4 360 de monumente ale repertoriului publicat în 1955.

Cu aceasta, operația de inventariere nu se poate considera încheiată. Începînd chiar din anul 1974, se va trece la întocmirea repertoriului analitic al monumentelor istorice, lucrare complexă și de vastă întindere a cărei totală finalizare este prevăzută pentru anul 1995. În cadrul acestei acțiuni, se va lărgi sfera de inventariere a monumentelor, acordîndu-se o mai mare atenție edificiilor civile rurale și urbane, știind că actuala listă — deși mult mai largă — este departe de a cuprinde bogatul fond de arhitectură civilă din secolele XVIII—XX. O campanie specială va trebui organizată pentru arhitectura populară supusă unui accelerat proces de transformare, datorită reconstruirii intensive a satelor în cadrul procesului de sistematizare și modernizare.

b) Cercetarea istorică și arheologică înțeleasă ca o etapă preliminară oricărei restaurări, în vederea stabilirii exacte a fazelor de construcție și pentru precizarea unor elemente reper (ca, de exemplu, nivelul de călcare originar). Cercetarea istorică și arheologică desfășurată în cadrul Direcției monumentelor istorice și de artă a fost în măsură să aducă importante contribuții pentru mai buna cunoaștere a evului mediu românesc. Dintre cele mai semnificative descoperiri arheologice menționăm: prima biserică ctitorită de Ștefan cel Mare la Putna, cu plan triconc, biserica de lemn de la Voroneț, anterioară ctitoriei lui Ștefan cel Mare, prima biserică de la Șchei (sec. XIV—XV), biserica de lemn de la Comana (sec. XV), biserica lui Alexandru cel Bun de la Bistrița-Neamț, vechile biserici de la Brîncoveni-Olt, mănăstirea ortodoxă de la Voievozi-Bihor (sec. XII—XIII) etc.

c) Cercetarea de arhitectură se realizează atît ca obiectiv în sine, prin intermediul secției de cercetare, cît și ca fază preliminară restaurării unui monument. Cercetarea de parament, combinată cu cercetarea istorică, bazată pe documente scrise, stampe și fotografii, poate conduce în unele cazuri la o radicală modificare a siluetei și valorii de autentic a unui monument, prin revenirea la formele originale, cert demonstrate. În acest sens sînt semnificative restaurarea bisericii Radu Vodă din București la care a fost posibilă refacerea turlelor și a decorului arhitectonic considerat dispărut, de asemenea, restaurarea culei Racoviță-Argeș, la care devine posibilă reconstituirea înfățișării inițiale.

d) Deosebit de importantă este cercetarea privind tehnicile de construcție, analiza mortarelor, cercetarea metodelor de conservare a diferitelor materiale, de asemenea, cercetarea problemelor aferente picturilor murale. În acest sens a fost creat un laborator de specialitate care, deși se află într-o fază incipientă, a reușit să furnizeze numeroase date prețioase restauratorilor, rezultatele cercetărilor fiind de pe acum deosebit de promițătoare.

Un capitol nou, propriu epocii noastre, privește acțiunea de restaurare și punere în valoare a centrelor istorice urbane și rurale. Direcția monumentelor istorice și de artă aplicînd cu consecvență prețioasele indicații ale conducerii partidului și statului nostru, personal ale tovarășului Nicolae Ceaușescu, a încurajat opera de recuperare a ansamblurilor de certă valoare istorică, în care scop a finanțat realizarea a peste 20 proiecte de sistematizare și asanare a vechilor orașe. Aflată într-o fază pregătitoare, acțiunea privind punerea în valoare a centrelor istorice cumulează, totuși, cîteva realizări demne de atenție. Vom cita în primul rînd exemplul orașului Sibiu unde, printr-o înțeleaptă politică a organelor locale, o bună parte a vechiului centru istoric (respectiv Piața mică) a fost asanată și redată circuitului comercial, constituind azi un autentic pol magnetic pentru circulația turistică. În același timp, edilii orașului au fost preocupați să realizeze un nou centru civic și administrativ, lucrare de proporții monumentale care va exprima din plin spiritul epocii noastre și capacitatea creatoare a arhitecților contemporani. Așadar nu o implantare forțată a arhitecturii moderne într-un centru istoric, ci o armonioasă convietuire care potențează configurația istorică a întregului oraș Sibiu.

Rezultate remarcabile în opera de recuperare a centrului istoric au fost obținute în zona Curtea Veche din București. Mai multe străzi — odinioară condamnate demolării integrale — au fost redate folosinței comerciale și, în paralel, a fost adusă la lumină ruina palatului voievodal, devenită între timp un punct muzeistic de mare atracție, o adevărată fișă istorică a Capitalei. Restaurarea hanului lui Manuc, urmată de asanarea hanului cu Tei, a dinamizat expresia urbanistică a întregii zone pe care lucrările viitoare promit să o transforme într-un muzeu viu al Bucureștiului, oraș pe care incuria vechilor edili reușise să-l aducă în situația de a-și pierde istoria.

Pot fi citate, desigur, și unele exemple negative, dar în ultimul timp se poate vorbi despre o constantă creștere a interesului pentru punerea în valoare a centrelor istorice, în acest sens recenta plenară a Uniunii Arhitecților, ca și discuțiile care au avut loc în centrele județene, urmînd a juca un rol stimulator.

Ultimul punct al acestei treceri în revistă a activității de restaurare desfășurată în țara noastră privește picturile murale.

(Continuare în pag. 95)

VASILE DRĂGUȚ
directorul Direcției monumentelor istorice și de artă

https://biblioteca-digitala.ro

CONTRIBUŢII STRATIGRAFICE LA URBANISTICA HISTRIEI ROMANE (SECOLELE II—VI e.n)

arh. ANIŞOARA SION şi ALEXANDRU SUCEVEANU

Într-un articol redactat mai de mult, încercam să discutăm stratigrafia cîtorva monumente de epocă romană timpurie (secolele II—IV e.n.) de la Histria, ajungînd la concluzia că, în linii mari, se poate postula existenţa unei stratigrafii general valabile pentru întreaga cetate[1]. Ulterior, prin efectuarea unei săpături de o amploare considerabilă, am intrat în posesia a noi date care ne-au permis să formulăm unele încheieri privind şi perioada secolelor IV—VI e.n.[2]. Pe lîngă această extindere cronologică, vom căuta ca în rîndurile de mai jos să încadrăm toate monumentele precis datate în contextul urbanistic histrian specific fiecărei perioade. Este de altfel motivul pentru care am căutat să asociem cunoaşterea realităţilor arheologice cu viziunea pe care numai o experienţă de arhitect o poate oferi unei atari cercetări.

Trecînd la fondul problemei trebuie să precizăm de la bun început concepţia care ne-a călăuzit şi, implicit, să atragem atenţia asupra limitelor acesteia. Aşa cum rezultă din cele două articole mai sus-citate, stratigrafia Histriei în perioada secolelor II—VII e.n. este destul de complicată, putînd distinge în cadrul acesteia mai multe niveluri de locuire. Dar situaţia întîlnită în săpăturile noastre (sectoarele Termelor din afara incintei tîrzii şi „Central") nu este întotdeauna confirmată de rezultatele obţinute în alte sectoare şi lucrul este firesc dacă ne gîndim că pe întinderea unei aşezări atît de mari ca Histria este exclus ca situaţia stratigrafică să fie identică pînă în cele mai mici detalii. În aceste condiţii ne vom restrînge preocupările la acele momente care sînt mai bine cunoscute şi care, nu întîmplător, marchează totodată marile etape în reorganizarea urbanistică, ceea ce nu ne dispensează de prezentarea sumară a întregului context stratigrafic histrian de epocă romană[3] (pl. I).

Începutul secolului II e.n. găseşte Histria într-o intensă activitate constructivă — urmare a organizării traianee a întregii Dobroge — şi, deşi puţine, săpăturile din cetatea de pe malul lacului Sinoe au dat la iveală cîteva remarcabile monumente din această perioadă[4]. Cu toate că în întreaga cetate se pot constata distrugerile din al treilea sfert al secolului II e.n., putem afirma — aşa cum va reieşi de altfel şi din analiza noastră — că acestea nu au afectat prea grav urbanistica oraşului, monumentele din prima jumătate a secolului III e.n. reprezentînd doar refacerea celor construite în secolul II e.n.[5].

Cu totul altele aveau să fie consecinţele invaziilor gotice de la mijlocul secolului III e.n., cînd cea mai mare parte a monumentelor histriene au fost pur şi simplu rase din temelii. Este de altfel momentul cînd se trasează o nouă incintă (faza **A**) care avea să reducă suprafaţa oraşului la mai puţin de jumătate faţă de cea anterioară. În limitele vechii cetăţi continuă însă să se locuiască, fosta incintă construită la începutul secolului II e.n. marcînd doar limita între necropolă şi aşezare[6].

Refacerea din vremea împăraţilor Diocletian şi Constantin — ea însăşi urmarea unei distrugeri de plasat la sfîrşitul secolului III e.n. — va duce la consfinţirea noii incinte refăcute acum (faza **B**) ca o limită definitivă a aşezării fortificate. În interiorul acesteia se desfăşoară — aşa cum vom vedea mai jos — o activitate constructivă mai intensă decît s-a crezut pînă de curînd, în timp ce în exterior locuirea continuă, desigur cu unele refaceri[7].

Distrugerea de la sfîrşitul secolului IV e.n. va avea drept urmare importante modificări în urbanistica histriană. Zona extramurană — în raport cu noua şi ultima incintă a oraşului — este transformată în necropolă în timp ce în cetate o serie de monumente mai mari par să-şi înceteze existenţa. Cu toate acestea săpătura din centrul cetăţii — de care aminteam mai sus — ne-a dus la concluzia că vieţuirea continuă în forme mult mai modeste pe toată durata secolului V e.n., putîndu-se distinge chiar două niveluri de locuire[8].

Faţă de situaţia din secolul V e. n. începutul secolului VI e.n. marchează un ultim moment de înflorire a urbanisticii histriene. În cetate se construiesc o serie de noi monumente, mai mult chiar, există unele dovezi că şi în zona extramurană se reia parţial locuirea, necropola retrăgîndu-se către vest[9]. Viaţa acestui nivel nu durează însă fără întrerupere pînă la sfîrşitul secolului VI e.n., cum s-a crezut mai demult. Se poate afirma cu toată certitudinea că la o dată ce este de căutat către mijlocul secolului VI e.n. locuinţele acestui moment constructiv sînt violent distruse, ceea ce nu împiedică desigur reluarea vieţii în condiţii uşor modificate[10].

În fine, chestiunea sfîrşitului Histriei este încă — cum se ştie — un pasionant subiect de controverse. Chiar dacă ea iese formal din preocupările noastre în acest moment, socotim că situaţiile întîlnite de noi permit confirmarea părerii potrivit căreia viaţa Histriei continuă pe o bună perioadă a secolului VII e.n. Adăugăm chiar că este posibilă existenţa a două faze de locuire în acest secol, ceea ce ar putea prelungi durata locuirii pînă către a doua jumătate a secolului VII e.n.[11].

A rezultat, fie şi din această sumară expunere, că principalele momente din istoria urbanisticii histriene de epocă romană sînt marcate de începuturile secolelor II e.n., IV e.n. şi VI e.n. Asupra acestor momente ne vom opri aşadar în cercetarea de faţă şi nu asupra situaţiilor intermediare, foarte importante pe plan istoric, dar mai puţin concludente din punct de vedere urbanistic.

*

Dintre construcţiile realizate la începutul secolului II e.n., primul care ne reţine atenţia este zidul de incintă al cetăţii (pl. II, **1**; fig. 1), datat prin săpăturile mai vechi la sfîrşitul secolului I e.n. sau începutul celui următor[12], datare recent confirmată de găsirea unei monede

---

[1] Al Suceveanu, „Dacia", N.S., XIII, 1969, p. 329—340.

[2] Al. Suceveanu şi C. Scorpan, „Pontica", IV, 1971, p. 155—172.

[3] Consideraţii generale despre stratigrafia Histriei în epoca romană se găsesc la Em. Condurachi, *Histria* I, Bucureşti, 1954, p. 96—99; Idem, „Dacia", N.S., I, 1957, p. 245—263 şi Gr. Florescu, *Histria* I, p. 99—162, 285—292 (în colaborare cu Gh. Cantacuzino), 293—324, 350—357.

[4] Pentru înflorirea Histriei de la începutul secolului II e.n. vezi consideraţiile lui Em. Condurachi, *Histria*, I, p. 55—56; Al. Suceveanu, *loc. cit.*; H. Nubar, *Histria*, III, Bucureşti, 1973, p. 58—65.

[5] Cf. Al. Suceveanu, *loc. cit.*; H. Nubar, *loc cit.*

[6] Bibliografia completă a opiniilor prilejuite de distrugerea gotică de la mijlocul secolului III e.n. se găseşte la H. Nubar, *op. cit.*, p. 67—68, nota 241, care se opreşte în mod justificat la anii 251—253, invocînd cu dreptate textul din Zosimos, I, 26.

[7] Cf. Em. Condurachi, *op. cit.*, p. 59—61 şi H. Nubar, *op. cit.*, p. 69—73.

[8] Cf. Al. Suceveanu şi C. Scorpan, *op. cit.*, p. 167—168, cu comentariul istoric, prilejuit de descoperirile numismatice din această săpătură, al lui Gh. Poenaru Bordea, „Pontica", IV, 1971, p. 319—338.

[9] Cf. Em. Condurachi, *op cit.*, p. 61—62 şi H. Nubar, *op. cit.*, p. 78—85.

[10] Distinctia aceasta a fost sesizată pentru întîia oară în sectorul „Central" (Al. Suceveanu şi C. Scorpan, *op. cit.*, p. 162—164) şi ea a fost explicată de Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, p. 326—327 prin invazia cutigurilor din anul 559 e.n. pentru care vezi I. Barnea „Dacia", N.S., X, 1966, p. 237—259.

[11] În general pentru data de sfîrşit a Histriei, vezi H. Nubar, „SCN", III, 1960, p. 183—195; A. Petre, „Dacia", N.S., VII, 1963, p. 317—353 şi M. Sâmpetru „SCIV", 22, 2, 1971, p. 217—245.

[12] Gr. Florescu şi Gh. Cantacuzino, *Histria*, I, p. 291.

https://biblioteca-digitala.ro

din vremea împăratului Hadrian în dreptul plintei acestuia[13]. Frontul principal al acestui zid, orientat N—S, are 330 m, în timp ce partea de sud, orientată spre S—E, măsoară cca. 80 m. Pe toată această lungime există 8 bastioane interioare și 2 porți flancate de câte două turnuri exterioare[14]. În stadiul actual al săpăturilor nu se poate încă afirma dacă zidul pe care-l discutăm se închidea și înspre est, ceea ce nu ar fi exclus, dar oricum mai greu de dovedit în acest moment. Atît cît este însă păstrat, zidul de incintă, cu cele două porți ale sale, constituie un element sigur pentru o încercare de reconstituire a urbanisticii histriene de la începutul secolului II e.n., problemă asupra căreia vom reveni mai jos atunci cînd ne vom ocupa și de rețeaua stradală.

Din aceeași perioadă se mai cunosc încă trei monumente și anume, două edificii termale și locuința suprapusă de incinta tîrzie, la care s-ar mai putea eventual adăuga și edificiul ce suprapune incinta elenistică. Primul dintre cele două edificii termale (pl. II, **2** fig. 5) este o construcție patrulateră cu laturile de aproximativ 40×32 m, datat prin cercetările mai vechi la începutul secolului III e.n.[15]. La rîndul nostru am căutat să argumentăm existența unei faze mai vechi — presupusă de altfel și de primul editor al acestor terme — care să fi avut însă o extensiune mult mai mare decît s-a crezut. Situația cea mai clară este de identificat la bazinul termelor rămas în afara incintei tîrzii, atît în primul moment al acesteia (faza **A**) cît și în al doilea (faza **B**). Înainte însă de a se renunța la el, bazinul a fost reparat o dată, ceea ce înseamnă că înaintea fazei **A** — de datat, cum se reține, la mijlocul secolului III e.n. — au existat două momente constructive care ar putea fi asimilate cu efortul constructiv de la începutul secolului II e.n. și respectiv cu reparațiile de la sfîrșitul aceluiași secol sau începutul celui următor[16].

Mai limpezi sînt situațiile la al doilea edificiu termal (pl. II, **5**; fig. 6), un patrulater cu laturile aproximativ egale (cca. 31×31 m), unde prima fază poate fi datată cu certitudine în prima jumătate a secolului II e.n., în timp ce a doua și ultima, de la sfîrșitul aceluiași secol și pînă la mijlocul secolului III e.n.[17].

Cît privește locuința suprapusă de incinta tîrzie (pl. II, 3, fig.8), ea se află la sud de poarta mare a acestei ultime fortificații și este identificată pe direcția N—S aprox. 18 m, iar spre vest circa 16 m. Suprapunerea menționată la care se adaugă tehnica constructivă în *opus graecum* au permis datarea acestei locuințe înaintea secolului IV e.n., mai exact — avînd în vedere că în incinta tîrzie sînt prezente ambele faze **A** și **B** — înaintea mijlocului secolului III e.n.[18].

În fine, în legătură cu edificiul care suprapune incinta elenistică (pl. II, **4**) s-au exprimat diverse opinii în ceea ce privește data sa de construcție[19]. Față de ultima părere emisă în această chestiune, socotim că se poate aduce o ușoară corectură în sensul că el a fost construit de asemenea, încă din secolul II e.n., fără a putea avea însă o certitudine în acest sens[20]. Oricum ar fi, el reprezintă o

Pl. I. α Incintă elenistică: 1. Incinta română timpurie; 2. Edificiul termal din interiorul incintei tîrzii; 3. Locuință romană suprapusă de incinta tîrzie; 4. Edificul ce suprapune incinta elenistică; 5. Edificiul termal din afara incintei tîrzii; 6. Incinta tîrzie; 7. Cartierul „economic"; 8. Piațeta cu portic; 9. Tabernele; 10. Basilica din fața turnului mare a incintei tîrzii; 11. Basilica de lîngă incinta tîrzie; 12. Basilica din piața mare a orașului tîrziu; 13. Casa „constantineană" din sectorul „Templu"; 14. Sectorul „Cetate"; 15. Sectorul „Central"; 16. Piața mare a orașului tîrziu; 17. Basilica creștină din piața mare; 18. Sectorul „Domus"; 19. Basilica creștină din sud-estul cetății. →

construcție cu latura lungă de aprox. 65 m, ceea ce nu ne poate da însă nici măcar un indiciu privitor la funcția sa.

Referindu-ne la amplasarea acestor construcții în ansamblul urbanistic histrian trebuie să începem prin a arăta că termele de la est (pl. II, **2**) și locuința suprapusă de incinta tîrzie (pl. II, **3**), au o orientare diferită față de celelalte două edificii de la vest (pl. II, **4** și **5**). Aceeași diferență de orientare poate fi remarcată de altfel și în rețeaua stradală din cele două zone individualizate mai sus. Astfel, în partea de est constatăm existența unor străzi (pl. II, **a, b, c, d**) cu orientarea E—V care se frîng, aproximativ pe aceeași linie, pentru a continua apoi pe direcția NE—SV. Ele sînt întretăiate în unghi drept de alte străzi (pl. II, **e, f, g, h, i**) cu care formează desigur o rețea stradală organic concepută. În același timp în partea de vest a cetății se constată existența unor străzi (pl. II, **a′, b′, c′, d′**) ce au direcția E—V, aproximativ identică deci cu a începutului străzilor **a, b, c,** și **d.** În ceea ce privește cronologia acestor străzi ea poate constitui încă un subiect de discuții. Nu putem afirma cu certitudine că ar aparține perioadei de care ne ocupăm — secolul II e.n. sau eventual secolul III e.n. — decît străzile **b, c** și **e**[21]. Strada **a** nu poate fi corelată cu cele precis databile în secolele II—III e.n. decît în măsura în care coincide ca orientare cu acestea și, pe de altă parte, este sigur anterioară porții mari a incintei tîrzii aflate la nord de edificiul suprapus de aceasta (pl. II, **3**). Raționînd în același fel putem afirma că strada **d** este și ea identică ca orientare cu străzile **b** și **c,** fiind în egală măsură anterioară incintei tîrzii, așa cum rezultă din situația surprinsă la sud de termele mari (pl. II, **2**), acolo unde pragul porții mici a incintei tîrzii este evident ulterior străzii ce flanchează la sud aceste terme. În ceea ce privește străzile din partea de vest a cetății romane de secol II e.n., datarea lor este asigurată nu numai de faptul că ele se leagă de porțile incintei romane timpurii (pl. II, **a′** și **c′**) ci și de o serie de detalii stratigrafice referitoare la străzile **b′** și **d′** [22].

A rezultat, credem, și din această sumară expunere că toate străzile discutate pînă acum pot fi datate încă în secolele II—III e.n., situație în care rămîne să ne întrebăm cărui fapt se datorează existența a două orientări în rețeaua stradală histriană de epocă romană. Din consultarea planului general rezultă că între zona de la est și cea de la vest se afla vechea incintă elenistică (pl. I, **α**). Monumentele și străzile de la est de această incintă au așadar o orientare diferită față de cele de la vest. Fără a avea la dispoziție nici un element care să ne permită datarea străzilor de la est încă din perioada elenistică, socotim că simpla lor amplasare îngăduie formularea ipotezei potrivit căreia la est se va fi menținut tradiția elenistică a orientării străzilor, în timp ce la vest, în zona nou încorporată în cetate la începutul secolului II e.n., s-a inaugurat o nouă orientare stradală. Desigur, cele două orientări au ajuns să coexiste, mai mult chiar, străzile **a′, b′, c′** și **d′** par să continue linia E—V a începutului dinspre est a străzilor **a, b, c** și **d,** dar aceasta nu

[13] M. Coja a menționat această monedă în comunicarea prezentată la sesiunea „Pontica" de la Constanța din anul 1970.

[14] Pentru o detaliată descriere a acestui zid vezi Gr. Florescu și Gh. Cantacuzino, *op. cit.*, p. 285—292.

[15] Gr. Florescu, *Histria,* I, p. 131—154, dar în special p. 153—154.

[16] Întreaga argumentare se găsește la Al. Suceveanu, „Dacia", N.S., XIII, 1969, p. 342—345 cu planul de la p. 343.

[17] Ibidem, p. 329—340.

[18] Cf. Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 106—108.

[19] Astfel V. Canarache, „SCIV", V, 1—2, 1954, p. 73—78 și VI, 3—4, 1955, p. 520—526, în colaborare cu C. Preda datează edificiul în secolele II—IV e.n.; C. Preda și A. Doicescu, *Histria* II, București, 1966, p. 321—330, care prelungesc existența incintei elenistice pînă la mijlocul secolului III e.n., îl datează în secolele III—IV e.n., în timp ce H. Nubar, „Materiale", IX, 1970, p. 196—201, opinează pentru datarea lui în prima parte a secolului III e.n.

[20] Sugerată mai mult în „Dacia", N.S., XIII, 1969, p. 341—342, această ipoteză ne apare astăzi cu atît mai plauzibilă cu cît respectivul edificiu se încadrează perfect în orientarea urbanistică din partea de vest a cetății romane timpurii.

[21] Pentru strada **b** vezi Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 352—357 (cu grăitorul profil de la p. 353) și C. Preda, „SCIV", VI, 3—4, 1955, p. 538—541. Pentru strada **c** vezi idem, „SCIV", V, 1—2, 1954, p. 89—93 și Gr. Florescu, D. Tudor și I.I. Rusu, „SCIV", VI, 3—4, 1955, p. 526—529. Strada **e** este desigur contemporană cu clădirea suprapusă de incinta tîrzie, pentru care vezi mai sus nota 11, unde se precizează și unele detalii privind traseele străzilor **b** și **e.**

[22] Strada **b′** a fost datată de M. Coja, *op. cit.*, , în secolul III e.n. iar strada **d′**, care trece prin fața celor două edificii (pl. II, 4 și 5) de la vest, este sigur contemporană cu acestea.

https://biblioteca-digitala.ro

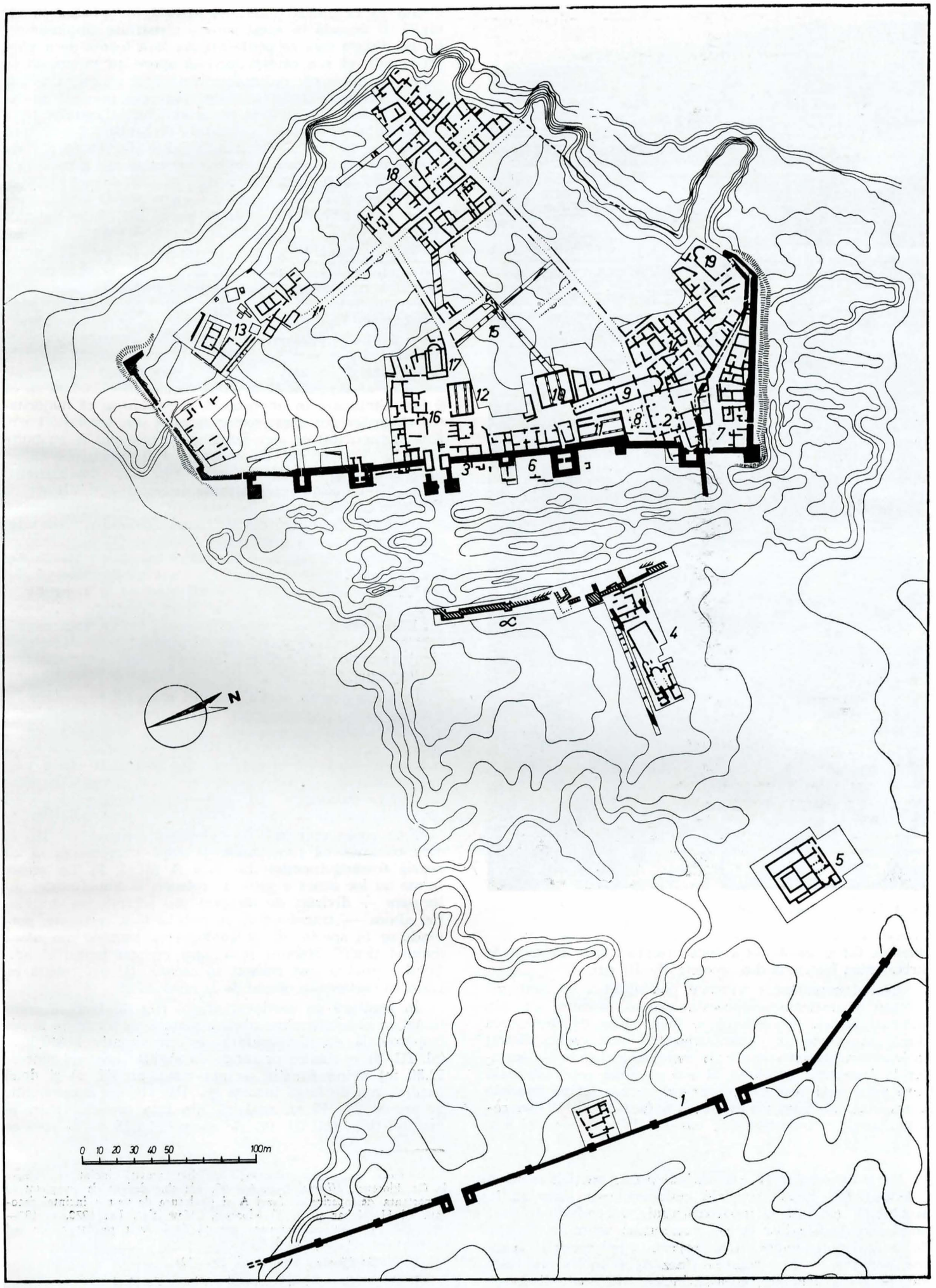

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 1. Incinta romană timpurie.

exclude totuşi existenţa a două orientări bine distincte în urbanistica histriană din secolele II—III e.n.

Lăsînd cercetărilor viitoare posibilitatea să confirme — sau să infirme — această ipoteză, socotim că, din punctul nostru de vedere, se poate formula încheierea după care peste un sistem urbanistic mai vechi, păstrat în interiorul zonei apărate de incinta elenistică, s-a instalat la începutul secolului II e.n. o nouă reţea stradală care nu a modificat totuşi integral vechea tramă stradală a oraşului, aşa cum nu aveau să o facă de altfel nici reorganizările urbanistice din secolele IV e.n. sau VI e.n.

*

Dacă în secolul II e.n. se schiţează, parţial, o nouă orientare în reţeaua stradală histriană, este sigur că în secolul IV e.n. nu se inovează nimic, încercîndu-se doar amplasarea edificiilor ce se construiesc acum în funcţie de traseul noii incinte, care reprezintă refacerea şi lărgirea fazei mai vechi a acesteia (faza **A**). Cum s-a mai relevat, pe bună dreptate, această incintă nu poate fi considerată ca rezultatul unei noi viziuni în urbanistica cetăţii[23]. O dovadă în acest sens o constituie amplasamentul ei, despre care se poate afirma fără teama de a greşi prea mult, că n-a căutat decît să apere un minimum de suprafaţă necesară continuării vieţii într-un cadru urban. Fără a prezenta deosebiri prea mari din punctul de vedere al traseului său faţă de prima fază a incintei tîrzii (faza **A**), a doua fază a acesteia (faza **B**) — mai bine păstrată şi la care ne limităm de altfel cercetările — urmează un traseu sinuos, impus probabil de zona cetăţii care urma să fie apărată. Latura de vest a incintei avea patru turnuri şi şase bastioane cu o poartă centrală de acces pentru căruţe şi două porţi mai mici laterale (pl. III, **6**).

Traseul fazei **B** se deosebeşte faţă de cel al fazei **A** numai în colţul de sud-vest unde noua incintă, extinsă spre sud, adaugă cetăţii un cartier (pl. III, **7**). Este vorba despre aşa-numitul cartier „economic" — denumire desigur convenţională, deoarece dovezi de activitate comercială şi meşteşugărească s-au găsit pe întreaga suprafaţă a cetăţii — care a fost datat cu precădere în secolele IV—VI e.n.[24]. În ceea ce priveşte faza de secol IV e.n. — cea care ne interesează în acest moment — credem că ea a fost diminuată în importanţă, socotindu-se că majoritatea clădirilor din acest sector datează din secolul VI e.n. Este indiscutabil că aici există clădiri ce pot fi atribuite secolului VI e.n. dar ele trebuie să fi funcţionat la un nivel mult mai ridicat, corespunzător celui din cartierul de la N—E, acolo unde stratul de secol VI—VII e.n. a fost bine individualizat. Aceasta revine însă la a spune că fragmentele de ziduri din cartierul „economic", considerate pînă acum ca aparţinînd secolului IV e.n., trebuie să fie anterioare, ceea ce înseamnă că în secolele II—III e.n. zona de care vorbim, probabil o fostă plajă, fusese înglobată în aşezare. Singura perioadă cînd ea ar fi rămas în afara zidurilor cetăţii este a doua jumătate a secolului III e.n. Constatarea are o deosebită importanţă pentru configuraţia cetăţii anterioare dezastrului gotic de la mijlocul secolului III e.n. şi s-ar cere deci verificată prin noi săpături.

În afara acestei parţiale lărgiri a cetăţii în secolul IV e.n. — cum se reţine doar în comparaţie cu aceea din a doua jumătate a secolului III e.n. — constatăm că în general cetatea din secolul IV e.n. — chiar dacă mult redusă ca suprafaţă faţă de cea din secolul II—III e.n. — are un caracter urban. Acest fapt este dovedit de seria de edificii oficiale (pl. III, **2, 8—11**) adiacente zidului incintei din partea de vest.

Este vorba mai întîi de complexul termal (pl. III, **2**) care continuă să funcţioneze şi după trunchierea sa cu ocazia trasării incintei din faza **A** (pl. I, **2**). La aceste terme au loc acum o serie de refaceri şi transformări interioare — divizări de încăperi sau schimbarea destinaţiei altora —, transformări ce trebuie încă cercetate, pornindu-se în special de la analogia cu termele din afara incintei tîrzii[25]. Rămîne însă sigur cîştigat faptul că edificiul termal a fost refăcut în secolul IV e.n., odată cu trasarea cartierului oficial de la nord de el.

În legătură cu cartierul oficial (fig. 3) trebuie menţionat că el se compune dintr-o piaţetă cu portic de formă trapezoidală, cu dimensiunile de aproximativ 11×8,50 m (pl. III, **8**), o clădire prelungă cu absidă spre sud (aprox. 52,50 m) avînd funcţia de *tabernae* (pl. III, **9**) şi două basilici, cea de lîngă incintă (pl. III, **11**), cu dimensiunile de aprox. 28×15 m, cealaltă, din faţa turnului mare al incintei tîrzii (pl. III, **10**), de aprox. 21×19 m. În ceea ce

[23] Cele mai dense observaţii privind această incintă se găsesc la Gr. Florescu, *Histria*, I, p. 66—95. Ele sînt desigur de completat cu importanta descoperire a fazei **A** şi pe latura de vest a incintei datorată lui H. Nubar şi D. Theodorescu, „Materiale", IX, 1970, p. 190—193. Gr. Florescu nu cunoştea această fază decît pe latura de sud a cetăţii *(op. cit.*, p. 322—324)

[24] Cf. Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 293—324.

[25] Vezi bibliografia indicată mai sus în notele 15 şi 16.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 2. Zidul de incintă tîrziu în care se pot distinge golurile pentru evacuarea apei.

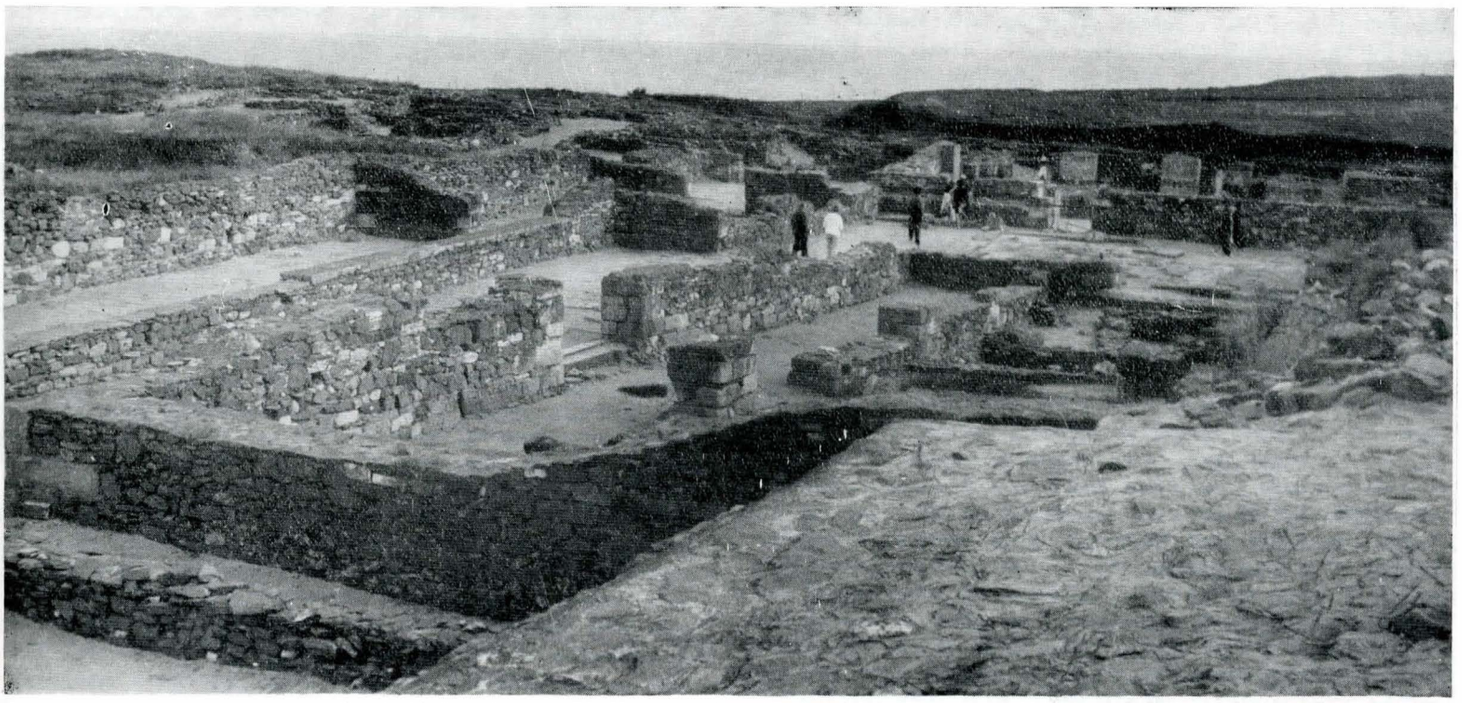

Fig. 3. Vedere de ansamblu a cartierului oficial (termele, piaţeta cu portic, tabernele şi basilica de lîngă incintă).

Fig. 4. Piaţa mare a oraşului tîrziu.

https://biblioteca-digitala.ro

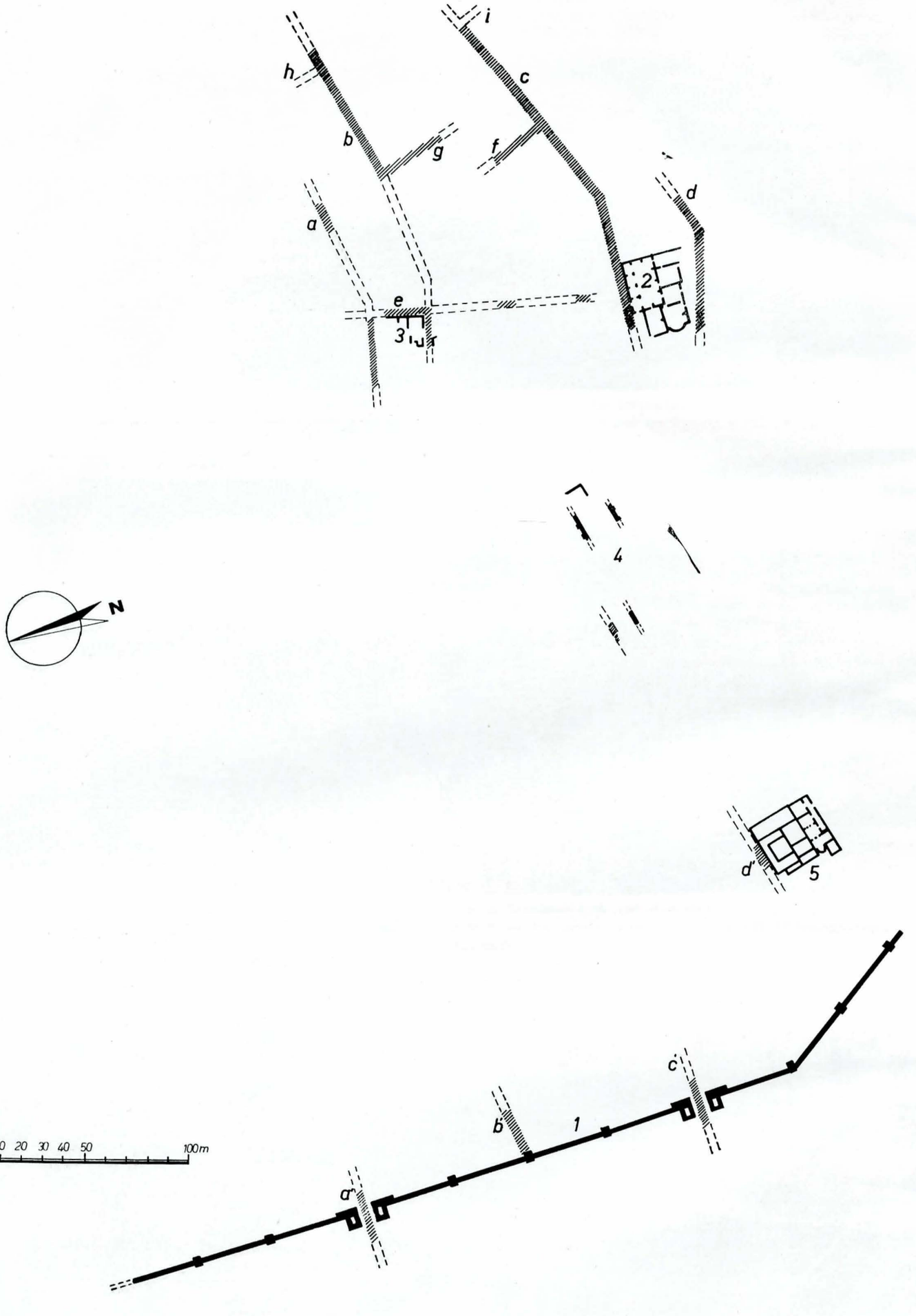

Pl. II. Histria în sec. II e.n.

https://biblioteca-digitala.ro

privește cronologia cartierului oficial s-a afirmat că el ar data din secolul VI e.n., deși există indicii potrivit cărora unele din clădirile ce-l compun par să fi fost construite încă din secolul IV e.n.[26]. În sprijinul acestei afirmații s-au adus argumente de cronologie relativă, potrivit cărora tabernele sînt adosate termelor avînd la rîndul lor adosată spre N—E basilica din fața turnului mare, astfel că întreg complexul amintit împreună cu piațeta cu portic și basilica de lîngă incintă ar fi de datat în secolul VI e.n. Nu s-a ținut însă seamă de un alt fapt, constatat de altfel de același autor, și anume că basilica de lîngă zidul de incintă este oricum anterioară fazei **B** a acestuia — fază care, după cum se știe, datează din secolul IV e.n. — din moment ce incinta folosește ca parament interior zidul de vest al basilicii. Pe lîngă această probă evidentă sîntem astăzi în măsură să afirmăm că din săpătura efectuată în centrul cetății rezultă, cu destulă claritate, că și basilica din fața turnului mare trebuie să dateze din secolul IV e.n. din moment ce ea este foarte probabil căpăcuită de nivelul de secol VI e.n.[27]. Aceasta înseamnă însă că și strada dintre cele două basilici de secol IV e.n. trebuie și ea datată în același secol, ceea ce ne duce la concluzia că întregul cartier oficial aparține, în forma pe care o vedem astăzi, secolului IV e.n. În aceste condiții trebuie însă să admitem că întreaga cronologie relativă prezentată mai sus — care în sine este corectă — este de restrîns doar pe durata secolului IV e.n. și nu a secolelor IV—VI e.n. așa cum credea autorul acestei interpretări. Altfel spus, este sigur că basilica din fața turnului mare este posterioară tabernelor, care, la rîndul lor, sînt posterioare termelor. Dar toate aceste modificări urbanistice au loc — în circumstanțe istorice care mai rămîn de explicat — într-o perioadă mult mai scurtă de timp. Că astfel stau lucrurile ne-o dovedesc o serie de martori pentru existența unui nivel de secol VI e.n. care suprapune în întregime cartierul oficial și anume cîteva goluri pentru evacuarea apei ce perforează incinta și care se găsesc la aprox. 2 m peste nivelul atribuit de noi secolului IV e.n. (fig. 2). De-abia la această înălțime trebuie să socotim că a existat un alt nivel — foarte probabil din secolele VI—VII e.n. — cînd au avut loc desigur și unele reparații ale incintei, ocazie cu care s-au deschis și noi goluri pentru evacuarea apelor. Această situație duce însă la constatarea că săpăturile dinaintea celui de-al doilea război mondial au eliminat sistematic nivelul de secol VI—VII e.n., constatare întărită și de o fotografie din săpăturile mai vechi unde se distinge clar un chiup ce presupune existența unui nivel aflat cu mult mai sus, peste cel atribuit pînă de curînd secolului VI e.n. (fig. 7).

Dintre construcțiile de secol IV e.n. care ne-au mai rămas de discutat, amintim basilica din dreapta pieței mari a orașului tîrziu (pl. III, **12**) — de aprox. 19×12,50 m — care, așa cum rezultă din consultarea comparativă a planurilor I și II, suprapunea strada **b**, ce datează desigur din secolele II—III e.n.[28]. Aceleiași perioade — secolul IV e.n. — îi aparține și casa cu coloane din sectorul „Templu" (pl. III, **13**) datată prin monede din vremea împăraților Diocletian și Constantin[29].

Așa cum rezultă și din planul anexat (pl. III) nu putem vorbi de o orientare riguroasă a acestor edificii, ele fiind amplasate în funcție de clădirile anterioare existente. Că astfel stau lucrurile ne-o dovedește atît traseul străzii din centrul cartierului oficial (pl. III, **j**) cît și strada **b** care, după ce fusese întreruptă de basilica din piața mare (pl. III, **12**), făcea un cot spre nord pentru a se împreuna cu strada **a** ce venea dinspre sectorul „Templu". Această împreunare de străzi, astăzi destul de ușor vizibilă, nu ne permite însă să vorbim încă din acest moment de o piață mare a orașului, ea trebuind să fie mai tîrzie. În rest, celelalte străzi (pl. III, **a, c, d, f, g, h, i**) respectă vechiul traseu.

În fine, în săpăturile din afara incintei nu s-a putut decît constata existența unui nivel de secol IV e.n. — cum ar fi termele din afară, acum dezafectate (pl. III, **5**) sau în imediata vecinătate a vechii incinte romane — fără a ne da posibilitatea unor constatări de natură urbanistică[30].

În concluzie se poate afirma că — în măsura în care departajările cronologice încercate mai sus sînt corecte — în secolul IV e.n. se constată o refacere a orașului fără însă ca aceasta să implice o nouă viziune în urbanistica cetății.

*

Avînd în vedere considerațiile de mai sus privind urbanistica secolului IV e.n., au mai rămas relativ puține lucruri de adăugat despre Histria secolului VI e.n. Ne referim la faptul că în această perioadă nu mai funcționează clădirile din cartierul oficial, ele fiind suprapuse de edificii de secol VI e.n. despre care însă nu putem face nici măcar presupuneri, ele fiind demontate în cursul vechilor săpături.

Dintre zonele în care există clar atestat un nivel de secol VI e.n. trebuie să amintim, în ordinea pe care am respectat-o pînă acum, sectorul „economic" (pl. IV, **7**), chiar dacă departajarea clădirilor de secol IV e.n. față de cele de secol VI e.n. ridică încă unele probleme[31]. Tot astfel se cuvine să inserăm în această prezentare și descoperirile din sectorul convențional denumit „Cetate" (pl. IV, **14**) cu toate că și aici clădirile de secol VI e.n. sînt suprapuse constant de acelea de secol VII e.n.[32]. În ambele zone se impun deci o serie de săpături care să elucideze numeroasele probleme rămase încă nerezolvate.

Cum s-a înțeles din cele spuse anterior, în întreaga zonă dintre cartierul economic și piața mare a orașului, nivelul de secol VI e.n. a fost înlăturat sistematic, ceea ce nu ne mai lasă să înțelegem cum va fi fost organizată urbanistic această zonă. Judecînd însă după cele cîteva crîmpeie de ziduri (pl. IV, **15**) păstrate la est de taberne sau în săpătura din sectorul „Central" se pare că în partea de vest a cetății se instalează o masivă locuire de caracter privat, în timp ce în partea de est se conturează tot mai mult existența unui nou centru al orașului[33]. O dovadă în acest sens o constituie monumentalul edificiu descoperit recent în sectorul „Central" (pl. IV, **15**) pentru a nu mai vorbi despre clădirile din sectorul „Domus", asupra căruia vom reveni mai jos. O altă zonă care datează sigur din secolul VI e.n., este piața mare a orașului (pl. IV, **16**, fig. 4). Așa cum am afirmat mai sus, acest ansamblu, care măsoară aproximativ 22×7 m, nu s-a putut constitui decît în secolul VI e.n.[34]. O dovedește nu numai rețeaua stradală din acest loc, despre care avem toate motivele să credem că funcționa încă în secolul IV e.n., dar și amplasarea unor edificii de secol VI e.n. la nord și la vest, în funcție de care spațiul rămas dispo-

---

[26] Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 106—131.

[27] Cf. Al. Suceveanu și C. Scorpan, „Pontica", IV, 1971, p. 164, nota 15. La argumentele invocate atunci adăugăm astăzi nu numai pe cele discutate în text mai departe dar și mărturia explicită a lui Sc. Lambrino, „Dacia", III/IV, 1927/32, p. 383—391 potrivit căreia peste *tabernae* (pl. III, **9**) s-au găsit ziduri datate de autor în secolele VI—VII e.n.

[28] Cf. Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 110—111.

[29] Cf. D.M. Pippidi, *Histria*, I, p. 270—276 cu importanta observație de la p. 272 unde se precizează că aceste monede au fost găsite sub pavajul casei, ceea ce le transformă doar într-un *terminus post-quem* pentru data de construcție a clădirii.

[30] Pentru construcțiile de secol IV e.n. ce suprapun vechile terme rămase în afara incintei tîrzii vezi Al. Suceveanu, „Dacia", N.S., XIII, 1969, p. 329—340 iar pentru cele de lîngă incinta romană timpurie, V. Canarache și S. Dimitriu, *Histria*, *I*, p. 178—180 și, mai recent, M. Coja, *op. cit.*,

[31] Cf. Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 293—294 cu observațiile de mai sus, nota 24.

[32] Pentru cronologia acestui cartier vezi Gr. Florescu, „SCIV", V, 1—2, 1954, p. 79—87 și VI, 3—4, 1955, p. 526—529 (în colaborare cu D. Tudor și I. I. Russu).

[33] La observațiile ce s-au putut efectua în sectorul „Central" („Pontica", IV, 1971, p. 155—172) adăugăm informația lui Sc. Lambrino citată mai sus în nota 27.

[34] Cf. Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 99—106.

https://biblioteca-digitala.ro

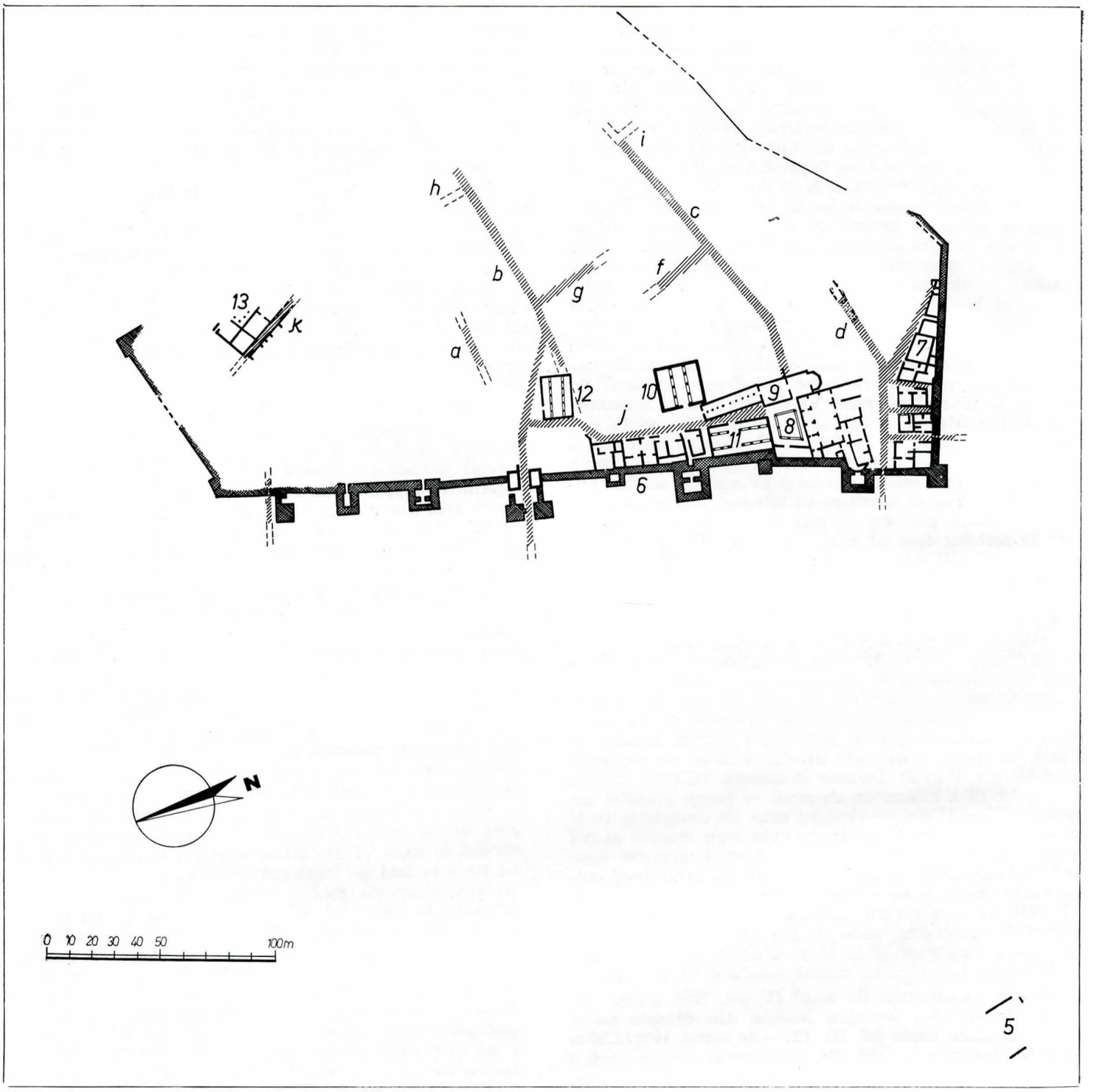

Pl. III. Histria în sec. IV e.n.

Fig. 5. Termele din interiorul incintei tîrzii.

Fig. 6. Termele din afara incintei tîrzii.

https://biblioteca-digitala.ro

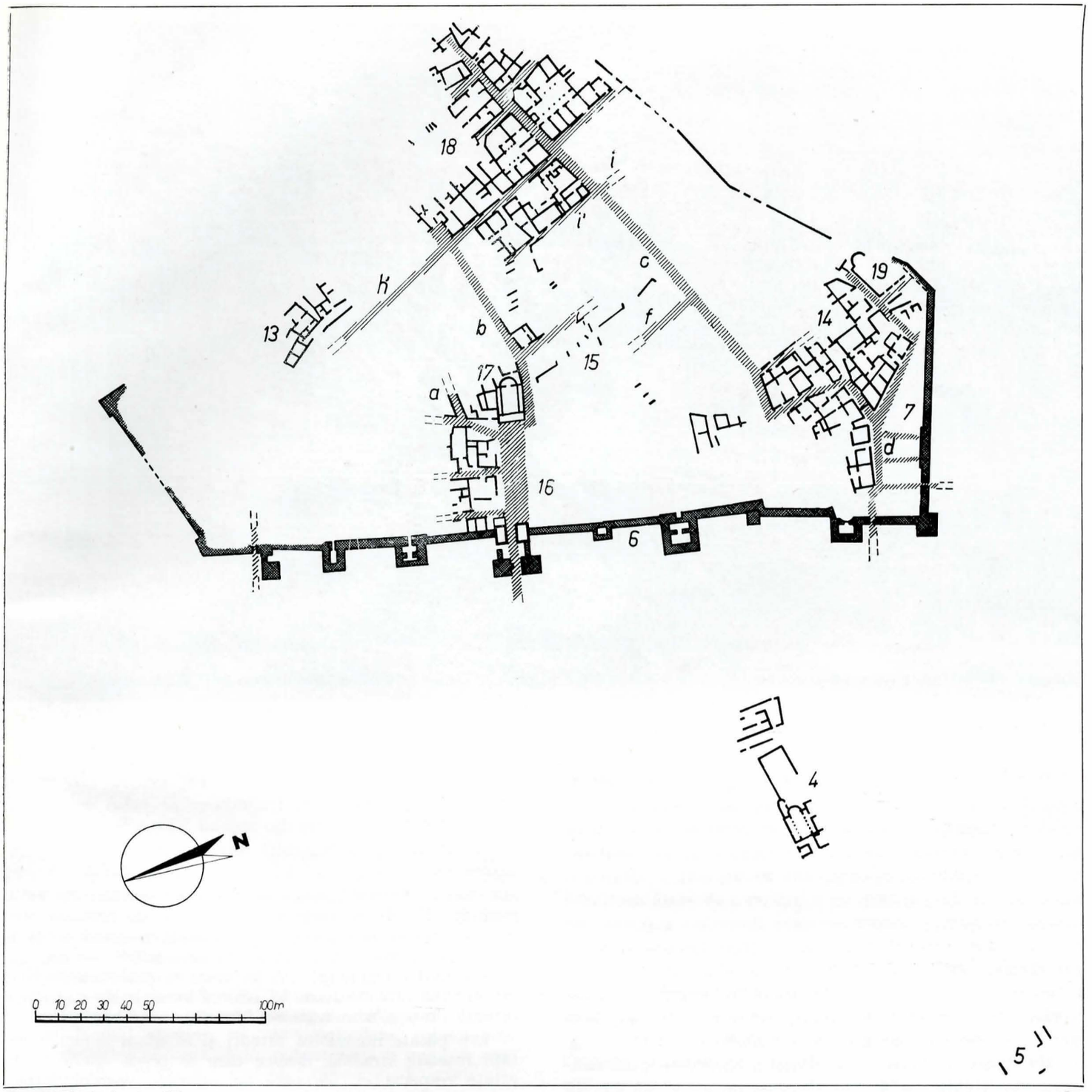

Pl. IV. Histria în sec. VI e.n.

Fig. 7. Aspecte din săpătura de la termele din interiorul incintei tîrzii (după Sc. Lambrino, Boabe de grîu I, 10, 1930, p. 585). În dreapta fotografiei, chiupul menţionat în text.

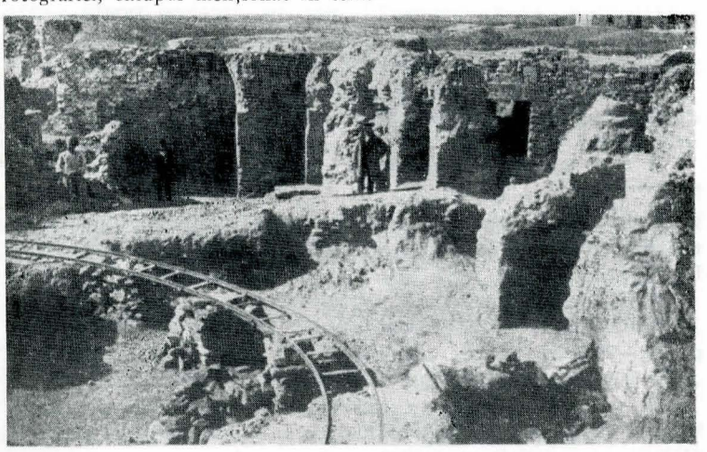

nibil a putut fi definit ca o reală piaţă. Este vorba mai întîi de basilica creştină de la vest de această piaţă (pl. IV, **17**) — aprox. 10×6 m — care a fost precis datată în secolul VI e.n. pe baza materialului numismatic[35]. Cît priveşte construcţiile de la nord de piaţă, ele aparţin secolelor VI—VII e.n., aşa cum s-a demonstrat într-un recent studiu în care sînt identificate pentru întiia oară corect nivelele aparţinînd acestei perioade[36].

Desigur cel mai impresionant complex de secol VI e.n. se află în aşa-numitul sector „Domus" (pl. IV, **18**, fig. 9). Aici s-au descoperit nu mai puţin de şase mari locuinţe

[35] Cf. V. Canarache şi S. Dimitriu, *op. cit.*, p. 167.

[36] A. Petre, „Materiale", VIII, 1962, p. 390—395 şi „Dacia", N.S., VII, 1963, p. 317—334. Stratigrafia postulată de acest autor a fost confirmată atît de săpăturile efectuate în sectorul „Central" cît şi de cele care se desfăşoară în prezent în colţul de N—V al cetăţii tîrzii (H. Nubar).

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 8. Locuința suprapusă de incinta tîrzie.

— fiecare cu multe încăperi —, dintre care trei pot fi considerate în mod cert ca reședințe particulare ale unor cetățeni înstăriți[37]. Fără a intra în detaliile constructive ale acestor complexe de locuit — prevăzute cu curți interioare străjuite de coloane, una cu un etaj, o alta cu o mică baie, în fine a treia cu o încăpere absidată destinată desigur ritualului creștin — este limpede că prima lor fază de construcție datează de la începutul secolului VI e.n. Asupra acestui punct opiniile cercetătorilor sînt concordante, ceea ce nu se poate spune în schimb și despre succesiunea ulterioară de nivele, problemă care iese însă din sfera preocupărilor noastre actuale[38].

Nu sîntem în măsură să adăugăm observații personale despre existența certă a unui nivel de secol VI e.n. la sectorul „Templu" (pl. IV, **13**) — unde recent s-a ajuns la precizarea unei stratigrafii corecte pentru perioada secolelor VI—VII e.n.[39] — și cu atît mai puțin despre basilica din sud-estul cetății (pl. IV, **19**), despre care nu se poate afirma decît că, sprijinindu-se pe zidul de incintă, datează cel mai devreme din secolul VI e.n.[40].

În schimb, de o deosebită importanță se arată a fi reluarea locuirii de secol VI e.n. în afara incintei cetății, așa cum o dovedesc săpăturile din zona basilicii extramurane (pl. IV, **4**) — unde ar mai rămîne de precizat cînd anume această basilică a fost o simplă biserică și de la ce dată a devenit o *basilica coemeterialis*[41] — sau din zona vechilor terme (pl. IV, **5**), unde se poate vorbi chiar de o primă fază de secol VI e.n. cu locuințe de suprafață, urmată de o alta în care s-a identificat un bordei[42].

Din păcate nu putem urmări și în afara zidurilor cetății rețeaua stradală, despre care se poate spune că în cetate respecta cu oarecare aproximație vechiul traseu, așa cum rezultă din consultarea planului IV (străzile **a, b, c, d, f, g, i, h′ și i′**).

În concluzie, rezultă că, deși încă destul de sporadic cunoscută, Histria secolului VI e.n. se înfățișează ca o cetate modestă ca proporții, dar în care se poate totuși constata o oarecare preocupare pentru urbanistică. Reamintind reextinderea așezării — desigur nu compactă — pînă aproape la limitele acesteia de secol II e.n. ca și deplasarea centrului orașului spre est — față de cartierul oficial din secolul IV e.n. — socotim că n-am făcut decît

---

[37] Pentru aceste clădiri vezi I. Stoian, *Histria*, I, p. 324—350; idem, „SCIV", VI, 3—4, 1955, p. 532—538; idem, „Materiale", V, 1959, p. 288—291; VI, 1959, p. 274—278; Em. Popescu, „Materiale", VII, 1961, p. 236—241.

[38] Ne referim în special la poziția recent adoptată de M. Sâmpetru, „SCIV", 22, 2, 1971, p. 217—245 (adaugă „Materiale", IX, 1970, p. 187—190) după care orice urmă de viețuire încetează la anul 614 e.n. Această ipoteză nu se verifică nicăieri pe întinsul cetății și nici chiar în acest sector, după cum rezultă din stratigrafia stabilită de Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 350—352, pentru piața pavată din clădirea monumentală de la vest.

[39] Existența unui nivel de secol VI e.n. a fost stabilită încă de la începutul cercetărilor din acest sector și precizată ca atare în monografia *Histria* și rapoartele preliminare, posterioare anului 1953, de către echipa de cercetători condusă de D. M. Pippidi. Recent P. Alexandrescu a identificat însă un complex datat prin monede de la Phocas (602—610 e.n.). complex care vine să nuanțeze stratigrafia stabilită în acest sector și să o coreleze convingător cu aceea din vestul cetății. Săpătura respectivă este menționată în cronica săpăturilor din anul 1968 întocmită de D. Popescu, „Dacia", N.S., XII, 1969, p. 518, nr. 74, 1.

[40] Cf. Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 154—162.

[41] Cf. Em. Popescu, „Materiale", IV, 1957, p. 17—24; V. 1959, p. 291—294; H. Nubar, „Materiale", IX, 1970, p. 193—201; idem „SCIV", 22, 2, 1971, p. 199—215.

[42] O sumară prezentare a rezultatelor privind situația din secolul VI e.n. de la sectorul termelor din afara incintei tîrzii se găsește la Al. Suceveanu, „SCIV", 24, 3, 1973, p. 496, nota 9.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 9. Vedere generală asupra sectorului „Domus".

să indicăm cîteva din problemele ridicate de urbanistica Histriei romane tîrzii.

*
* *

Încheind, se cuvine să menţionăm că primii care realizează caracterul incomplet şi desigur provizoriu al cercetării concretizate în rîndurile de mai sus sînt înşişi autorii ei. Aceasta nu ne-a împiedicat însă să formulăm unele concluzii — desigur acolo unde stadiul cercetărilor o permitea —, convinşi fiind că acestea vor avea măcar rolul să impulsioneze cercetările arheologice şi să determine o atenţie sporită din partea cercetătorilor vechii colonii milesiene pentru problemele de ansamblu şi urbanistică. Numai operînd cu mari complexe urbanistice, precis departajate cronologic, putem avea o imagine mai clară despre organizarea spaţiului urban în diversele perioade ale existenţei Histriei, altfel spus despre una din cele mai importante coordonate ale însăşi istoriei multiseculare colonii de pe malul lacului Sinoe.

Résumé

Les auteurs tentent de préciser le plan d'Histria à trois étapes de son évolution historique, à savoir le commencement des IIe, IVe et VIe siècles de n.è. Ces moments représentent les périodes à la fois les mieux connues et les plus significatives de l'histoire d'Histria à l'époque romaine.

Au début du IIe siècle (pl. II), la cité s'étend par rapport à ses dimensions de l'époque hellénistique et le nouveau mur d'enceinte devient l'axe du système urbanistique histrien, tandis que les rues et les maisons bâties à l'intérieur de l'ancienne enceinte hellénistique gardent une orientation différente de celle des monuments érigés dans l'espace englobé par la nouvelle enceinte d'époque romaine. En admettant que la première orientation est antérieure à la seconde, voire d'origine grecque, on arrive à la conclusion que l'urbanisme d'Histria au IIe siècle de n.è. reposait sur deux systèmes, dont seul le second représente une innovation romaine.

Si au IIe siècle on relève quand même une vision urbanistique cohérente, au IVe siècle la cité, refaite après la catastrophe qui avait eu lieu au milieu du IIIe siècle, ne représente plus que l'effort pour entourer de murs l'espace minimum nécessaire à la vie (pl. III). Dans la cité proprement dite, qui ne représente plus qu'un tiers de l'ancienne cité romaine, on constate néanmoins une activité de construction soutenue, à laquelle on doit plusieurs monuments. Quant à la datation de ceux-ci, surtout celle des monuments du quartier officiel, elle est encore sujette à discussion, car on les avait attribuées jusqu'à présent au VIe siècle, alors que les observations et les résultats des dernières fouilles les assignent au IVe siècle.

Le début du VIe siècle représente la dernière période de relative prospérité pour Histria (pl. IV). On constate alors non seulement un déplacement du centre de la ville vers l'ouest, mais aussi une extension de l'habitat jusqu'à la limite de la ville au IIe siècle de n.è.

Le présent article ne constitue, dans l'esprit des auteurs, qu'une esquisse incomplète et provisoire, mais qui pourra un jour montrer ses résultats. A moins d'opérer sur de grands complexes urbanistiques datés de manière précise, il est impossible de comprendre l'histoire d'une ville dans ce qu'elle a de plus significatif.

https://biblioteca-digitala.ro

EVOLUȚIA ANSAMBLULUI FOSTEI MĂNĂSTIRI COMANA ÎN LUMINA CERCETĂRILOR ARHEOLOGICE

LIA BĂTRÎNA și ADRIAN BĂTRÎNA

Pe linia ferată ce leagă Bucureștiul de Giurgiu, la 33 km distanță de Capitală, în marginea comunei Comana (jud. Ilfov), pe un promontoriu înconjurat din trei puncte de apa Cîlniștei, se află așezată fosta mănăstire Comana.

Astăzi, mănăstirea se prezintă sub forma unui ansamblu de clădiri ce ocupă o suprafață patrulateră delimitată de ziduri de incintă, ce mai păstrează cîte un turn pe laturile de vest și de est, un foișor pe latura de nord și un turn pe colțul de nord-vest.

Accesul în incintă se face pe latura de sud, pe sub actualul turn-clopotniță. Latura de vest a incintei mai păstrează parțial un corp de chilii cu două nivele, iar cea de nord casa egumenească. Pe latura de sud se află o suită de încăperi cu destinație gospodărească. Toate aceste clădiri încadrează biserica, plasată la o distanță de 10 m față de zidul estic de incintă și de 19 m față de cel sudic.

Întreg ansamblul fostei mănăstiri Comana, cu excepția bisericii, se află într-o stare foarte proastă de conservare.

În legătură cu lucrările de restaurare întreprinse de Direcția monumentelor istorice și de artă, în anii 1971—1972, s-au efectuat săpături arheologice în incinta și exteriorul acestei mănăstiri, ale căror rezultate, studiul de față își propune să le înfățișeze, nu înainte însă de a se arunca o privire asupra datelor documentare și a părerilor exprimate în legătură cu începuturile monumentului și evoluția sa.

Penuria de știri referitoare la mănăstirea Comana este cauzată de faptul că documentele ei au fost înstrăinate în jurul anului 1850, dată cînd Epitropia mănăstirilor din Țara Românească închinate Sfîntului Mormînt, a procedat la hotărnicia tuturor moșiilor acestor mănăstiri, între care și Comana[1]. La ora actuală, la Arhivele statului se află doar un inventar al documentelor proprietăților mănăstirii din secolul al XVIII-lea și o serie de zapise și cărți de judecată din secolul al XIX-lea.

Cea mai veche mențiune documentară referitoare la satul Comana datează din anul 1505, cînd, într-un hrisov al lui Radu cel Mare, sînt amintite „hotarul Comanei" și „drumul Comanei"[2]. Cît privește data înălțării lăcașului, întreaga istoriografie care i-a fost consacrată o indică în timpul lui Vlad Țepeș[3], bazîndu-se pe un document de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea[4], referitor la o hotărnicie din 1461, cît și pe afirmațiile lui Ioan Brezoianu ce susține că ar fi avut în mînă documentele mai vechi ale mănăstirii între care și un hrisov ce *„dovedește că e zidită și înzestrată cu moșia Călugăreni de Vlad V"*, în *„anul 6970"* (1462)[5].

În continuare tot I. Brezoianu spune că *„mănăstirea s-a reparat în osebite rînduri și după ce s-a mai înzestrat și de Neagoe Basarab cu moșia Tătărăști pe la începutul secolului al XVI-lea, în cea de a doua jumătate a secolului al XVI-lea a fost rezidită și miluită de Radu Șerban Basarab cu moșiile Crețești, Piscul Danciului, Vadul Sării, Dadilovu etc."* [6].

În forma sa din secolul al XVI-lea, mănăstirea Comana este ctitorită de Radu Șerban în anul 1588, în vremea cînd era încă mare boier, după cum arată și pisania[7] ce se află și astăzi deasupra ușii de intrare în pronaos. Interiorul bisericii va fi pictat abia în 1609[8], dată la care Radu Șerban deținea domnia Țării Românești.

În cursul secolului al XVII-lea mănăstirea se bucură de atenție și grijă din partea domnilor Țării Românești, cît și din partea urmașilor ctitorului, fiind înzestrată de Alexandru Iliaș cu satul Siminov, de Radu Mihnea cu satele Gălășești, Buciumeni și Sobîrcu, de Matei Basarab cu satul Budeni, de Șerban Vodă Cantacuzino cu satul Baldovinești[9], de Constantin Brîncoveanu cu o vie la Copăceni[10] și de domnița Ilinca, nepoata de fiică a lui Radu Șerban, cu moșia Mocești din ținutul Buzăului[11].

De starea prosperă în care se afla mănăstirea la mijlocul secolului al XVII-lea ne convingem și din descrierea făcută așezămîntului de călătorul Paul de Alep[12], care îl vizitează în timpul domniei lui Constantin Șerban.

Cea mai importantă etapă în evoluția monumentului o reprezintă acțiunea de refacere întreprinsă în anul 1700 de marele vornic Șerban Cantacuzino, strănepot al lui Radu Șerban. Din textul pisaniei[13] reiese că acum a fost construit pridvorul bisericii, efectuîndu-se și alte lucrări între care ridicarea foișorului de pe latura de nord a incintei și probabil supraînălțarea chiliilor.

Din odoarele cu care a fost înzestrată biserica la această dată, nu se mai păstrează decît un chivot de argint *„dat la mănăstirea Comana întru vecinică pomenire și părinților: Drăghici i Păuna și soțiilor: Mariia i Adriiana, 7207"* [14].

Trei ani mai tîrziu, tot el construiește în colțul de sud-est al incintei un paraclis, azi dispărut, a cărui pisanie arată că *„iaste făcutu și adaos la această sfîntă și dumnezeiască mănăstire Comana ca și alte case și chilii ce se văd, făcute de Șerban Cantacuzino"* [15].

Pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea un foarte mare număr de mănăstiri fuseseră închinate Sfîntului Mormînt[16], între care și Comana încă din anul 1728[17]. De la această dată, aflîndu-se în stăpînirea călugărilor greci, cu toate daniile de care beneficiază din partea domnitorilor fanarioți, mănăstirea ajunge *„într-o stare foarte proastă"* [18]. Prezența armatelor străine și luptele purtate în jurul ei cu ocazia războaielor ruso-turce din a doua ju-

---

[1] Alex. Lapedatu, *Mănăstirea Comana I. Note istorice*, în „BCMI", 1, 1908, p. 10.

[2] *D I R, B, Țara Românească*, vol. I, București, 1951, p. 34.

[3] C. Bolliac, *Monastirile din România (Monastirile închinate)*, București, 1862, p. 555; C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. II, partea I, p. 48; Grigore Ionescu, *Ghidul orașului București*, p. 391; idem, *Istoria arhitecturii românești din cele mai vechi timpuri pînă la 1900*, București, 1937, p. 127; N. Ghika-Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia și Oltenia*, în „BCMI", XXV, 1932, p. 74; Alex. Lapedatu, *op. cit.*, p. 10—11; Dan Berindei, *Orașul București reședință și capitală a Țării Românești (1459—1862)*, București, 1963, p. 16.

[4] *D R H, B, Țara Românească*, vol. I, p. 206.

[5] Ioan Brezoianu, *Mănăstirile zise închinate și călugării străini* București, 1861, p. 44.

[6] Ibidem.

[7] N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, București, 1905, p. 84, f. I. Pisania nu este cea originară, fiind pusă în anul 1700 de marele paharnic Șerban Cantacuzino cu ocazia reparațiilor și adăugirilor pe care le face mănăstirii.

[8] Șt. Bilciurescu, *Mănăstirile și bisericile din România, cu mici notițe istorice și gravuri*, București, 1890, p. 233.

[9] Ioan Brezoianu, *op. cit.*, p. 44.

[10] Arh. St. Buc., *Comana*, doc. din 12 martie 1709.

[11] Stoica Nicolaescu, în *România Nouă*, București, 1907, I, p.35—36; diată din 23 februarie 1660.

[12] Paul de Alep, *Călătoriile patriarhului Macarie de Antiohia în Țările Române, 1653—1656*, București, 1900, p. 210—211.

[13] Potrivit pisaniei *„s-au apucat cu multă osteneală și cheltuială înnălțarea și zidirea slomnului acestuia, precum se veade, și, afară den de o au înnoit, și cu lucrul, și cu altele, înfrumusețind biserica întîiu cu tr-altele ziditi, cu multe arginturi, odoară și moșii și țigani o au adaos și o au întărit, arătîndu-se desăvîrșit ctitor"* (N. Iorga, *op. cit.*, p. 84—85).

[14] *Inscripțiile medievale ale României*, vol. I. *Orașul București (sec. XIV—XVIII)*, Buc., 1965, nr. 754.

[15] *Idem*, nr. 584.

[16] N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, vol. II, p. 63—64.

[17] C. Bolliac, *op. cit.*, p. 555; Ghenadie Enăceanu, *Mitropolitul Ungro-Vlahiei Neofit* I, în „Biserica Ortodoxă Română", II, 1875—1876, nr. 5—6, p. 324; I. Boldescu, *Studiu istoric și economic asupra jud. Vlașca*, Giurgiu, 1900, p. 63.

[18] V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. II, p. 90—91. Danii din partea lui Nicolae Mavrocordat (1716), Ioan Mavrocordat (1717), Grigore II Ghica (1735), Constantin Mavrocordat (1737).

https://biblioteca-digitala.ro

mătate a secolului al XVIII-lea au accentuat starea de degradare a monumentului, fapt ce determină pe domnitori să-i acorde noi privilegii[19] pentru *„a ajuta la prefacerea i intemeierea zidurilor şi altor acareturi ale mănăstirei"*[20].

Pe de altă parte, puternicul cutremur înregistrat la 11 octombrie 1802 a pus în mod sigur la grea încercare atît zidurile bisericii, cît şi pe cele ale construcţiilor aferente.

În urma vizitei pe care a întreprins-o în 1860 la o serie de mănăstiri închinate în vederea secularizării lor, C. Bolliac prezintă *„starea jalnică"*[21] în care se afla mănăstirea Comana, cu toate că în 1854 biserica fusese refăcută, iar zidurile de incintă reparate. Odată cu secularizarea efectuată în anul 1863, averile de care mai dispunea mănăstirea la acea dată[22] vor trece în patrimoniul statului, ultimii călugări greci fiind nevoiţi să părăsească aşezămîntul. De atunci şi pînă astăzi lăcaşul a funcţionat ca biserică parohială.

*

După această scurtă privire asupra datelor documentare, este necesară o prezentare a rezultatelor săpăturilor arheologice ce au permis relevarea unor aspecte, în bună parte necunoscute, privind cele mai vechi construcţii ale ansamblului mănăstiresc, cît şi stabilirea locului pe care îl ocupă în cadrul evoluţiei arhitecturii româneşti.

[19]. Idem, *op. cit.*, vol. II, p. 90 (hrisovul lui Alex. Ipsilanti din 1775); vol. VI, p. 115 (hrisovul lui Alex. Moruzi din 1794); vol. VIII, p. 343 (hrisovul lui Const. Ipsilanti din 1803); Vol. X A, p. 217 (hrisovul lui Ioan Gh. Caragea din 1814).

[20] Idem, *op. cit.*, vol. X A, p. 218.

[21] C. Bolliac, *op. cit.*, p. 13—18

[22] În 1860 mănăstirea dispunea de 12 moşii mari şi 3 vii (cf. C. Bolliac, *op. cit.*, p. 13—18).

Pl. I. Planul general cu principalele etape de construcţie ale ansamblului fostei mănăstiri Comana.

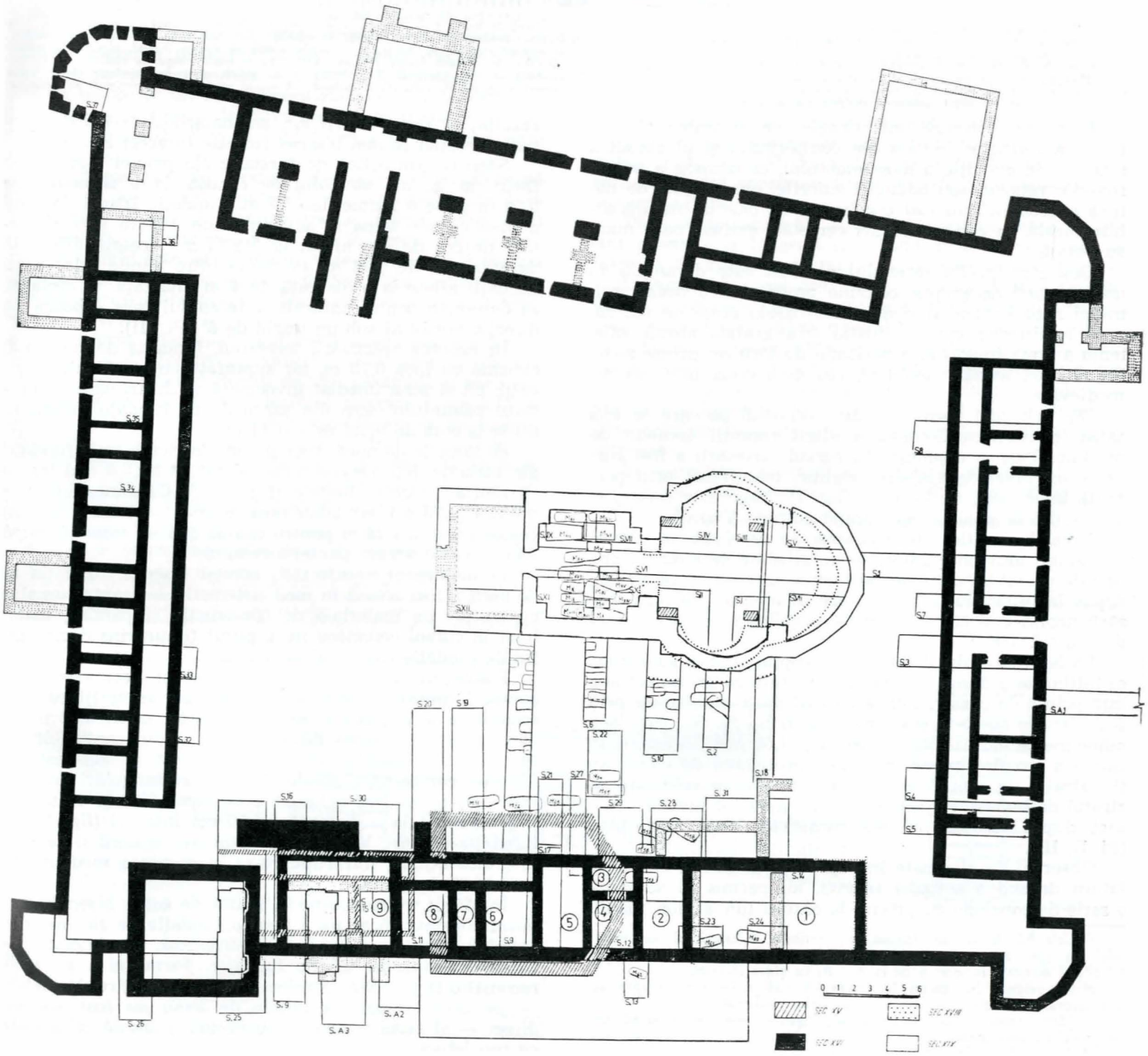

https://biblioteca-digitala.ro

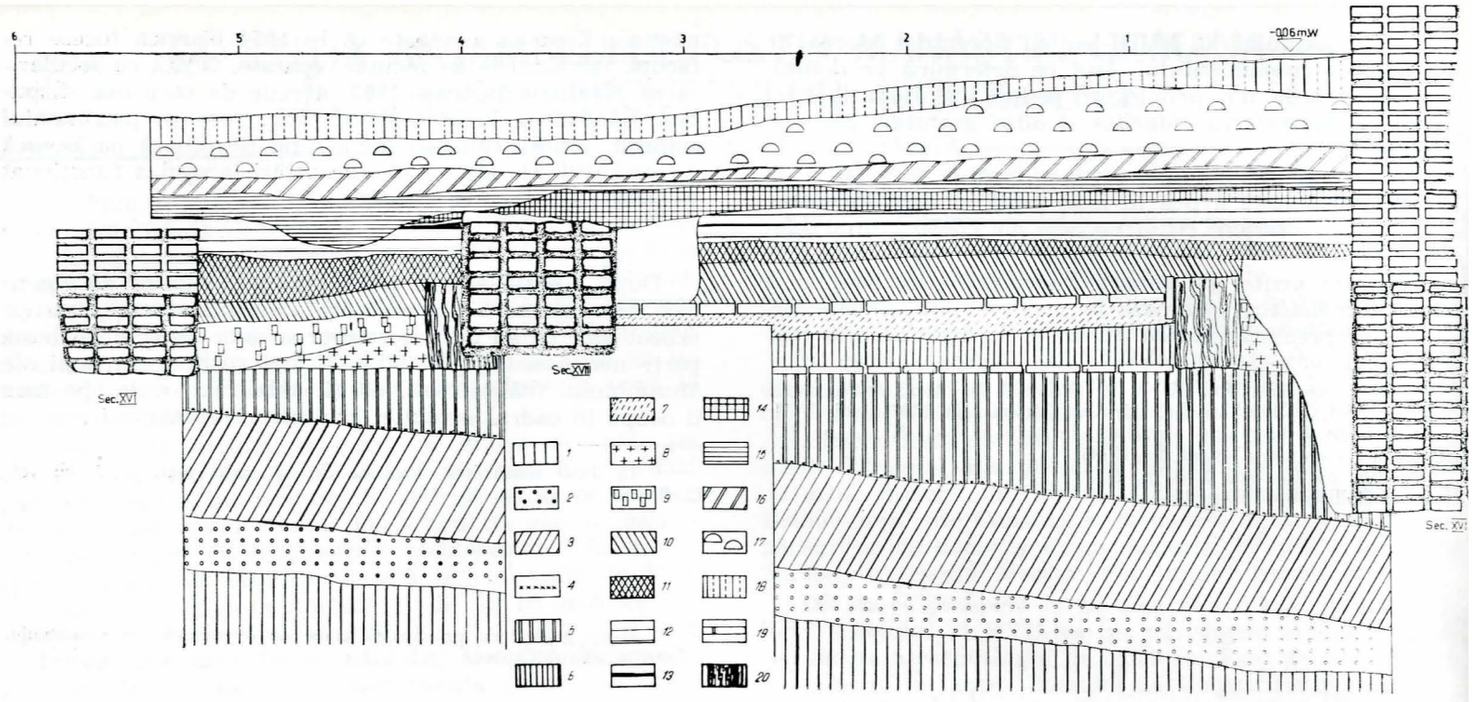

Pl. II. Profilul de est al S_{15}: 1 — sol viu; 2 — sol aluvionar cenuşiu gălbui cu ceramică neolitică la bază; 3 — humus; 4 — strat de cărbune şi cenuşă; 5 — sol brun, nivelare cu pămînt scos din şanţurile de fundaţie (sec. XV); 6 — argilă galbenă de nuanţă închisă, nivelare la interior (începp. sec. XVI); 7 — argilă galbenă de nuanţă deschisă, nivelare la interior (începp. sec. XVI); 8 — argilă vineţie de nuanţă deschisă, nivelare la exterior (începp. sec. XVI); 9 — argilă vineţie de nuanţă închisă, nivelare la exterior (începp. sec. XVI); 10 — argilă galbenă amestecată cu fragmente ceramice macerate (sf. sec. XVI); 11 — argilă vineţie (sf sec. XVI); 12 — argilă vineţie cu pigmenţi de cărbune (sec. XVIII); 13 — mortar, nivel de construcţie (sec. XVIII); 14 — argilă vineţie cu pigmenţi de var, cărămidă şi cărbune; 15 — moloz, strat de demolare; 16 — argilă vineţie cu pigmenţi de cărbune şi mortar şi lentile de argilă galbenă; 17 — sol brun amestecat cu moloz, cărămidă şi cărbune; 18 — sol vegetal; 19 — paviment de cărămidă; 20 — tălpi de lemn de stejar aparţinînd chiliilor din sec. XV.

În scopul obţinerii unei imagini de ansamblu cît mai fidele a formelor iniţiale ale complexului şi al stabilirii etapelor de evoluţie a monumentului, ca urmare a numeroaselor refaceri sau adăugiri suferite, observaţiile de natură arheologică au fost coroborate cu cele de natură arhitecturală, în condiţiile unei cercetări extinse pe o mare suprafaţă[23].

Deşi stratigrafia terenului cercetat este deranjată în unele zone[24] de gropile comune practicate cu ocazia primului război mondial şi de numeroasele gropi de var săpate în diferite epoci, situaţia stratigrafică atestă existenţa a două importante perioade de locuire, prima aparţinînd unei aşezări neolitice, cea de-a doua unei aşezări medievale.

Din cele mai vechi timpuri, teritoriul pe care se află astăzi mănăstirea Comana a oferit condiţii deosebit de prielnice locuirii omeneşti. În cursul cercetării a fost surprins un nivel de vieţuire neolitic, manifestat prin prezenţa unor urme de locuinţe (fig. 7), fragmente ceramice, unelte din os şi silex, aparţinînd culturii Vidra[25].

Nivelul neolitic este suprapus de un strat de viitură — pămînt aluvionar gălbui — în grosime de circa 17 cm, ce este urmat de un strat de humus, gros de circa 46 cm, depus în intervalul cuprins între momentul părăsirii aşezării neolitice şi cel al apariţiei primilor constructori medievali (Pl. II).

La baza stratului feudal, cu excepţia cîtorva suprafeţe, se întîlneşte o dungă de cenuşă, ce arată că prima acţiune întreprinsă de constructori a constat dintr-o defrişare prin foc. Urmele acesteia sînt evidente în S_1, S_9, S_{15} etc., la o adîncime ce variază între 1,50 m şi 1,58 m[26]. În zonele în care s-a circulat intens în timpul procesului de construcţie, stratul de cenuşă apare sub forma unor infiltraţii în stratul de humus, iar acolo unde au avut loc nivelări imediat după defrişare el s-a conservat mult mai bine (Pl. II, III).

Observaţiile efectuate în suprafaţa cercetată, respectiv latura de sud a actualei incinte, au permis să se tragă o serie de concluzii cu privire la natura fundaţiilor, planul rezultat în urma zidirii lor, amenajările interioare şi natura elevaţiei primei biserici ridicate în acest loc.

Săparea şanţurilor de fundaţie ale primei biserici s-a făcut de la faţa stratului de cenuşă, la o adîncime de 0,50 m şi pe o lăţime de 0,77 m. Fundaţia laturii de nord a bisericii are talpa la adîncimea de 2,01 m spre deosebire de cea de sud aflată la —2,74 m. Această diferenţă de adîncime de 0,73 m, existentă între tălpile celor două fundaţii aflate la o distanţă de 8 m una faţă de cealaltă, se datoreşte pantei naturale a terenului care coboară pe direcţia nord-sud sub un unghi de 6° (Pl. III).

În vederea aplatizării terenului, fundaţia de sud va fi ridicată cu încă 0,73 m, iar suprafaţa cuprinsă între fundaţii, cît şi zona imediat învecinată va fi nivelată cu ajutorul pămîntului scos din şanţurile de fundaţie, ajungîndu-se la cota de nivel de —1,41 m.

Pe laturile de nord, vest şi sud biserica a avut fundaţii din cărămizi (cu dimensiunile de 25×14,5×3,5 cm) legate cu mortar, îngrijit lucrate (fig. 1—2). Grosimea lor este unitară (0,70 m), iar adîncimea diferită — 0,50 m pentru cea de nord şi 1,23 m pentru cea de sud — datorită, după cum am mai arătat, pantei terenului.

În momentul dezafectării acestei biserici, fundaţia sa de nord a fost scoasă în mod sistematic, iar şanţul umplut cu resturi de materiale de construcţie şi pămînt, astfel încît în cursul cercetării nu a putut fi surprins decît şanţul de fundaţie (fig. 2) al acestui zid.

Fundaţiile avînd adîncimi diferite şi deci exercitînd presiuni inegale asupra solului pe care se sprijineau, în scopul de a împiedica tasările inegale, constructorii au bătut piloţi din lemn de stejar pe fundul şanţurilor de fundaţie ale laturilor de sud, nord-vest şi sud-vest, în vederea compactării solului. Piloţii, rectangulari în secţiune (5×6 cm), cu o lungime de circa 30 cm, erau dispuşi în reţea la o distanţă de 10 cm între ei (fig. 1—2). Fundaţia de vest, legată organic de cea de nord şi de sud, este discontinuă, întrerupîndu-se în regiunea mediană pe o distanţă de 4,5 m.

În sfîrşit, referindu-ne la latura de est a bisericii, am putut constata că ea nu a avut o fundaţie de zid, nu atît datorită faptului că nu a fost surprinsă, cît datorită inexistenţei şanţului său de fundaţie. Forma ei a putut fi reconstituită pe baza urmelor unui strat subţire de pietriş — pe care credem că tălpile de lemn au fost aşezate direct — al cărui traseu ne sugerează o absidă poligonală cu trei laturi.

[23] Cele 52 de secţiuni trasate în interiorul şi exteriorul monumentului au fost numerotate de la I—XII în interiorul bisericii, de la 1—37 în interiorul incintei şi de la A_1—A_3 în afara incintei.

[24] Ne referim în special la latura de sud a incintei în care au fost surprinse primele urme ale unui aşezămînt medieval.

[25] Identificarea culturii aparţine lui Eugen Comşa căruia îi aducem mulţumiri cu acest prilej.

[26] Toate adîncimile sînt raportate faţă de wagriss.

https://biblioteca-digitala.ro

Urmărind traseul fundațiilor păstrate, al șanțurilor de fundație golite de conținut, al pietrișului organizat pe latura de est și pe baza mormîntului M_{59}[27], care ne oferă un element în plus în stabilirea limitei de răsărit a edificiului, am putut reconstitui planul primei biserici ridicate în acest loc. Este vorba de o biserică cu planul dreptunghiular simplu, cu absida nedecroșată obținută prin simpla îngustare către est a laturilor sale (Pl. I).

Dimensiunile sale, la exterior, sînt de 12 m lungime și 10 m lățime, iar adîncimea absidei altarului de 2 m.

Cît privește aspectul elevației, nu putem avansa decît niște ipoteze bazate pe interceptarea materialelor descoperite în șanțul de fundație al laturii de nord. Ceea ce credem însă că nu poate fi contestat este faptul că avem de-a face cu o biserică de lemn, concluzie la care ne conduc următoarele observații:

— lipsa în zona absidei a unui șanț de fundație sau a unei fundații care să susțină o elevație de zid;

— discontinuitatea fundației de pe latura de vest pe o lungime considerabilă (4,5 m);

— prezența unor fragmente de tencuială ce au fața dreaptă sau profilată, în funcție de locul pe care îl ocupă în registrul fațadelor, iar reversul cu un profil dat de forma în care au fost cioplite bîrnele așezate în cununi orizontale. Pe revers tencuiala prezintă amprentele lemnului cioplit cu securea și barda și ale unor striațiuni și crestături executate pe suprafața bîrnelor cu scopul de a facilita aderarea tencuielii la lemn. Două din fragmentele recoltate, prin profilul lor, par a fi îmbrăcat o cornișă și respectiv un brîu. Tencuiala are în compoziția sa var, nisip și suficient de mult pietriș, ce îi conferă o rezistență deosebită. Fața ei este finisată cu ajutorul unui strat de var.

În același șanț de fundație din care a fost dislocată zidăria au fost găsite fragmente de tencuială pictată în două culori, roșu și albastru închis, avînd drept liant paiul de orz. Un mic vas, descoperit în același loc, ce conține de pereții interiori urme de vopsea roșie de o nuanță asemănătoare cu aceea aplicată pe tencuială, a fost folosit probabil pentru prepararea culorii cu ocazia pictării bisericii în interior.

În vederea amenajării pardoselii interioare, s-a procedat la o nouă nivelare cu ajutorul unui strat de pămînt castaniu, ce conține pigmenți de var, cărămidă și cărbune, în grosime de 0,27 m în interiorul bisericii și de 0,12 m în exteriorul său. Din analiza fragmentelor de pardoseală recuperate reiese că deasupra acestui strat de egalizare a fost turnată o masă de mortar, cu o grosime variabilă de 4 pînă la 6 cm — avînd în compoziție bucăți de var nestins, pietriș de dimensiuni mici și mijlocii și fragmente de cărămidă —, în care au fost încastrate cărămizi identice ca dimensiuni cu cele folosite în fundații.

Afirmația că ne aflăm în fața unui edificiu de cult este sprijinită și de existența necropolei organizată în jurul său, necropolă ce apare în plan net diferențiată față de cea a bisericii de zid construită mai tîrziu, în afară de faptul că unele morminte (M_{57}, M_{58}, M_{59}, M_{61}) sînt suprapuse de zidurile construcțiilor de la sfîrșitul secolului al XVI-lea. Deși din motive obiective[28] necropola nu a putut fi cercetată exhaustiv, au fost surprinse și cercetate 12 morminte[29] — 10 adulți și 2 copii — al căror inventar, constînd din 4 monede și o pereche de cercei, ne-a oferit posibilitatea încadrării cronologice a monumentului. Cea mai veche monedă este un aspru de la Mahomed II bătut la Adrianopol în anul Hegirei 848 (20 aprilie 1444 — 11 martie 1445), descoperit în mormîntul M_{52}. În ordine cronologică, menționăm un gros de la Albert de Brandenburg, emis în 1544, aflat în mormîtul M_{56}, o monedă de la Ferdinand I, emisă în 1549, în mormîntul M_{62} și un aspru de la Murad III, datat în anul Hegirei 1003 (1574), în mormîntul M_{61}, tot aici aflîndu-se și perechea de cercei.

Spre nord-est, la 3 m distanță de urmele primei biserici, în interiorul naosului bisericii actuale au apărut 4 masive de zidărie de formă rectangulară (fig. 3—4), cu dimensiunile de 0,8×0,56 m (cele de est) și de 1,2×0,56 m (cele de vest).

Bazîndu-ne pe observațiile făcute, în sensul că: tehnica lor de construcție este identică cu aceea a fundațiilor bisericii discutate mai sus; nu fac corp comun cu fundațiile bisericii lui Radu Șerban; sînt acoperite de nivelul de construcție și de prima pardoseală a acesteia; dispunerea lor în plan generează un pătrat cu latura de 4 m, putem conchide că avem de-a face cu fundațiile unui turn-clopotniță construit din lemn odată cu biserica mai sus prezentată.

Părți componente ale unui așezămînt monahal, chiliile sînt prezente și în acest caz, fiind amplasate la vest de biserică, la distanță de numai 1 m față de latura ei de vest. După defrișarea prin foc, și în această zonă se efectuează o nivelare cu ajutorul unui strat de argilă curată, bine bătătorită, ce ridică nivelul terenului pînă la cota de — 1,46 m. Pe acest strat au fost puse tălpile de lemn (cu secțiunea de 0,40×0,30 m) care, prin dispunerea lor, au generat planul viitorului corp de chilii. Tălpile s-au păstrat sub formă de lemn putred (fig. 5—6, Pl. II) în micile suprafețe ce nu au fost intersectate de ziduri sau gropi ulterioare.

În suprafața cercetată au putut fi stabilite doar dimensiunile unei singure încăperi (3×3 m) aflate chiar

[27] Mormîntul aparține acestui prim edificiu de cult, fiind intersectat ca și acesta de zidurile construcțiilor de la sfîrșitul secolului al XVI-lea.

[28] Latura de sud a primei biserici este suprapusă de un corp de încăperi ce este locuit și astăzi.

[29] Numerotarea a fost făcută de la 51 la 62.

Pl. III. Profilul de est al S_9: 1 — sol viu; 2 — sol aluvionar cenușiu-gălbui cu ceramică neolitică la bază; 3 — humus; 4 — strat de cărbune și cenușă; 5— sol brun, nivelare cu pămînt scos din șanțurile de fundație ale bisericii (sec. XV); 6 — sol castaniu cu pigmenți de var, cărămidă și cărbune, nivelare în vederea amenajării pavimentului interior și exterior al bisericii (sec. XV); 7 — mortar, nivel de construcție al chiliilor (sf. sec. XVI); 8 — sol cafeniu, cu puțini pigmenți de mortar; 9 — sol brun cu pigmenți de cărbune și cărămidă; 10 — mortar, nivel de refacere a chiliilor (începp. sec. XVII); 11 — sol brun roșcat cu pigmenți de cărbune, nivelare (începp. sec. XVIII); 12 — mortar, nivel de refacere a chiliilor (sf. sec. XVIII); 13 — moloz, nivel de demolare (începp. sec. XIX); 14 — sol vegetal.

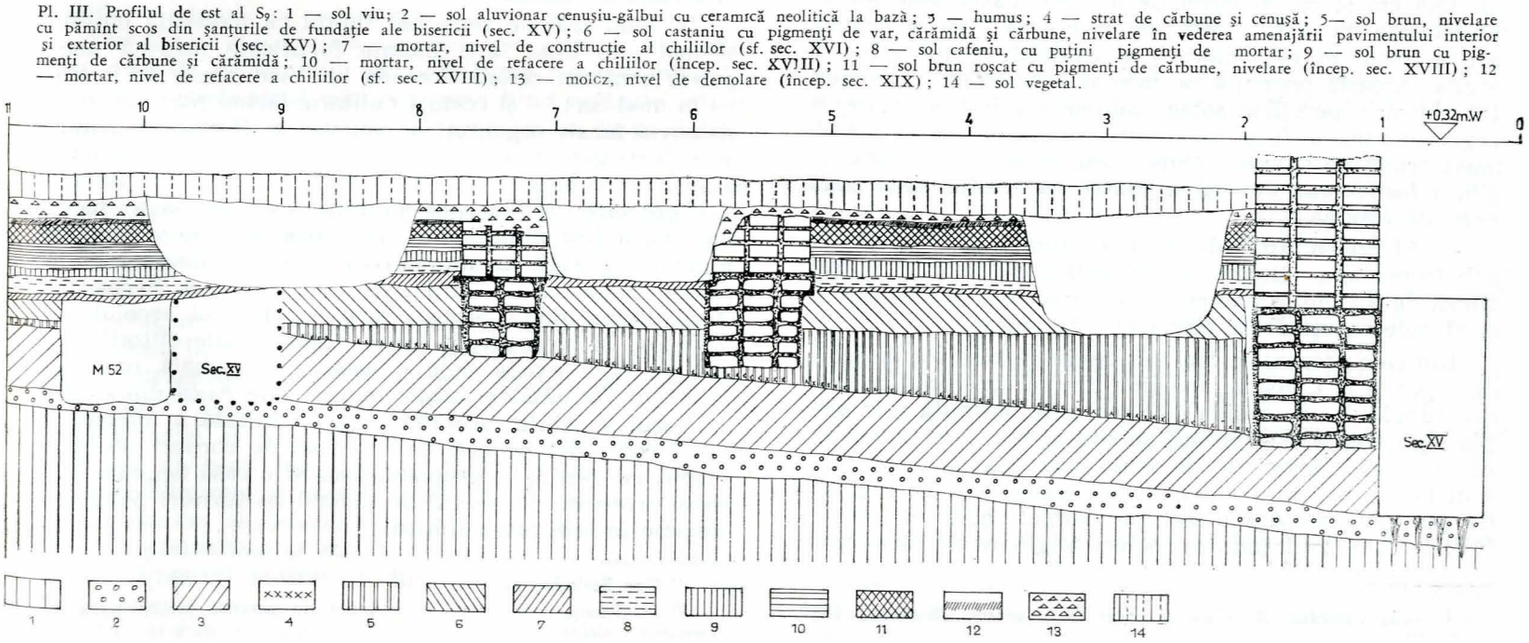

https://biblioteca-digitala.ro

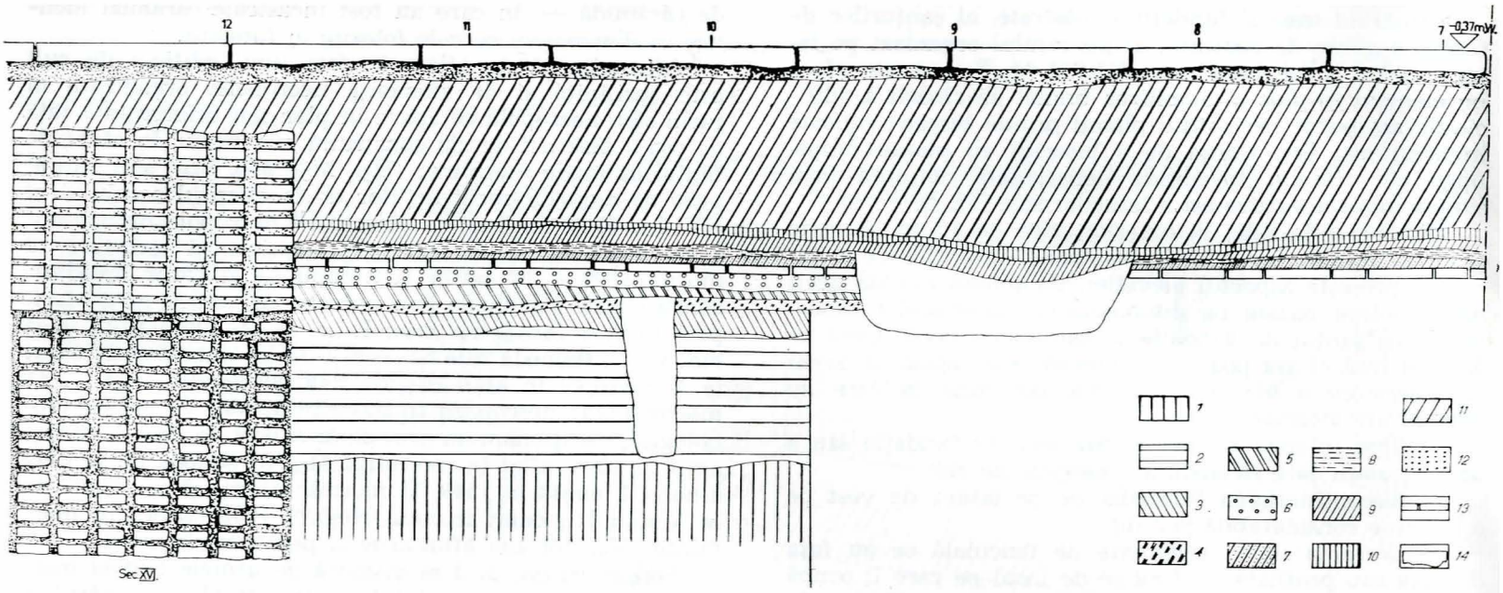

lîngă biserică, cît și lărgimea galeriei de acces (1 m). Cu toate că în continuare compartimentarea nu mai poate fi urmărită, tălpile transversale fiind dislocate de ziduri din altă epocă, credem că și în acest caz avem de-a face cu obișnuitul sistem de grupare a cîte două încăperi la un vestibul, precedat de o galerie ce se întindea pe întreaga lungime a corpului de chilii.

În încăperea, ale cărei dimensiuni au putut fi stabilite cu exactitate, au fost surprinse două pardoseli succesive (Pl. II) din cărămidă. Prima, din cărămizi identice ca dimensiuni cu cele ale fundației bisericii, avînd rosturile umplute cu argilă, a fost așezată ca și tălpile de lemn, la fața aceluiași strat de nivelare. A doua a fost amenajată după ce în prealabil cota de nivel a încăperii a fost ridicată cu 0,25 m prin depunerea a două straturi de argilă curată de nuanțe diferite.

În colțul de sud-vest, în ambele momente a funcționat cîte o sobă, urmele celei de-a doua — bucăți de chirpici și cahle — fiind surprinse răvășite în interiorul încăperii, ca urmare a dezafectării ei și nivelării terenului. Peretele sobei (fig. 9), din care s-au recoltat mai multe fragmente, era realizat dintr-o masă de chirpici cu grosime de 4—5 cm, în care fuseseră încastrate două tipuri de cahle cu destinație diferită:

— Primul tip, cahlele funcționale (fig. 9), cunoscute sub numele de vase sau oale-cahlă, utilizat în vederea măririi suprafeței de încălzire a peretelui sobei, are forma unor vase cu înălțimea de 17,5 cm, diametrul gurii de 15,5 cm și cel al bazei de 8,2 cm. Pasta bine aleasă, amestecată cu nisip foarte fin, este arsă pînă la cenușiu sau la roșu. Pereții interiori ai cahlelor conțin urme de argilă. Această prezență ne face să credem că în momentul ridicării pereților sobei, cahlele au fost umplute cu argilă pentru a fi protejate de presiunea exercitată de masa crudă de chirpici. După uscarea pereților sobei, argila a fost scoasă din cahle pentru ca acestea să-și poată exercita funcția.

— Al doilea tip, cahlele decorative (fig. 8 și 9) apar sub forma unor discuri, cu diametrul de 15,5 cm și grosimea de 2,2 cm, ornamentate cu cruci înscrise în cercuri și alveole ce urmăresc circumferința piesei.

Din cele prezentate mai sus reiese că biserica de lemn, descoperită la Comana, aparține tipului străvechi, de plan dreptunghiular cu absida slab marcată, obținută prin simpla îngustare a extremității acestui spațiu. Deși se susține că la origine bisericile de lemn erau clădite pe o mică temelie de bolovani nelegați cu mortar, sau în regiunea de șes erau așezate direct pe pămînt, abia în secolele XVIII—XIX întîlnindu-se socluri originare de cărămidă[30], cercetările efectuate la Comana relevă faptul că încă din secolul al XV-lea la bisericile de lemn sînt întrebuințate fundații de cărămidă.

Cît privește mijloacele menite să protejeze și să decoreze pereții bisericii, credem că elementele prezentate au reușit să dovedească existența atît a unei tencuieli exterioare, profilată în anumite registre — cu scopul de a imita paramentul bisericilor de zid — cît și a unei tencuieli pictate, în interior.

Avînd în vedere materialul numismatic descoperit în mormintele micii necropole organizate în jurul bisericii, cît și observațiile de natură stratigrafică, perioada de funcționare a acestui complex se poate încadra între mijlocul secolului al XV-lea și sfîrșitul secolului al XVI-lea. Luînd în considerare mențiunile documentare, dar mai ales pe baza încadrării cronologice oferită de cercetarea arheologică, nu credem că greșim atribuind lui Vlad Țepeș inițiativa ridicării acestui așezămînt monahal. Un argument în plus în acest sens îl constituie prezența picturii la interior, cît și modul de tratare a paramentului — care imită pe acel al bisericilor de zid —, realizări ce pot fi puse în legătură cu o atenție deosebită acordată de domnitor chiar unei ctitorii de mai mică amploare.

În acest sens mănăstirea Comana trebuie înțeleasă ca un așezămînt ridicat de Vlad Țepeș nu atît pentru afirmarea prestigiului său — ca în cazul ctitoriilor sale de la Tîrgșor și Snagov —, ci mai ales pentru îndeplinirea obligației de a ajuta construirea de lăcașuri de cult și în special viața monahală.

În final trebuie remarcat faptul că modestia chiliilor și mai ales lipsa unei incinte fortificate infirmă unele păreri conform cărora Comana lui Vlad Țepeș ar fi avut — în mod cert — și rosturi militare, făcînd parte dintr-un sistem defensiv organizat de voievod în Cîmpia Română[31].

*

Cercetările arheologice au arătat că viața obștei monahale nu a fost tulburată și nici întreruptă de vreun eveniment violent[32], ci dimpotrivă a luat o deosebită amploare ca urmare a inițiativei marelui boier Șerban viitorul domn Radu Șerban care, la sfîrșitul secolului al XVI-lea, își alege drept loc al viitoarei sale ctitorii terenul pe care exista deja o așezare monahală restrînsă, aflată în vecinătatea moșiei bunicii sale Anca din Coiani. Pe locul vechiului așezămînt va fi ridicată o biserică de zid înconjurată pe cele patru laturi de corpuri de chilii, clădiri cu destinație gospodărească și o casă egumenească, toate protejate de un zid de incintă cu turnuri poligonale dispuse în cele patru colțuri.

[30] Radu Crețeanu, *Bisericile de lemn din Muntenia*, București, 1968, p. 18—19.

[31] Dan Berindei, *op. cit.*, p. 16.

[32] Inexistența unui strat de incendiu nu permite presupunerea unei distrugeri violente.

https://biblioteca-digitala.ro

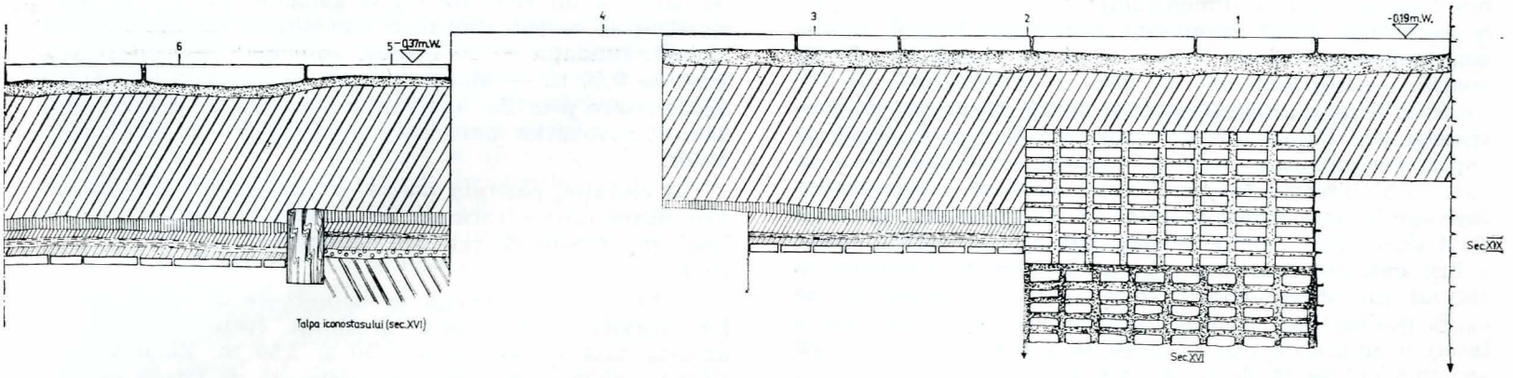

Pl. IV. Profilul de mortar al S_{IV}; 1 — sol viu; 2 — strat de pămînt aluvionar cu ceramică neolitică la bază; 3 — sol brun închis cu material ceramic din sec. XV-XVI; 4 — mortar, nivel de construcție (sec. XVI); 5 — sol brun, nivelare cu pămînt rezultat din șanțurile de fundație; 6 — patul de mortar al principalului paviment (sec. XVI); 7 — argilă nisipoasă, strat de nivelare; 8 — patul de mortar al celui de-al doilea paviment (sec. XVII); 9 — sol brun deschis, strat de niveleare; 10 — patul de mortar al pavimentului trei (începp. sec. XIX); 11 — moloz cu bucăți de frescă, nivel de demolare; 12 — nisip; 13 — paviment din cărămizi hexagonale (sec. XVI); 14 — paviment din dale de piatră (mijlocul sec. XIX).

Din punct de vedere stratigrafic, continuitatea vieţuirii apare evidentă, între cele două aşezăminte neexistînd un hiatus, ci o succesiune nemijlocită. Biserica ridicată la sfîrşitul secolului al XVI-lea este construită pentru a înlocui un lăcaş devenit nesatisfăcător şi nicidecum o mănăstire ctitorită pe locul unor vechi ruine de mult părăsite.

În mod firesc, constructorii vor menţine în stare de funcţionare biserica de lemn pînă în momentul dării în funcţiune a celei de zid, amplasarea acesteia fiind făcută la o distanţă de 11 m, spre nord-est, faţă de cea existentă. Turnul-clopotniţă, întîlnit chiar în această zonă, va fi dezafectat, din el menţinîndu-se pînă azi doar cele patru fundaţii incluse în suprafaţa naosului.

Ca o remarcă de ordin general legată de materialele de construcţie întrebuinţate, trebuie reţinut faptul că întreg ansamblul mănăstirii va fi construit exclusiv din cărămidă, piatra intervenind sub formă brută în cazul fundaţiilor zidului de incintă şi sub formă prelucrată în cazul unor ancadramente.

Întîlnind o suprafaţă relativ aplatizată, noii constructori nu vor simţi nevoia efectuării unei nivelări anterioare săpării şanţurilor de fundaţie. Acestea se vor tăia, de la faţa unui strat de pămînt brun, aflat la cota de — 1,47 m, adîncindu-se pînă la cota de — 2,57 m (Pl. IV). Întreaga fundaţie a bisericii, executată din cărămizi cu dimensiunile de $26 \times 14{,}5 \times 4$ cm, legate cu mortar compus din var, nisip şi foarte puţin pietriş, respectă o grosime unitară de 1,35 m[33], îngroşîndu se în zonele de interferenţă ale absidelor laterale cu cea de est.

Elevaţia originară s-a păstrat pe traseul altarului (fig. 10—11) şi naosului, pe o înălţime variind între 10 şi 20 cm, aceste două compartimene fiind refăcute într-o etapă ulterioară, iar pe traseul pronaosului în mod cert pînă la nivelul ferestrelor mici ce apar în registrul superior al faţadelor de nord şi de sud. Cărămizile utilizate în elevaţie sînt de dimensiuni identice cu cele din fundaţie. Rosturile zidăriei, largi şi îngrijit lucrate, în grosime de 3—4 cm, sînt pline cu mortar pînă la faţa cărămizilor.

Soclul, în grosime de 10 cm şi cu înălţimea de 1 m, este drept, în partea superioară profilatura fiind realizată prin retragerea succesivă a trei rînduri de cărămizi (fig. 12).

Din uşile şi ferestrele puse la sfîrşitul secolului al XVI-lea nu s-au mai păstrat decît ferestrele mici, cu arcul în semicerc şi evazate spre interior, aflate în registrul superior al faţadelor de nord şi de sud, celelalte fiind supraînălţate şi modificate, ca formă, într-o epocă tîrzie. Singurul păstrat ca formă, dar supraînălţat, este chenarul de marmură al uşii principale, ai cărui montanţi şi lintou drept au un profil liniar simplu.

Cît priveşte sistemul de decoraţie al faţadelor, un sondaj efectuat în punctul de interferenţă a naosului cu pronaosul, a pus în evidenţă urmele unui brîu — scos în mod sistematic şi umplut cu fragmente de cărămidă — ce împărţea faţadele în două registre de proporţii inegale. O serie de materiale recoltate din secţiunile efectuate în jurul bisericii ne-au permis emiterea unei ipoteze cu privire la modul în care a fost realizat brîul şi cornişa într-o primă epocă. Este vorba de o serie de cărămizi de formă specială (fig. 13) dintre care cele cu un profil semicircular ne sugerează posibilitatea împărţirii faţadelor în două registre prin intermediul unui tor, iar cele cu vîrful în formă de dinţi de fierăstrău par a fi aparţinut cornişei.

Încă din prima epocă faţadele bisericii au fost tencuite, elementele care alcătuiau decorul său — cărămizile aparţinînd cornişei şi torului — fiind puse în evidenţă prin aplicarea pe stratul de tencuială a unei zugrăveli ce imita culoarea şi forma cărămizii.

Bolta naosului — refăcut în cursul secolului al XIX-lea — probabil că la origine era o calotă sferică, pe pandantivi sprijiniţi pe arcuri pe console, pe care se înălţa o turlă asemănătoare cu cea a pronaosului.

Numeroasele fragmente de olane smălţuite, de culoare galbenă şi verde, descoperite în cursul săpăturilor, ne arată că într-o primă epocă biserica a fost acoperită cu asemenea materiale.

În interiorul bisericii, în stratul de moloz de sub actuala pardoseală, s-au descoperit numeroase bucăţi de frescă (fig. 14) aparţinînd unei prime picturi, ce azi nu se mai păstrează *in situ* decît pe pereţii interiori ai celor două ferestre din registrul superior al faţadelor pronaosului.

Biserica prezintă un plan treflat, compartimentarea interioară fiind cea obişnuită pentru un lăcaş ortodox — pronaos, naos şi altar, ultimele două cu abside semicirculare atît la interior, cît şi la exterior. Absidele sînt destul de puţin profilate, cele de nord şi de sud avînd o deschidere de 4 m şi o adîncime de 1,6 m, iar cea de est mult mai teşită — mai mult semielipsoidală ca formă decît semicirculară — are o deschidere de 6,5 m şi o adîncime de 4,4 m. Lungimea totală a bisericii este de 19,5 m. Altarul era despărţit de naos printr-un iconostas din lemn, a cărui talpă, plasată la o distanţă de 3,3 m faţă de limita de est a absidei, a fost surprinsă în cursul cercetărilor (fig. 15).

De aceeaşi lăţime cu naosul, pronaosul se apropie ca formă de pătrat, avînd laturile de 6,5 m şi 6,8 m. Un zid gros de 1,25 m, a cărui elevaţie se păstrează numai pe o înălţime de 0,35 m, despărţea naosul de pronaos, comunicaţia între cele două încăperi efectuîndu-se prin intermediul unei uşi cu o deschidere de 1,5 m. Aceasta conţi-

[33] O excepţie o constituie fundaţia ce are grosimea de 1,15 m.

https://biblioteca-digitala.ro

nea două lăcașuri, cu dimensiunile în secție de 0,26×0,2 m, în care erau fixați montanții de piatră. Pragul acestei uși, realizat din două lespezi mari de piatră, se afla la cota de — 1,01 m.

Stratul de mortar, rezultat în urma procesului de construcție (Pl. IV), a fost surprins în cele trei încăperi, în suprafețele neintersectate de morminte, și mai puțin în exteriorul bisericii în jurul căreia au fost practicate numeroase înmormîntări. În interiorul pronaosului, pe acest strat de mortar, la 0,3 m spre vest de mormîntul M_{XVII}, a fost descoperit un dinar bătut în 1568 la Kremnitz în timpul lui Maximilian II (1563—1572), monedă ce ne oferă posibilitatea stabilirii momentului de construcție a bisericii, în cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea, independent de știrile scrise existente.

O parte din pămîntul rezultat din șanțurile de fundație va fi folosit în vederea unei prime nivelări a interiorului bisericii. Stratul compact de mortar, de bună calitate, cu grosime de 4—7 cm, în compoziția căruia intra mult nisip și pietriș mărunt, va constitui suportul unei pardoseli, organizată în interiorul naosului și pronaosului, din cărămizi de formă hexagonală cu latura de 13 cm și grosimea de 4 cm (fig. 3). Rosturile dintre cărămizi sînt bine umplute. Cota de nivel la care s-a ajuns în interiorul celor două încăperi este de — 1,24 m, spre deosebire de altar unde situația este puțin diferită atît în ceea ce privește cota de nivel care se află cu 8 cm mai ridicată decît în rest, cît și în ceea ce privește formatul cărămizilor ce sînt dreptunghiulare (fig. 10) și au dimensiunile celor întrebuințate în zidărie.

Acest prim paviment, conservat mult mai bine în suprafața naosului și altarului, în pronaos a fost deranjat de morminte, fapt ce va determina într-o etapă ulterioară eliminarea lui aproape definitivă.

La est, nord și vest de biserică, neaflîndu-se construcții anterioare, care să fi generat depuneri mai consistente și să fi impus acțiuni de nivelare sau răzuire, șanțurile de fundație ale zidului de incintă se vor tăia de la fața unui strat de pămînt brun deschis, aflat la cota de —1,24 m, penetrînd depunerile anterioare pînă la adîncimea de — 2,24 m și oprindu-se în solul brun aluvionar. Fundația, cu adîncimea de 1 m și lățimea de 0,90 m, este construită din piatră, material destul de rar folosit în zonele de cîmpie. Natura rocilor întrebuințate în fundație este de trei feluri:

1. Gresii — microgranulare cu structură șistoasă, friabile, cu ciment calcaros; de granulație medie, cu structură șistoasă, compacte, cu ciment calcaros; microconglomeratice, cu structură slab șistoasă, compacte, cu ciment calcaros — toate provenind din stratele de Frătești, dezvoltate sub faciesul grezos conglomeratic din Platforma Burnas, respectiv zona cuprinsă între Valea Neajlovului și Dunăre.

2. Calcar — slab grezos, amorf, friabil, cu pete feruginoase, de vîrstă pleistocen inferioară, provenit din stratele de Frătești; alb lacustru, cu impresiuni de lamelibranhiate, de vîrstă levantin inferioară, provenit din zona Greaca.

3. Silexuri — elemente rulate sau subangulare, cu spărtură concoidală, de proveniență aluvionară, deci din vecinătate[34].

Construcția zidului de sud al incintei, plasat într-o zonă în care întîlnește biserica și chiliile anterioare, a fost precedată de o dezafectare a lor. Astfel, din chilii nu au fost lăsate decît tălpile de lemn care fuseseră îngropate aproape în întregime în argilă cu ocazia amenajării celei de-a doua pardoseli. Fundația de nord a bisericii a fost scoasă sistematic pe întreaga ei lungime, iar pardoseala demontată în întregime, spre deosebire de cea din interiorul chiliilor care a fost menținută parțial, cel puțin în prima încăpere ale cărei dimensiuni au fost determinate cu exactitate. Toate aceste acțiuni au fost urmate de o nivelare a terenului afectat construcțiilor anterioare, cu un strat de argilă galbenă. De la fața acestui strat se va tăia șanțul de fundație al zidului sudic de incintă, fundația — cu aceeași adîncime de 1 m și grosime de 0,90 m — ajungînd numai pînă la fața stratului de defrișare prin foc aparținînd secolului al XV-lea, fapt datorat nivelărilor anterioare determinate de panta terenului.

În elevație, păstrată parțial și pe înălțimi diferite, au fost întrebuințate cărămizi de aceeași calitate și de aceleași dimensiuni cu cele ale cărămizilor din zidăria bisericii.

Tehnica de construcție se deosebește de cea a zidurilor bisericii numai prin grosimea rosturilor care de această dată variază între 1,50 și 2,50 m. Zidăria aparținînd acestei prime epoci se păstrează pe latura de sud, care a suferit cele mai multe transformări, pe o înălțime de 0,30—0,60 m, iar pe celelalte laturi pe o înălțime mai apreciabilă, ce nu depășește însă 3,50 m.

Paramentul conținînd pe alocuri urme de tencuială dintr-o primă epocă, sîntem convinși că de la bun început întregul zid de incintă a fost tencuit, fapt ce l-a determinat pe Paul de Alep să creadă că *„mănăstirea e închisă cu ziduri de piatră"*[35].

Incinta avea forma unui patrulater neregulat cu latura estică de 44,10 m, nordică de 61,20 m, vestică de 55,50 m și sudică de 61,20 m, cu turnuri poligonale dispuse în cele patru colțuri și un turn de intrare plasat pe latura de sud. Din cele patru turnuri de colț astăzi nu se mai păstrează decît cel de nord-vest și acesta cu partea superioară refăcută, celelalte trei fiind dezafectate la mijlocul secolului al XIX-lea.

Turnul de nord-vest prezenta într-o primă epocă două nivele, parter și etaj, ce astăzi sînt înglobate în actualul parter. Accesul la parter se efectua pe sub un arc, cu o deschidere de 2,75 m, ce unea laturile de nord și de vest ale incintei. Primul nivel avea dispuse pe cele șase laturi, la înălțimea de 1,50 m față de nivelul de călcare, o suită de guri de tragere evazate spre interior, grupate cîte două pe cele patru laturi mai mari și cîte una pe cele două laturi mai mici. Cel de-al doilea nivel al turnului avea gurile de tragere grupate cîte trei pe o latură, cea din mijloc — delimitată în partea superioară de o mică arhivoltă — fiind flancată de altele două de formă dreptunghiulară. Distanța între pardoseala etajului și glaful gurilor de tragere fiind de numai 0,60 m ele nu puteau fi utilizate decît dintr-o poziție joasă.

O ușă, plasată deasupra arcului ce leagă zidurile de nord și de vest ale incintei, permitea accesul la nivelul etajului probabil prin intermediul unei scări mobile de lemn, concluzie la care ne conduce absența fundației unei scări de zid, cît și a urmelor unor console încastrate în zidul de incintă.

Celelalte turnuri de colț, avînd același plan, putem presupune că erau asemănătoare ca structură cu cel descris mai sus.

Turnul de intrare, ce avea o clopotniță la nivelul superior[36], nu ni s-a păstrat decît sub forma unor fundații, cu latura de 8 m și grosimea de 1 m, plasate la o distanță de 1,50 m față de turnul de sud-vest al incintei. Prezența unor fundații, la nord-vest de cele ale turnului de intrare, ne face să credem că nu puteau aparține decît unei scări realizată dintr-un masiv de zidărie, de plan înclinat, străpuns de două goluri terminate la partea superioară prin două arce, ce permitea accesul la nivelul etajului.

Pe cele patru laturi ale incintei erau amplasate o serie de clădiri cu destinații diferite. Astfel corpurile de chilii se aflau pe laturile de est, vest și nord-est, clădirile cu destinație gospodărească pe latura de sud, iar beciurile deasupra cărora se afla probabil casa egumenească — ce azi este rezultatul unor refaceri ulterioare — pe latura de nord.

---

[34] Determinările aparțin geologului Didolf Svoboda, căruia îi mulțumim cu această ocazie.

[35] Paul de Alep, *op. cit.*, p. 210.

[36] Ibidem. Autorul ne arată că *„clopotnița e deasupra ușii"*.

https://biblioteca-digitala.ro

Chiliile de pe latura de est se păstrează sub formă de ruine, fiind descoperite în cursul cercetărilor. Şanţurile lor de fundaţie se taie de la faţa aceluiaşi strat de pămînt brun deschis. Fundaţiile, construite din cărămizi legate cu mortar, au adîncimea de 0,40 m în cazul zidului longitudinal şi a celor transversale şi de numai 0,25 m în cazul zidului galeriei ce precede încăperile propriu-zise, iar lăţimea de 0,55 m şi respectiv 0,95 m. Elevaţia se păstrează pe înălţimi variabile ce nu depăşesc 0,85 m, grosimea ei fiind de 0,50 m pentru zidurile chiliilor şi de 0,60 m pentru cel al galeriei.

Pentru a preîntîmpina efectele unor tasări inegale, cauzate de sarcinile diferite pe care le suportau fundaţiile chiliilor în raport cu cele ale zidului de incintă, zidurile transversale — la nivel de fundaţie — au fost adosate fundaţiei zidului de incintă. La nivel de elevaţie, îmbinarea s-a făcut printr-un sistem special. Este vorba de realizarea pe faţada interioară a incintei a unor lăcaşuri, cu lăţimea de 0,28 m şi adîncimea de 0,10 m, în care au fost încastrate zidurile transversale, ce depăşeau în lăţime limitele acestor goluri cu cîte 0,11 m, realizîndu-se astfel o îmbinare în sistemul de „nut şi feder".

În vederea amenajării pardoselii se efectuează o nivelare, stratul de mortar în grosime de 3—4 cm, rezultat în urma procesului de construcţie, fiind suprapus de un strat de pămînt scos din şanţurile de fundaţie, în grosime de 0,10 m în interiorul galeriei şi de 0,15 m în interiorul încăperilor. Pavimentul, din cărămizi cu dimensiunile de 26×15×4 cm, este aşezat pe un strat de mortar gros de 4 cm, a cărui compoziţie — nisip, pietriş mult şi foarte puţin var — l-a făcut să fie puţin rezistent. Cota de nivel la care se ajunge cu pardoseala este de —1,06 m.

Ca plan, chiliile sînt mici, dreptunghiulare, grupate cîte două la un vestibul. Au fost surprinse 6 chilii şi 3 vestibule, ce alcătuiau un corp lung de 33 m, aflat la 5 m distanţă de turnul de nord-est şi de 2,50 m faţă de cel de sud-est. Fiecărei chilii îi corespunde spre exteriorul incintei cîte o gură de tragere evazată spre interior şi delimitată în partea superioară printr-un arc. Glaful acestora se află la +1,50 m faţă de cota de nivel a pardoselii.

Vestibulul din mijlocul acestui corp de chilii comunică cu exteriorul incintei printr-o ieşire delimitată la partea superioară printr-un arc.

Încăperile erau precedate de o galerie[37], cu lăţimea de 1,30 m, care, deşi nu se mai păstrează, avem convingerea că se prezenta sub forma unui sistem de arcade şi coloane sau stîlpi ce nu se sprijineau direct pe fundaţie, precum cele din secolul al XVIII-lea, păstrate pe latura de vest pînă în zilele noastre, ci pe un parapet de zidărie ce se ridica pînă la un nivel median. Un argument în sprijinul acestei afirmaţii îl constituie faptul că zidul galeriei mai păstrează pe o înălţime ce nu depăşeşte 0,50 m, urme ale elevaţiei, întreruptă de cele trei praguri plasate în dreptul vestibulelor.

Chiliile de pe latura de vest se păstrează mai mult la nivel de fundaţie, cele de azi fiind rezultatul unor refaceri ulterioare, ce nu au afectat însă decît în mică măsură dispoziţia lor planimetrică, dar au produs modificări în ceea ce priveşte accesul în încăperi. Şi pe această latură chiliile erau grupate cîte două la un vestibul, excepţie făcînd cel de nord care comunica cu o singură chilie.

Acest corp de încăperi, în lungime de 33,15 m, plasat la o distanţă de 11,25 m faţă de turnul de nord-vest şi de 8 m faţă de cel de sud-vest, era format din 7 chilii şi 4 vestibule, fiecărei chilii corespunzîndu-i spre exteriorul incintei cîte o gură de tragere ce are glaful la o înălţime de 1,50 m faţă de nivelul pardoselii. Şi în acest caz încăperile erau precedate de o galerie asemănătoare cu cea de pe latura de est.

Clădirile cu destinaţie gospodărească, de pe latura de sud a incintei, se întindeau pe o lungime de 36 m, fiind plasate la o distanţă de 1 m faţă de turnul de intrare şi de 9 m faţă de turnul de sud-est. O dată stabilit planul cît şi dimensiunile pe care le prezintă aceste încăperi, vom încerca formularea unor ipoteze cu privire la destinaţia fiecăreia în parte. Astfel încăperea nr. 1, dispunînd de o suprafaţă de aproape 50 mp, nu credem că greşim considerînd-o ca fiind trapeza mănăstirii.

În continuare, încăperile nr. 2 şi 5 par să fi fost destinate unor bucătării, despărţite de o mică încăpere de trecere (nr. 4). În zidul de nord al acestei încăperi a fost identificat glaful unei ferestre, ce corespunde într-un vestibul (nr. 3) prin care se efectua accesul în cele două bucătării. Urmează două chilii (nr. 6 şi 8) despărţite de un vestibul (nr. 7) — precedate de o galerie — afectate personalului ce deservea bucătăria. În sfîrşit, ultima încăpere (nr. 9), cu o suprafaţă destul de mare (30 mp), trebuie să fi constituit o mare cămară de alimente.

Casa egumenească, amplasată pe latura de nord a incintei, era o construcţie de plan dreptunghiular cu dimensiunile exterioare de 27×8,6 m, ce cuprindea beciuri întinse pe întreaga suprafaţă, peste care se ridica într-o primă epocă doar parterul, astăzi mult transformat. Beciurile sînt împărţite în două nave, printr-un şir de arce sprijinite pe stîlpi. Navele, cu o lăţime egală (3 m), sînt acoperite de bolţi semicilindrice. Accesul în beciuri se efectua pe latura de sud prin intermediul unei scări de lemn ce corespundea într-o încăpere perpendiculară pe cele două nave, boltită şi ea semicilindric. Iluminatul era asigurat prin 13 ferestre, îngustate spre exterior şi evazate spre interior, plasate cîte 6 pe latura de nord şi de sud, iar una pe latura de est. În grosimea zidurilor se remarcă prezenţa a 4 firide, două în zidul de nord şi cîte una în cel de est şi cel al gîrliciului.

O dată creată o imagine de ansamblu asupra înfăţişării formelor iniţiale ale complexului monastic ridicat în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, vom încerca să prezentăm în succesiunea lor principalele etape de refaceri sau adăugiri, ce au avut drept rezultat modificarea aspectului său iniţial.

I. Prima acţiune de refacere este legată de înlocuirea pardoselii din interiorul bisericii cu una nouă realizată din cărămizi dreptunghiulare de mari dimensiuni (50×25×9 cm). Vechea pardoseală fiind degradată şi scoasă pe alocuri, se va proceda în primul rînd la o nivelare cu ajutorul unui strat de argilă nisipoasă în grosime de 3—4 cm, urmată de turnarea unui strat de mortar în grosime de 3 cm ce va constitui suportul noului paviment. Acesta s-a conservat în anumite zone din suprafaţa pronaosului, spre deosebire de naos unde, în momentul dezafectării sale, a fost scos sistematic şi ca urmare nu au putut fi surprinse decît amprentele lăsate de cărămizi pe suportul de mortar (fig. 16). În interiorul altarului vor fi utilizate cărămizi de dimensiuni obişnuite (26×15×4 cm).

Stabilirea momentului acestei intervenţii la mijlocul secolului al XVII-lea s-a făcut cu ajutorul a două morminte (M_{II} şi M_{III}), dintre care primul — datat în anul 1662 — este întîlnit şi suprapus de acest al doilea paviment, iar cel de-al doilea — datat ca fiind anterior anului 1668 — intersectează acest paviment[38].

II. Cea mai importantă acţiune de refacere şi construcţie este întreprinsă în anul 1700 de marele vornic Şerban Cantacuzino care, prin amploarea lucrărilor efectuate, s-a dovedit a fi un *„desăvîrşit ctitor"*[39].

Vom încerca în rîndurile ce urmează să semnalăm, în măsura în care am reuşit să le surprindem, intervenţiile pe care le-a suferit complexul în această epocă:

— Adosarea unui pridvor la faţada de vest a bisericii[40], pridvor din care azi nu se mai păstrează decît

[37] În însemnările sale Paul de Alep prezintă incinta ca avînd *„galerii arcate de jur împrejur"* (*op. cit.*, p. 210).

[38] Elementele ce au permis datarea acestor morminte vor fi prezentate în capitolul referitor la necropola din interiorul pronaosului.

[39] N. Iorga, *Inscripţii din bisericile României*, Bucureşti, 1905, p. 84 f.I.

[40] Ibidem. Cu această ocazie pe faţada de vest a pronaosului este pusă pisania ce aminteşte succint lucrările efectuate, cît şi pe autorul lor.

https://biblioteca-digitala.ro

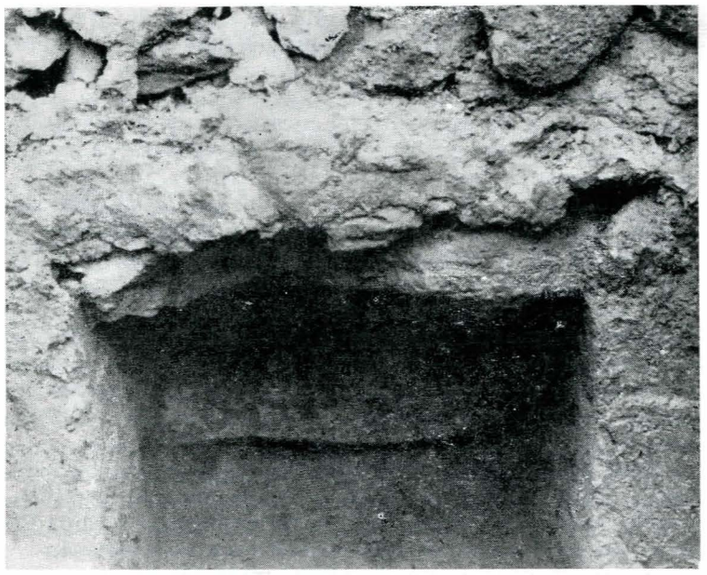

1

3

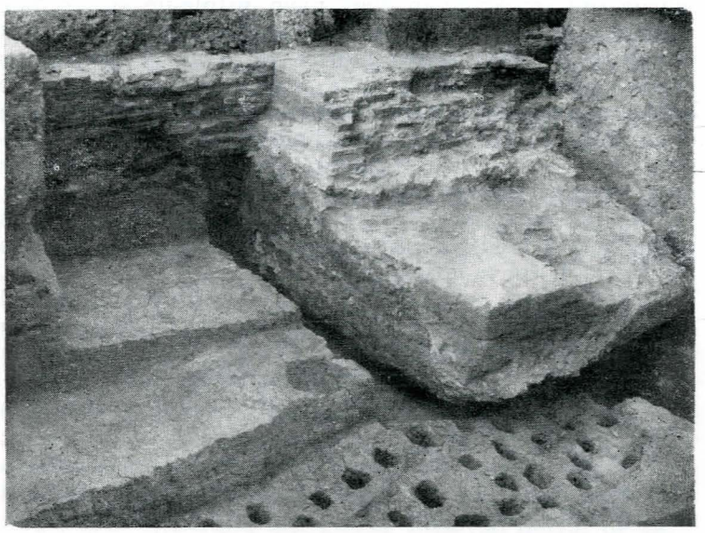

2

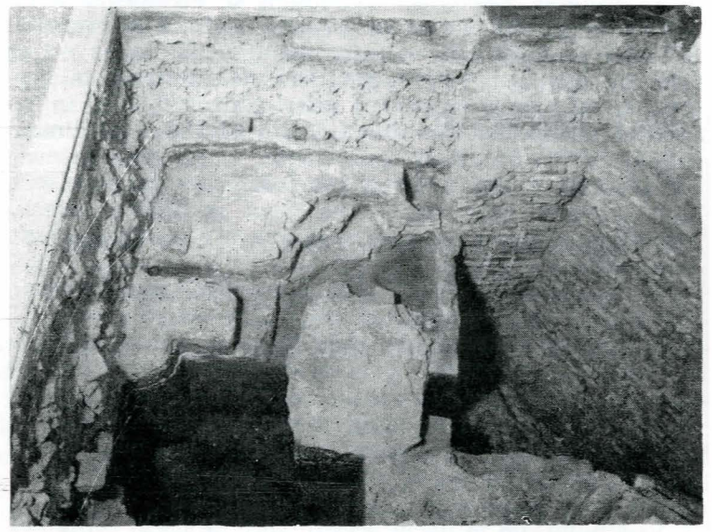

4

Fig. 1. Fundația laturii de sud a bisericii de lemn (sec. XV). Fig. 2. Fundația și șanțul de fundație golit de conținut, din colțul de nord-vest al bisericii de lemn (sec. XV).

Fig. 3. Fundația turnului de lemn (sec. XV) și prima pardoseală din interiorul bisericii de zid (sec. XVI). Fig. 4. Fnudația turnului de lemn (sec. XV).

fundațiile (fig. 19) și urmele unei pardoseli din cărămidă, în bună măsură deranjată de înmormîntări. În această epocă, pridvorul trebuie să fi fost deschis, forma în care ni se prezintă azi fiind rezultatul unei refaceri integrale, pe vechile temelii, realizată într-o etapă ulterioară.

— Etajarea chiliilor de pe latura de est și practicarea unor ferestre în zidul de incintă la nivelul etajului, menținîndu-se zidăria încăperilor, dar modificîndu-se cea a galeriei. Aceasta este înlocuită cu un portic realizat din arce ce se sprijineau pe coloane din cărămidă, concluzie la care s-a ajuns prin analogie cu transformările petrecute pe latura de vest a incintei, mult mai bine surprinse, cît și pe baza cărămizilor de forma unui sfert de cerc descoperite în molozul rezultat în urma dezafectării acestor construcții. Totodată, la nivelul parterului se amenajează o nouă pardoseală din cărămidă, după ce în prealabil se procedase la o nivelare cu ajutorul unui strat de pămînt castaniu închis, în grosime de 5 cm.

— Etajarea corpului de chilii de pe latura de vest are loc în condițiile reconstruirii sale integrale, respectîndu-se vechiul plan. Zidurile transversale sînt de cele mai multe ori ușor decalate, de această dată ne mai urmărindu-se încastrarea lor în niște lăcașuri special create. Tot cu această ocazie, extremității de nord a corpului de chilii i se adaugă o nouă încăpere. În grosimea zidurilor despărțitoare dintre două chilii au fost create firide terminate în partea superioară cu un arc în plin cintru, al cărui contur este subliniat de o sprînceană de zidărie. Galeria parterului este înlocuită printr-un portic realizat din 14 travee, dintre care 13 cu arcul în acoladă subliniat de o sprînceană realizată din cărămizi așezate pe lat. Ultimul arc, cu o deschidere mai mare, era deviat spre vest în raport cu aliniamentul fațadei, în scopul realizării unei legături între corpul chiliilor și casa egumenească.

Arcele se sprijineau pe coloane din cărămizi de format special, prin intermediul unor imposte realizate din două rînduri de cărămizi retrase. Între arce, pe fațadă, au fost plasate cîte două cruci din cărămizi așezate pe cant.

Ca urmare a ridicării cotei de nivel a pardoselii cu 0,60 m, în dreptul fiecărei chilii se vor practica în zidul de incintă noi guri de tragere, axate față de primele. Glaful noilor goluri se va afla de asemenea la înălțimea de 1,50 m față de cota pardoselii reamenajate.

Etajul conținea o suită de încăperi precedate de o galerie ce suprapunea porticul. Ferestrele nou create în zidul de incintă sînt deliminate în partea superioară de un arc teșit — mîner de coș — în grosime de 15 sau 20 cm și subliniate la interior de un mic profil adîncit pe limita superioară a arcului. Profilul șpaleților și a părții superioare a arcului este determinat de forma evazată a ferestrelor, atît spre interior cît și spre exterior.

— Turnul de nord-vest este refăcut și supraînălțat de la al doilea nivel al gurilor de tragere. Prin ridicarea cotei de nivel a planșeului dintre parter și etaj cu 2,05 m, parterul devine mai înalt cu 1,45 m, dacă ținem cont de faptul că și nivelul de călcare a fost ridicat cu 0,60 m. Tot acum sînt obturate gurile de tragere și ușa de acces la nivelul etajului din secolul al XVI-lea, creîndu-se noi goluri ce se păstrează și astăzi

https://biblioteca-digitala.ro

5

6

7

Fig. 5, 6. Tălpi de lemn aparţinînd chiliilor (sec. XV). Fig. 7. Locuinţă neolitică.

Pe latura de est a turnului se adosează o mică încăpere cu două nivele.

— Casa egumenească se reface pe vechile beciuri, parterul modificat fiind suprapus de un etaj. Noua rezolvare a planului parterului a determinat realizarea la nivelul beciului a noi puncte de sprijin amplasate în nava de sud sub forma unor ziduri ce leagă cele 4 pile de latura sudică a beciului.

— În exteriorul incintei, la nord de casa egumenească, se adosează un foişor, ridicat pe un soclu înalt de cărămidă, cu baza pătrată şi sprijinit la nord de două contraforturi. Pe soclu se înalţă 10 coloane de piatră, cu capitele şi baze profilate, ce susţin arcuri în acoladă. Deasupra bazei şi sub capitel coloanele au cîte o brăţară ornamentată cu motive florale. Cele două coloane încastrate în zidul faţadei au brăţara decorată cu un vultur bicefal cu coroană.

— Legătura între turn, corpul vestic de chilii şi casa egumenească se realizează printr-o încăpere despărţită în două nave prin intermediul a 3 pile legate prin arcade, ce susţin planşeul nivelului superior. O dată stabilită legătura între cele trei corpuri accesul la nivelul superior al turnului se va efectua prin intermediul casei egumeneşti.

— În cadrul clădirilor cu destinaţie gospodărească încăperile cu cea mai mare suprafaţă (nr. 1 şi 9) sînt compartimentate prin ziduri transversale, iar pe latura de nord a fostei trapeze sînt alipite o galerie şi o încăpere ale cărei dimensiuni şi funcţionalitate nu au putut fi stabilite.

— Latura de sud a zidului de incintă este refăcută parţial pe noi fundaţii, adăugîndu-i-se contraforturi exterioare.

— Incintei i se alipesc patru corpuri de zidărie cu utilitate sanitară: două pe latura de vest şi cîte unul pe laturile de est şi de nord.

— Trei ani mai tîrziu, acelaşi ctitor ridică în colţul de sud est al incintei un paraclis a cărui pisanie arată că şi *„alalte case şi chilii ce se văd"* sînt *„făcute de Şerban Cantacuzino"*[41].

III. La mijlocul secolului al XVIII-lea, este înlocuită din nou pardoseala din interiorul parterului celor două corpuri de chilii. De această dată, suportul pardoselii de cărămidă îl reprezintă un strat de argilă, ce suprapune o nivelare prealabilă a interioarelor realizată cu un pămînt cenuşiu, la faţa căruia s-a găsit o para emisă în 1730 la Istanbul în timpul lui Mahmud I (1730—1754), monedă ce a oferit posibilitatea stabilirii momentului acestei intervenţii.

Tot la această dată se efectuează reparaţii la zidul de incintă, latura de vest fiind parţial placată.

IV. După mai bine de un secol de la importantele refaceri petrecute în timpul lui Şerban Cantacuzino, mănăstirea se afla într-o stare avansată de degradare, consecinţă a lipsei de grijă manifestată de călugării greci faţă de aşezămînt, a campaniilor militare desfăşurate în jurul ei la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi a cutremurului înregistrat în primii ani ai secolului al XIX-lea.

[41] *Inscripţiile medievale ale României*, vol. I., *Oraşul Bucureşti (sec. XIV—XVIII)*, Buc., 1965, nr. 584.

https://biblioteca-digitala.ro

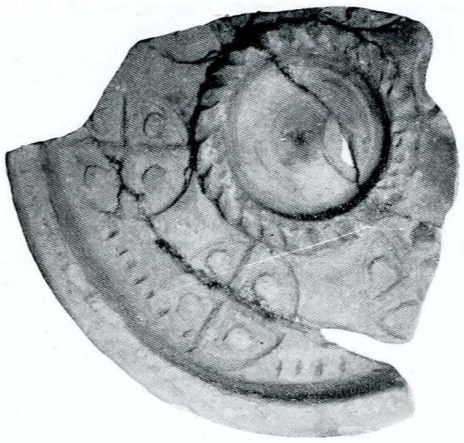

8

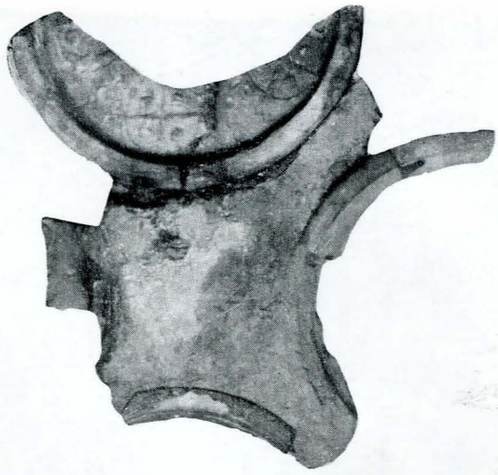

13

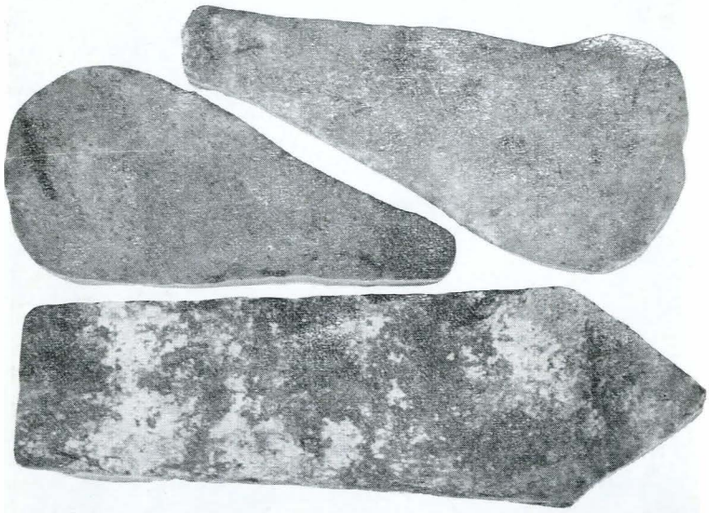

Fig. 8. Disc ce decora peretele sobei. Fig. 9. Fragment din peretele de chirpici al sobei. Fig. 10, 11. Vechiul traseu al altarului (sec. XV). Fig. 12. Soclul bisericii de zid. Fig. 13. Cărămizi aparţinînd cornişei şi torului bisericii (sec. XVI).

10

12

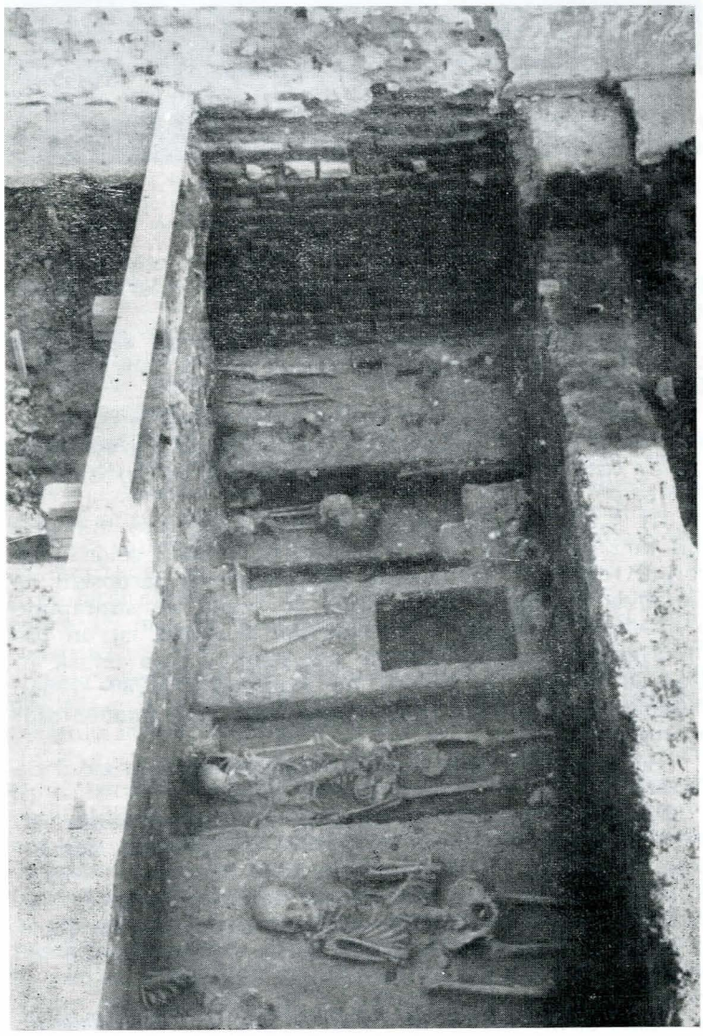

11

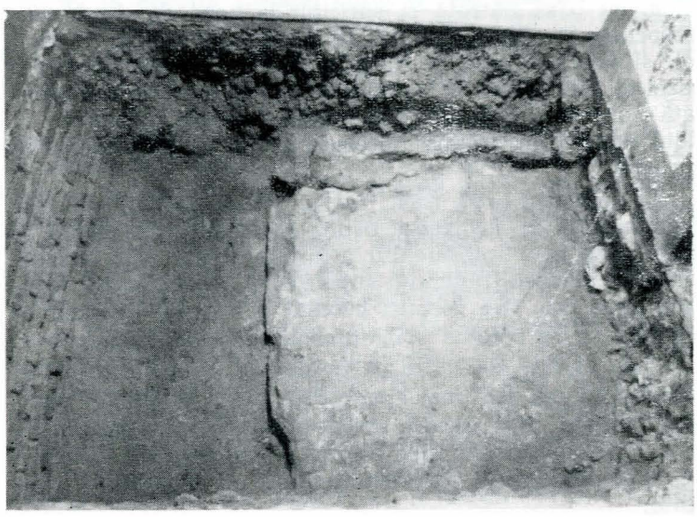

https://biblioteca-digitala.ro

Cu toate daniile acordate mănăstirii de domnitorii fanarioți în vederea unor reparații, se renunță la corpurile de clădiri de pe laturile de est și de sud ale incintei, fapt explicat prin existența la această dată a unui număr de călugări mult mai redus decît în secolul al XVII-lea.

— Zidul de sud al incintei suportă noi intervenții, la interior fiind amplasate două contraforturi. La exterior se adosează noile încăperi cu destinație gospodărească, mult reduse ca suprafață în raport cu cele anterioare.

— Zidul de vest al incintei este consolidat și el cu ajutorul unor contraforturi exterioare.

— În interiorul bisericii, pardoseala din cărămidă este înlocuită cu una din plăci de piatră de formă neregulată (fig. 20), în care vor fi întrebuințate și o parte din lespezile de mormînt întîlnite în pronaos, fapt ce denotă din partea călugărilor greci o nepăsare totală față de mormintele ctitorilor și urmașilor lor.

O serie de monede turcești — o para emisă în 1774 în timpul lui Abdul Hamid I (1774—1789); o accea și două parale emise în 1789 la Istanbul în timpul lui Selim III (1789—1807); două parale emise în 1808 la Cairo și Istanbul și două accele emise în 1808 la Istanbul de Mahmud II (1808—1839), — descoperite pe suportul de mortar al acestei pardoseli, ne oferă posibilitatea datării ei în primele două decenii ale secolului al XIX-lea.

V. Ultimele transformări, intervenite la mijlocul secolului al XIX-lea, își pun amprenta și asupra bisericii, al cărei plan suferă modificări ca urmare a demantelării și refacerii naosului și altarului. Gropile demantelatorilor pornesc de la nivelul pardoselii de piatră și urmăresc în marea lor majoritate traseul zidurilor. Naosul este supralărgit și întărit la cele patru colțuri cu masive de zidărie exterioare, o dispoziție constructivă rațională pentru a susține împingerile arcurilor mari și ale turlei. În jumătatea de vest a absidelor naosului supraînălțarea fundației este făcută cu neglijență, neputîndu-se în nici un caz compara cu calitatea și trăinicia construcției precedente, cărămida folosită acum fiind de proastă calitate.

Absidele naosului și altarului, acum poligonale la exterior și semicirculare la interior, devin mai largi (5,5 m pentru naos și 8,2 m pentru altar) și mai adînci (2 m pentru naos și 3,8 m pentru altar).

Prin supralărgirea altarului (fig. 10—11) biserica cîștigă în dimensiuni 1,5 m, ajungînd la lungimea de 26,5 m.

— Demantelarea zidurilor pridvorului și refacerea sa pe vechile temelii.

— Desființarea zidului despărțitor dintre naos și pronaos (fig. 17).

— Molozul rezultat din demolarea naosului și altarului este folosit pentru nivelarea și ridicarea cotei de nivel din interiorul bisericii. Deasupra stratului de moloz, în grosime de 0,63 m, este pus un strat de nisip gros de 6 cm, pe care este amenajată o pardoseală din lespezi de piatră de formă rectangulară. Cota de nivel la care se ajunge este de — 0,37 m în suprafața pridvorului, pronaosului și naosului și de — 0,19 m în altar.

Stabilirea momentului acestor transformări, suferite de biserică la mijlocul secolului al XIX-lea, s-a făcut cu ajutorul monedelor descoperite în stratul de moloz, din care enumerăm: o accea emisă în 1834 la Istanbul în timpul lui Mahmud II (1808—1839) și două parale și o accea emise în 1839 la Istanbul în timpul lui Abdul Medjid (1839—1861).

— Nivelul ultimei pardoseli, aflîndu-se la o cotă mai ridicată cu 0,87 m decît cea a pardoselii inițiale, a determinat supraînălțarea ferestrelor și ușii pronaosului, ceea ce a avut drept rezultat modificarea aspectului lor inițial. Totodată sînt obturate ferestrele din registrul superior al fațadelor.

— Interiorul bisericii este decorat cu o nouă pictură, ce a dăinuit pînă în zilele noastre.

Aspectul inițial al monumentului suferă noi modificări ca urmare a renunțării în continuare la unele componente ale complexului sau a înlocuirii lor cu altele noi, diferite ca amplasament și arhitectură.

— Este vorba de dărîmarea turnurilor din colțurile de nord-est, sud-est și sud-vest ale incintei și a turnului de intrare cu clopotniță, care este demantelat pînă la nivelul fundației și înlocuit cu unul nou, ridicat pe alte fundații.

— Totodată se efectuează reparații la zidul de incintă, colțul său de sud-vest fiind refăcut complet în unghi drept, iar latura de sud este legată organic de noua clopotniță. O încăpere nou construită în această zonă va face legătura între corpul de vest al chiliilor și zidul de sud al incintei.

— La nivelul parterului chiliilor de vest, ca urmare a practicării unor uși ce permiteau accesul direct din portic în fiecare chilie, dispare funcția de încăperi de trecere a vestibulelor, ele devenind încăperi locuibile cu atît mai necesare dacă ținem cont de faptul că într-o etapă anterioară se renunțase la celelalte chilii.

— În vederea creării unor încăperi mai mari, la nivelul etajului se renunță la unele ziduri despărțitoare și implicit la sistemul de boltire, acesta fiind înlocuit cu un planșeu din grinzi de lemn. Aceste încăperi vor primi cîte o fereastră ce corespundea spre galeria de acces. La rîndul lor, vechile uși și ferestre vor fi redimensionate, ca urmare a unor supralărgiri sau completări de zidărie.

— Arcadele galeriei de acces sînt refăcute de la nivelul parapetului, pe pile pătrate, cu o mică bază din cărămidă.

— În turnul de nord-vest, singurul menținut în stare de funcționare datorită faptului că se află în zona de interferență a chiliilor cu casa egumenească, se refac planșeele de lemn, iar ferestrele suferă ușoare modificări.

La nivelul etajului se obturează accesul direct din turn spre încăperea adosată la est și ca urmare se va deschide o ușă în peretele de sud a acesteia.

Un rol important în configurația unui așezămînt monahal îi revenea necropolei. În timpul săpăturilor au fost surprinse și cercetate 70 de morminte dintre care 20 se aflau în pronaosul bisericii iar 50 în exteriorul ei[42]. Cifra totală se referă numai la mormintele întregi sau parțial deranjate ce au putut fi individualizate.

Ca o remarcă de ordin general, de la bun început trebuie subliniat faptul că cimitirul nu depășea raza de 7,5 m în jurul bisericii, mormintele fiind grupate în special pe latura sa de sud unde desimea lor, ca și succesiunea fazelor de înmormîntare la intervale scurte de timp, au dus la deranjarea mormintelor anterioare. Numărul celor care nu au fost secționate de gropi ulterioare, conservînd deci schelete întregi, este sensibil egal cu acela al scheletelor răvășite de înmormîntările tîrzii.

Scheletele cercetate aveau orientarea ritului creștin de înmormîntare, urmînd-o în mod riguros pe aceea a bisericii, mici deviații fiind întîlnite numai la 5 morminte dintre care 3 (M_1, M_2, M_{14}) se abat spre nord-est, iar două (M_3 și M_7) spre sud-est.

Lipsa fibrelor lemnoase din jurul scheletului, precum și săparea gropii de mormînt pe măsura relativ exactă a mortului, ne conduc la concluzia că în marea majoritate a cazurilor înhumarea se făcea fără sicriu. Mormintele nu se deosebesc între ele decît prin poziția antebrațelor. Sub acest aspect, referindu-ne la cele a căror poziție a putut fi stabilită cu exactitate, au apărut atît schelete cu amîndouă antebrațele aduse pe abdomen (mormintele 1, 2, 3, 18, 20, 24, 28, 31, 32, 39, 44), sau pe bazin (mormintele 9, 12, 27, 34, 38, 43, 49), cît și scheletele cu unul din antebrațe adus spre umăr, iar celălalt pe abdomen (mormintele 19, 22, 36, 37), sau cu amîndouă aduse spre umăr (mormintele 6, 7, 29, 33).

În ceea ce privește vîrsta înhumaților, marea majoritate a mormintelor au aparținut unor indivizi maturi, iar cinci unor copii (mormintele 2, 32, 34, 49) sau adolescenți (mormîntul 1). Prezența mormintelor de copii în cadrul acestei necropole ne conduce la concluzia că aici au fost

[42] Numerotarea mormintelor din pronaos s-a făcut de la I la XX, iar în exteriorul bisericii de la 1 la 50. La aceasta se adaugă cele 12 morminte (51—62) aparținînd necropolei organizate în jurul primei biserici.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 14. Fragmente de frescă (sec. XVII).

înmormîntaţi nu numai membrii obştei monahale, ci şi persoane din sînul populaţiei satului, probabil aflate într-o legătură mai strînsă cu mănăstirea.

Dintre toate mormintele cercetate, unul singur (M_1) este tăiat de fundaţia absidei altarului refăcut la mijlocul secolului al XIX-lea.

Din prima fază a necropolei fac parte cu certitudine un număr de 15 morminte (1, 3, 12, 24, 25, 26, 29, 31, 32, 33, 35, 45, 46, 49, 50) care au putut fi încadrate între sfîrşitul secolului al XVI-lea şi sfîrşiul celui de-al XVII-lea datorită faptului că gropile lor se taie de la faţa unui strat imediat superior celui de construcţie al bisericii. Două dintre acestea (M_{31} şi M_{29}) au conţinut monede dintre care una este emisă în 1586, în timpul lui Rudolf II (1572—1608), iar cealaltă în 1613, în timpul lui Matiaş II (1608—1618).

O serie de morminte mai tîrzii, aparţinînd secolului al XVIII-lea, conţin schelete cu cărămidă sub cap (M_{25}, M_{33}, M_{37}), cît şi monede ce ne-au permis încadrarea lor cronologică. Astfel în mîna dreaptă a înhumaţilor din mormintele 6, 9, 36 şi 39 au fost descoperite: o para emisă în 1730 la Istanbul în timpul lui Mahmud I (1730—1754); o para emisă în 1757 la Istanbul în timpul lui Mustafa III (1757—1774); un dinar emis la 1701 în timpul lui Leopold I (1656—1705) şi respectiv o para emisă la 1774 în timpul lui Abdul Hamid (1774—1789).

Singurul mormînt din exteriorul bisericii în care s-a găsit o altă piesă decît monedele, este mormîntul nr. 12 datat în secolul al XVII-lea, fiind suprapus de nivelul de construcţie din anul 1700. Inventarul său o constat dintr-un inel sigilar de argint, ce a contribuit la datarea mormîntului şi identificarea înhumatului. Iniţialele (∧ şi И) gravate pe o pecete de formă octogonală[43], au permis identificarea posesorului acestui inel în persoana lui Lazăr Corenici, nepot al mitropolitului Sava Brancovici, ajuns călugăr sub numele de Longhin în mănăstirea sîrbească a Beocinului şi apoi sfinţit ca mitropolit de Ineu în 1628 de însuşi Chiril Lukaris. Pierzîndu-şi scaunul episcopal, după o lungă peregrinare prin Rusia, Longhin îşi va căuta adăpost în Ţara Românească, la mănăstirea Comana, unde îşi va sfîrşi zilele[44].

În interiorul pronaosului, spaţiu destinat iniţial înmormîntării ctitorului şi familiei sale, au fost identificate şi cercetate un număr de 20 de morminte (fig. 18), dintre care 15 (I, III, VI, VII, VII_A, VII_B, VIII, IX, X, XI, XII, XIV, XV, XVI, XVII) au sicriul depus în groapă simplă, iar 5 (II, IV, V, VI_A, XII) sînt reprezentate de cripte de diferite dimensiuni.

Desimea mormintelor ca şi succesiunea fazelor de înmormîntare au dus la intersectarea sau suprapunerea mormintelor anterioare. În acest sens M_I intersectează M_{II} şi M_{XIII}; M_{II} intersectează M_{VIII}, M_{IX} şi M_{XIV}; M_{III} intersectează M_{IX}, M_X, M_{XIV}, M_{XV} ; M_{IV} intersectează M_{XV} ; M_{XII} intersectează M_{VIA}; şi în sfîrşit M_{XII} intersectează M_{VIII}. Cît priveşte suprapunerile de morminte: M^I deranjează osemintele ctitorului şi ale celor doi urmaşi; M_{VIA} suprapune M_{VI} ; M_{VII} suprapune M_{VIIA} iar M_{VIIA} suprapune $M_{VII\,B}$.

Datorită celor trei pardoseli, amenajate în interiorul bisericii în diferite etape, a căror datare a putut fi precizată, s-a stabilit existenţa a două orizonturi de morminte delimitate de cea de a doua pardoseală. Aceasta a fost executată în intervalul cuprins între anii 1662—1668, datarea fiindu-ne furnizată de două morminte alăturate — datate şi identificate — dintre care unul (M_{II}) este suprapus de acest al doilea paviment, iar celălalt (M_{III}) îl intersectează.

Din primul orizont de morminte, încadrat în intervalul de timp cuprins între sfîrşitul secolului al XVI-lea şi deceniul al 7-lea al secolului următor, fac parte cele numerotate cu II, VI, VII, VIII, IX, X, XIV, XV, XVI, XVII.

[43] O prezentare mai detaliată a pieselor descoperite în morminte, cît şi unele încercări de identificare a posesorilor acestora au fost făcute de Lia Bătrîna în studiul privind *Podoabele din necropola fostei mănăstiri Comana* (în „BMI", 2, 1973). Conservarea şi restaurarea pieselor a fost efectuată, în cadrul laboratorului Muzeului de artă al R.S.R., de către Mircea Făgărăşanu căruia îi aducem mulţumirile noastre şi cu acest prilej.

[44] Pe piatra de mormînt, azi dispărută, se putea citit: *„Cu mila lui Dumnezeu Longhin, cu neamul dintre Corenici-Brancovici, arhiepiscop de Inău"* (N. Iorga, *Istoria bisericii româneşti*, ed. III, 1929, vol. I, p. 352—353)

https://biblioteca-digitala.ro

Cel de-al doilea orizont, funcţionînd pînă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea cuprinde mormintele I, III, IV, V, VI$_A$, VII^A, VII$_B$, XI, XII, XIII.

În rîndurile ce urmează vom face o scurtă prezentare a inventarului funerar şi a pietrelor de mormînt descoperite, indicînd mormintele asupra cărora s-au putut efectua unele încercări de identificare a înhumaţilor.

— Mormîntul I, plasat pe latura de sud a pronaosului, are aşezată deasupra, la nivelul pardoselii actuale, o lespede de mormînt, pusă în anul 1700 de Şerban Cantacuzino, a cărei inscripţie precizează că sub ea se odihnesc Radu Şerban, marele spătar Drăghici Cantacuzino şi fiul acestuia, marele paharnic Constantin Cantacuzino[45]. Dacă data morţii primilor doi ne era cunoscută cu precizie, cea privitoare la Constantin Cantacuzino a putut fi stabilită din inscripţia[46] aflată pe un sfeşnic descoperit în cursul cercetărilor (fig. 21—23).

Osemintele celor amintiţi pe lespedea de mormînt au fost deranjate şi îngrămădite în extremitatea de est a mormîntului de o ultimă înhumare, ce are loc în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Rămăşiţele vestimentare, aflate într-un sicriu din lemn de stejar, ne conduc la concluzia că aici a fost înhumat un ofiţer rus decedat în timpul războaielor ruso-turce, războaie de pe urma cărora a avut de suferit şi acest aşezămînt, ce a constituit la un moment dat sediul unei garnizoane ruseşti.

— Mormîntul II este o criptă cu dimensiunile exterioare ale bazei de 1,5×0,7 m, ce are pereţii din cărămidă şi acoperămîntul boltit, partea superioară a acestuia fiind suprapusă de pardoseala a doua. Deşi peretele său de sud este deranjat parţial de groapa mormîntului I, conţinutul său nu a avut de suferit. Observaţiile efectuate ne-au permis să tragem o serie de concluzii şi anume: scheletul şi costumul păstrate au aparţinut unui bărbat ajuns la vîrsta maturităţii reînhumat în această criptă ce are dimensiunile interioare mult prea mici (1,2×0,4 m) pentru a putea permite înmormîntarea unei persoane cu înălţimea cel puţin egală cu cea a costumului. Cu ocazia reînhumării într-un spaţiu mai mic decît cel iniţial, costumul a fost îndoit în partea sa inferioară şi aşezat, de altfel cu multă grijă, în noul mormînt.

Printre rămăşiţele costumului bărbătesc aflat aici, s-au găsit trei năsturaşi globulari, realizaţi din argint-aurit.

— Alături de cripta mai sus-menţionată, se află mormîntul III, ce taie pardoseala a doua, cărămizile sale fiind repuse la loc direct peste umplutura de pămînt. Mormîntul constă dintr-o groapă simplă în care a fost depus un sicriu din lemn de stejar. Scheletul gracil şi bazinul dezvoltat ne arată că mormîntul aparţine unei femei. Un argument în plus îl constituie prezenţa în acest mormînt a unei garnituri de bijuterii alcătuită din: un inel de aur, doi cercei de aur şi patru ace de voal din argint-aurit.

[45] Osemintele lui Radu Şerban (mort în 1620 la Viena şi înmormîntat în catedrala Sf. Ştefan) şi ale ginerelui său Nicolae Pătraşcu (înmormîntat în 1627 în biserica sîrbească de la Raab) au fost aduse şi reînhumate la Comana, în anul 1640, de către domniţa Ancuţa, în calitate de fiică şi respectiv soţie a celor amintiţi. Prima piatră de mormînt (aflată la Muzeul de artă al R.S.R. cu nr. de inv. 4365) a fost înlocuită de Şerban Cantacuzino cu una nouă pe care nu va mai apare numele lui Nicolae Pătraşcu, ci numai cel al ctitorului, împreună cu al nepotului (+1667) şi strănepotului său din partea fiicei mai mici, Elina.

[46] Textul inscripţiei: *„Constandin Cantacuzin vel peh(arnic) gen (arie) leat 7192 (1684)"*.

Fig. 15. Talpa iconostasului.

Fig. 16. Amprentele lăsate de cărămizile pardoselii pe suportul de mortar, în suprafaţa naosului (sec. XVII).

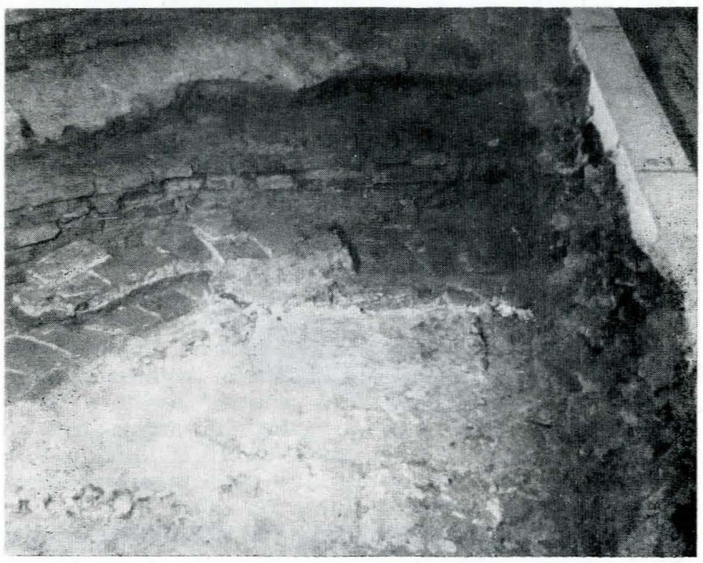

Fig. 17. Urmele pragului şi al zidului despărţitor dintre naos şi pronaos.

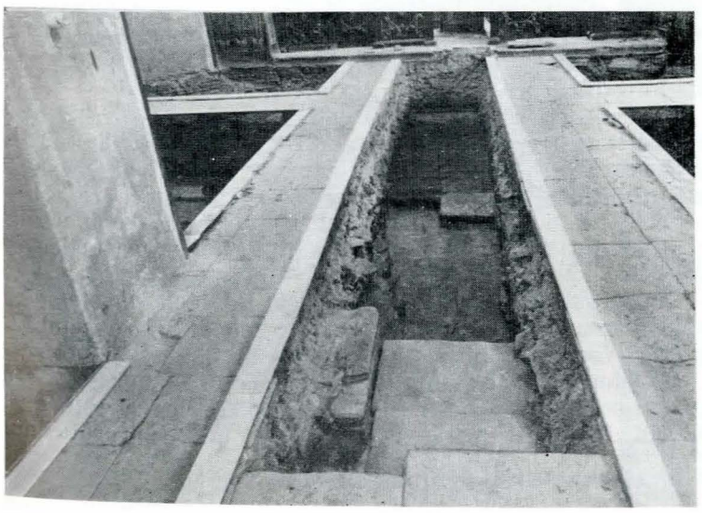

Fig. 18. Necropola din pronaosul bisericii.

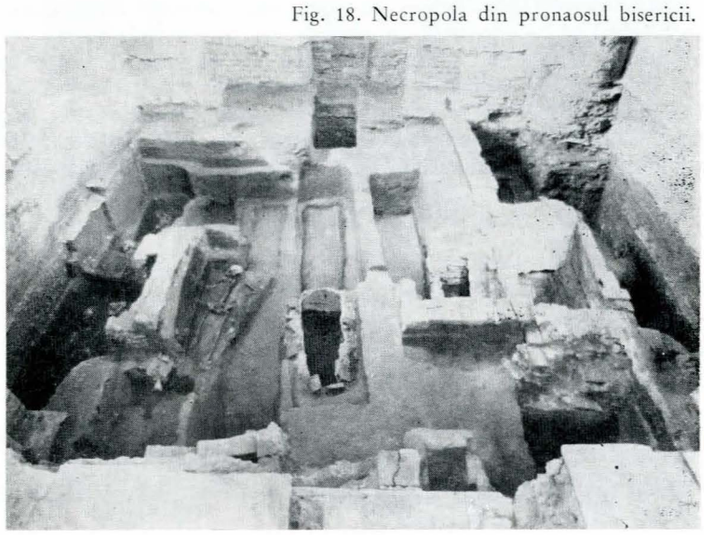

https://biblioteca-digitala.ro

Suportul din cărămizi amenajat deasupra acestor două morminte (M_{II} și M_{III}), astfel încît să suprapună cîte o jumătate din fiecare, a susținut o lespede funerară (fig. 25) din care a fost recuperat numai un fragment reîntrebuințat pe loc în cadrul pardoselii amenajate la începutul secolului al XIX-lea. Încadrată de un chenar cu profil liniar simplu, inscripția cu litere în relief arată că: *„Suptu această piatră răpaosă Doamna Ancuța, fata bătrînului Șerban Basarabă Voievod, soție lui Pătrașco Mih. Voievod, împreună cu fiul său Mihai Pătrașco Voievod ...“*, oferindu-ne posibilitatea identificării celor două morminte și implicit a datării lor pe baza informațiilor de natură istorică de care dispunem.

Mormîntul II aparține deci lui Mihail Pătrașcu, penultimul copil al Ancuței, mort de ciumă în anul 1655[47], în regiunile căzăcești.

Deși izvoarele nu sînt sigure în ceea ce privește locul unde a fost înmormîntat, s-a presupus că acesta ar fi la mănăstirea Comana[48], ipoteza dovedindu-se exactă. Reînhumarea sa într-un cavou special construit cu această ocazie credem că se datorește mamei sale, probabil la un interval de 7 ani, dată la care ea se mai afla în viață.

Celălalt mormînt (M_{III}), ce conține frumoasa garnitură de bijuterii, deține osemintele doamnei Ancuța, locul mormîntului său nefiind cunoscut pînă la această dată. Cît privește anul morții sale, datorită stării fragmentare a inscripției, nu s-au putut aduce precizări. Fapt cert este că data nu poate fi mult anterioară anului 1668[49].

— Mormîntul XII este reprezentat de o criptă, cu dimensiunile exterioare de $2{,}65 \times 1{,}1$ m, al cărui conținut a fost găsit deranjat. Lîngă acest mormînt, reîntrebuințat în cadrul pardoselii de la începutul secolului al XIX-lea, a fost descoperit un fragment dintr-o lespede funerară (fig. 24) al cărei chenar, decorat cu motive vegetale, încadrează un cîmp cu un registru superior ce reprezintă o acvilă, iar cel inferior conține o inscripție ce ne arată că: *„(Suptu) această piatră Mariia odihnește ... de bună viță și se pomenește soțul lui Șerban Cantacuzino vel Comis ce au fost în diregătorie, unsprăzaice ani deplini au viețuit ...“*. Inscripția ne ajută să localizăm mormîntul primei soții a lui Șerban Cantacuzino, Maria, data morții sale (1696) fiind cunoscută din alte două inscripții dintre care prima este gravată pe o candelă azi dispărută[50], iar a doua pe un taler hexagonal din argint-aurit[51].

— Mormîntul IV, reprezentat de o criptă din cărămidă cu dimensiunile reduse ($1{,}3 \times 0{,}85$ m) și acoperămîntul boltit adăpostește osemintele unei fetițe și o garnitură de bijuterii compusă din: doi cercei în formă de lacăt, realizați din argint-aurit; 15 năsturași din argint-aurit filigranat; un inel din aur a cărui „chaton“ poartă o piatră semiprețioasă vernil-opacă; o pafta din argint-aurit cu granate și o cataramă din argint-aurit. Tot aici a fost descoperit un mic vas de sticlă a cărui formă și decor sînt realizate cu o deosebită finețe (fig. 26).

Deși nu deținem vreo informație în legătură cu locul în care a fost înmormîntată Maria, unica fiică a lui Șerban Cantacuzino și a Mariei Rustea, nu credem că greșim localizîndu-i mormîntul în pronaosul mănăstirii Comana, alături de mama sa, și identificîndu-l cu cel descris mai sus.

Cu toate că *Genealogia Cantacuzinilor* menționează că fetița născută de Maria *„a murit prunc㔓*, înaintea mamei sale[52], credem că demnă de crezare este inscripția aflată pe talerul de la mănăstirea Mărgineni, conform căreia Maria Rustea ar fi murit *„den facerea fie-sa Mariei“*[53], deoarece pe nici un obiect dăruit mănăstirilor pentru pomenirea primei sale soții[54], moartă în 1696, Șerban Cantacuzino nu amintește numele fetiței alături de cel al mamei.

— În mormîntul XVI s-a găsit un inel sigilar din aur, a cărui montură de formă ovală are gravat de jur împrejur cu caractere chirilice numele posesoarei. Cu toate că în documentele și inscripțiile vremii numele de Neacșa apare destul de frecvent, niciodată însă nu este menționat în legătură cu mănăstirea Comana sau locurile învecinate, astfel încît în momentul de față o încercare de identificare este practic imposibilă.

— Mormîntul V, reprezentat de o criptă cu dimensiunile de $1{,}46 \times 0{,}66$ m, aparține unui copil. Cu ocazia înmormîntării sale au fost sparte în mod ritual trei oale, cu pereții subțiri, ornamentați cu un decor din humă albă, pasta și decorul acestora fiind specifice secolului al XVII-lea.

— Mormîntul XVII a conținut doar un năsturaș din argint format din trei gheare ce prind o peruzea.

— În mormîntul XIV a fost descoperit un inel sigilar realizat din billon, a cărui montură este decorată cu un simulacru de stemă.

— În colțul de nord-est al pronaosului, în limitele unei gropi simple, au fost practicate trei înmormîntări succesive (M_{VII}, M_{VII_A}, M_{VII_B}). În primul mormînt (M_{VII}), pe falanga inelarului de la mîna dreaptă a înhumatului, se afla un inel realizat din sîrmă de argint aurit decorat cu incizii adînci circulare. Mormîntul VII_B a conținut drept inventar funerar un inel sigilar din argint ce are gravat pe interiorul monturii anul 1762, iar în cele patru colțuri ale sigiliului cîte o inițială inversă: la stînga sus ω, jos P, la dreapta sus и, jos Б. În stadiul actual al cunoștințelor, o identificare a persoanei, care a deținut acest inel, nu poate fi făcută. El pare a fi aparținut unui mic boier, mormîntul făcînd parte din ultimele practicate în pronaosul bisericii.

Ultima piesă descoperită este reprezentată de o copcă în formă de frunză, decorată în tehnica „champ-levé“, ce a aparținut mormîntului VII_A.

Restul mormintelor nu au conținut inventar, iar unele nici chiar osemințe, acestea fiind transformate în pulbere.

În final, credem că a fost lămurită problema mormintelor lui Radu Șerban, Drăghici și Constantin Cantacuzino. De asemenea au fost localizate cu precizie mormintele lui Mihail Pătrașcu și al domniței Ancuța.

Identificările lui M_{IV} cu cel al fiicei lui Șerban și al Mariei Cantacuzino, cît și a M_{12} cu cel al fostului episcop de Ineu, Longhin, au caracterul unor ipoteze ce prezintă un grad destul de ridicat de posibilitate. Prezența lespezii de mormînt, aparținînd Mariei Cantacuzino, în imediata apropiere a mormîntului XII. ne îndreptățește să-l atribuim celei mai sus-amintite. Nu a putut fi reperat mormîntul lui Șerban Cantacuzino, lespedea ce trebuie să fi acoperit mormîntul său fiind înlăturată din pronaos, probabil cu ocazia reparațiilor de la începutul secolului al XIX-lea.

Constatările de ordin arheologic și arhitectural au confirmat ipotezele privitoare la existența unui așezămînt monahal încă din vremea lui Vlad Țepeș, dar le-au infirmat pe acelea ce atribuiau complexului, fiind prezentat ca un punct fortificat, un rol de apărare.

Dacă în prima sa formă complexul se integrează clar în seria numeroaselor așezăminte monahale din Țara Românească, construite din lemn în secolul al XV-lea, azi dispărute, în cea de-a doua mare etapă, cea a arhitecturii de zid, au putut fi delimitate V faze principale în evoluția monumentului, încadrate între veacurile al XVI-lea și al XIX-lea.

Insistînd în special asupra fazei I, credem că elementele prezentate au reușit să creeze o imagine de ansamblu asupra formelor inițiale ale complexului. Deși cunoștințele referitoare la complexele de clădiri monastice din cursul secolului al XVI-lea sînt destul de sărace, este cunoscut faptul că unele dintre ele erau înconjurate cu

[47] N. Iorga, *Studii și documente cu privire la Istoria Românilor*, IV, p. CCLXXII.

[48] I. Ionașcu, *Basarabii în tabelele genealogice*, în „Studii și articole de istorie“, XVII, 1972, tabela C.

[49] Din actul dat de Radu Leon la 7 februarie 1668 (C. Rezachievici, *Domeniul boieresc al lui Radu Șerban*, în „Studii. Revistă de istorie“, nr. 3, 1970, p. 472) reiese că la această dată Ancuța nu mai era în viață, lipsa urmașilor direcți avînd drept consecință transmiterea averii către soră și nepoți.

[50] *Inscripțiile medievale ale României*, vol. I, *Orașul București (sec. XIV—XVII)*, Buc., 1965, nr. 1194; G. Severeanu, *Candela de argint a Mariei Șerban Cantacuzino*, în „Bucureștii“, volum al Muzeului de istorie a municipiului București, an. I, 1935, p. 77.

[51] *Inscripțiile medievale ale României*, nr. 851.

[52] „Genealogia Cantacuzinilor“, p. 110.

[53] *„Inscripțiile medievale ale României*, nr. 851.

[54] Idem, nr. 754, 932, 1110.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 19. Fundaţia şi zidul pronaosului şi al exonarthexului adăugat pe latura de sud a bisericii (stînga, jos). Fig. 20. Pardoseală din pronaos (început sec. XIX) (dreapta, jos). Fig. 21—23. Baza sfeşnicului aparţinînd mormîntului lui C. Cantacuzino (stînga). Fig. 24. Lespedea funerară a mormîntului Mariei Cantacuzino (dr. sus). Fig. 25. Lespedea funerară a mormintelor Ancuţei şi al lui Mihail Pătraşcu (dr. jos).

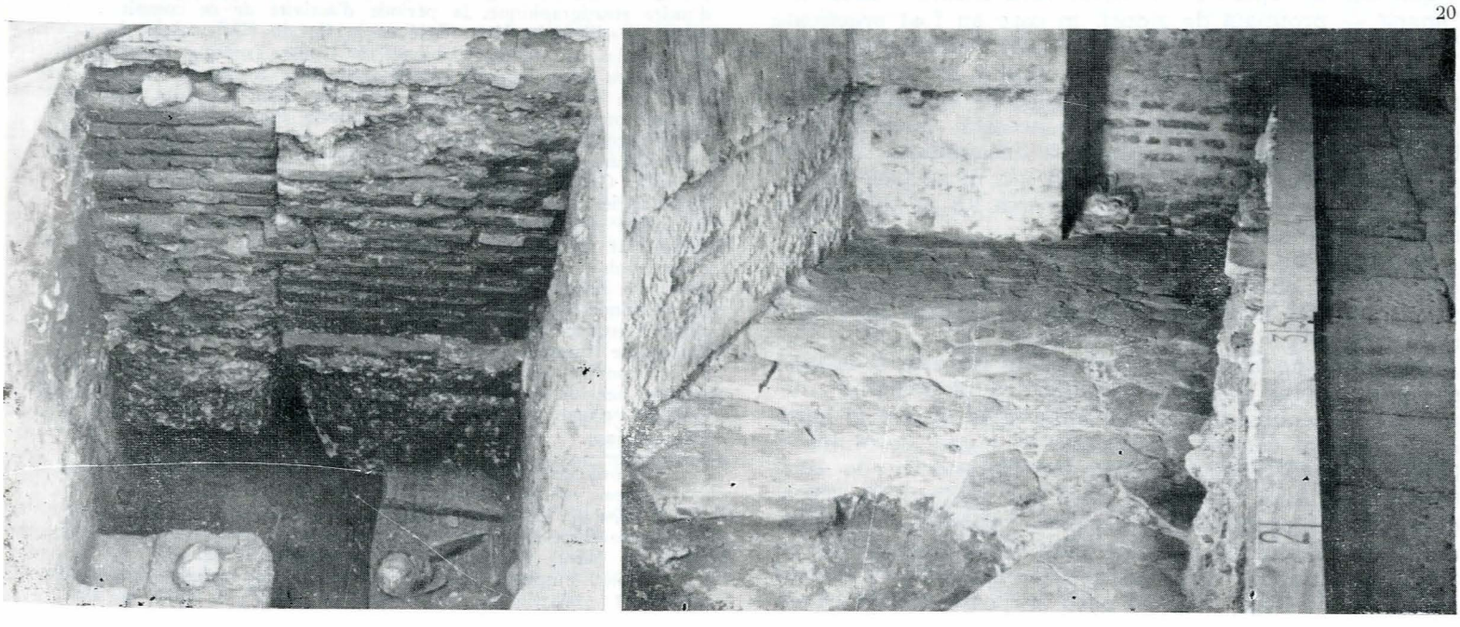

https://biblioteca-digitala.ro

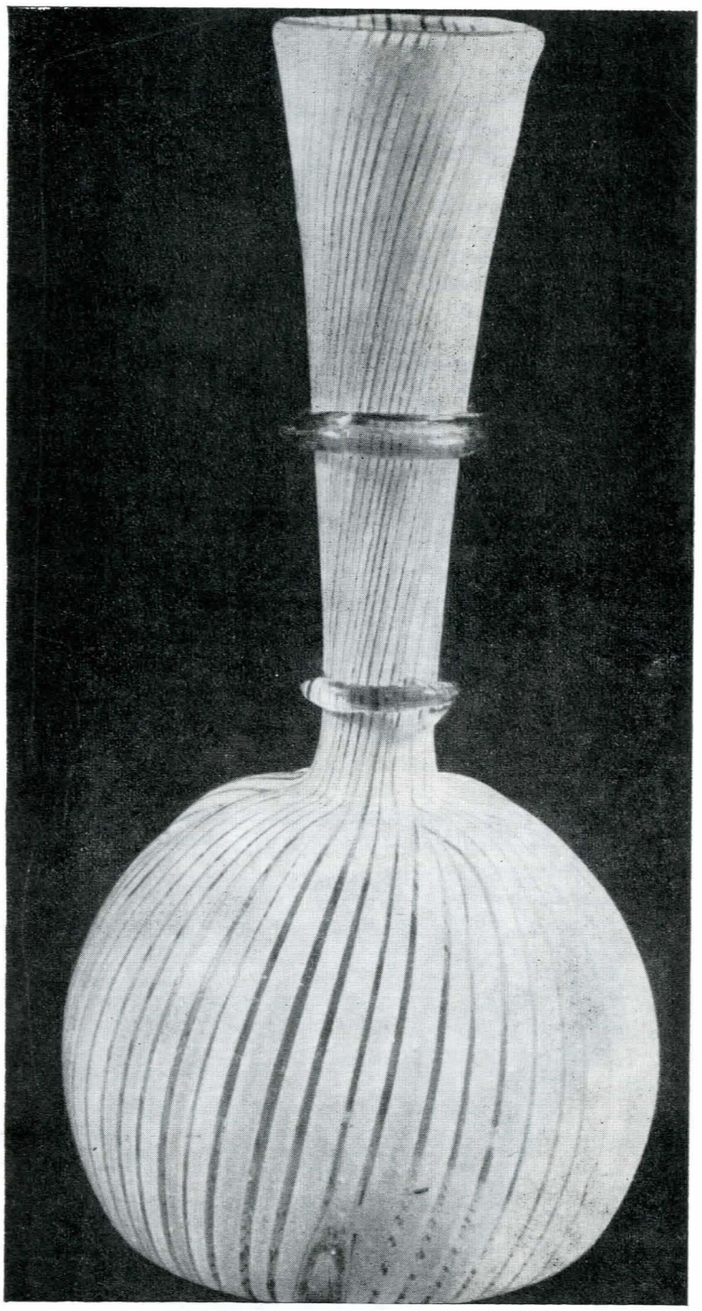

Fig. 26. Vas de sticlă. (M. IV).

incinte ale căror ziduri puteau să le asigure o relativă posibilitate de apărare. În acest sens incinta mănăstirii Comana — protejată de ziduri, în care au fost practicate guri de tragere, cît și turnuri de colț realizate pe două nivele, elemente ce conferă ansamblului un rol deosebit în apărare — reprezintă una din puținele ansambluri mănăstirești fortificate, cunoscute în această epocă în Țara Românească. Modul de realizare a ansamblului, în care accentul s-a pus pe fortificarea lui, nu ni se pare întîmplător dacă avem în vedere amplasarea lui pe drumul ce leagă Giurgiu de București.

Corpurile de clădiri, cu destinații diferite, erau grupate în jurul bisericii, ordonate cu grijă și dispuse judicios în așa fel încît să nu împiedice accesul la cele 4 turnuri de colț.

Referindu-ne la elementul central al incintei, și în mod special la planul acesteia, observăm că el aparține unei variante a planului treflat, variantă ce se înscrie în suita de permanente căutări — întîlnite în cursul secolului al XVI-lea, epocă a experimentărilor în materie de construcție — a unui tip din ce în ce mai perfect. De aceea, replici foarte apropiate ale acestei variante a planului treflat sînt destul de greu de găsit, dacă ținem cont de faptul că variantele sînt destul de numeroase în cadrul acestui tip de plan, încît cu greu se poate afirma că am cunoaște în cursul secolului al XVI-lea două monumente întru totul asemănătoare[55].

Într-o epocă în care în domeniul decorației — în cadrul ctitoriilor domnești și ale marilor feudali — avem de-a face cu realizări deosebite, la biserica mănăstirii Comana întîlnim una dintre primele tendințe de simplificare a plasticii fațadelor care — deși mai rămîn despărțite în două registre inegale printr-un brîu în simplu tor, realizat din cărămizi cu un profil convex semicircular sinonim cu ciubucul — nu mai sînt ritmate cu firide sau panouri. Această sobrietate a fațadelor, generată de simplitatea plasticii lor, constituie o excepție pentru epoca căreia îi aparține monumentul.

Deși se susține că scăderea calității cărămizii a impus generalizarea sistemului — întîlnit sporadic și în secolul anterior — acoperirii fațadelor cu tencuială în secolul al XVII[56], sondajele de parament efectuate la biserica fostei mănăstiri Comana ne arată că încă din secolul al XVI-lea fațadele sale erau acoperite cu un strat de tencuială, chiar în condițiile realizării unei zidării din cărămidă foarte bună, bine preparată și arsă.

Această realitate generează întrebarea dacă nu cumva, de la bun început, marea majoritate a bisericilor de zid au fost tencuite, chiar dacă materialul de construcție întrebuințat era de cea mai bună calitate. Penuria de probe, în acest sens, se poate datora înlăturării totale a tencuielilor originare, ca urmare a degradării lor în decursul vremurilor, cît și efectuării unor observații incomplete asupra fațadelor. În acest sens ni se pare grăitor faptul că ultimele cercetări au adus probe incontestabile cu privire la existența unor urme de tencuială pictată pe fațadele unor biserici ca cele de la Cotmeana (sec. XV), cel mai vechi nucleu al Curții Domnești din Tîrgoviște (sec. XV), Curtea Domnească din Argeș (sec. XIV)[57], Cozia (sec. XIV), Snagov (sec. XVI), Cobia (sec. XVI), Tutana (sec. XVI)[58].

Privită ca ansamblu, ctitoria lui Radu Șerban de la Comana reprezintă și trebuie înțeleasă ca o afirmare a autorității și bogăției acestui mare boier, ajuns peste cîțiva ani la tronul Țării Românești, ce caută — prin amploarea ce o dă noului complex fortificat — să-și marcheze și în acest mod poziția și prestigiul în cadrul societății feudale a vremii.

Resumé

Les recherches archéologiques entreprises en 1971—1972 à l'ancien monastère de Comana ont permis de relever plusieurs aspects plus ou moins connus concernant les premières constructions de l'ensemble et la place qui revient à celui-ci dans l'évolution de l'architecture valaque. Ainsi, les hypothèses sur l'existence d'un établissement monastique dès l'époque de Vlad l'Empaleur ont été confirmées: en effet, on a découvert les fondements d'une église en bois du type primitif rectangulaire, au retrait de l'abside à peine marqué, ainsi que les soles de cellules également de bois.

Compte tenu du matériel numismatique mis au jour dans les tombes de la nécropole organisée autour de la dite église et des observations d'ordre stratigraphique, la période d'activité de ce complexe se situe entre le milieu du XVe siècle et la fin du XVIe siècle. La modestie des cellules et surtout l'absence de toute enceinte fortifiée infirme l'hypothèse selon laquelle l'établissement du temps de Vlad l'Empaleur aurait eu aussi un caractère militaire, dans le cadre d'un système défensif organisé par le voïvode dans la Plaine Valaque.

La seconde grande étape de construction de l'ensemble est celle de l'architecture en maçonnerie entreprise sur l'initiative de Radu Şerban en 1588. On y distingue cinq phases, comprises entre le XVIe et le XIXe siècle. Dans la forme qu'il revêtait à la fin du XVIe siècle, le monastère se présentait comme un ensemble puissamment fortifié (entre autres par quatre tours d'angle), pourvu d'une église de plan treflé, d'une maison princière, de cellules et autres bâtiments annexes. Au début du XVIIIe siècle, le paharnic Şerban Cantacuzino, arrière-petit-fils du fondateur, opère d'importantes modifications. Le milieu du XIXe siècle constitue la dernière étape de réfections affectant profondément l'aspect de l'ensemble conventuel de Comana.

Il convient de souligner l'importance de la nécropole de ce monastère, lieu de sépulture de plusieurs représentants de la plus haute noblesse valaque, faisant partie de la famille de Radu Şerban et des Cantacuzino.

[55] *Istoria artelor plastice în România*, vol. I, București, 1968, p. 238.

[56] Idem, vol. II, București, 1970, p. 26.

[57] Cristian Moisescu, *Decorația exterioară, zugrăvită pe tencuială, a monumentelor din Țara Românească (sec. XIV—XVII)*, Comunicare ținută în cadrul sesiunii D.M.I.A. — aprilie 1972.

[58] Voica Puşcaşu, *Date noi cu privire la evoluția ansamblului de arhitectură medievală de la Strehaia*, în „BMI", 3, 1970, p. 36.

https://biblioteca-digitala.ro

ORGANIZAREA LIMESULUI DUNĂREAN ÎN PROVINCIA MOESIA

AURELIAN PETRE

Stabilirea principalelor etape de fixare a unor corpuri militare permanente de-a lungul Dunării de Jos, consecinţă a cuceririi teritoriului viitoarei provincii Moesia de către romani, a reprezentat şi constituie încă obiect de studiu al istoricilor români şi străini.

În problema organizării limesului de la Dunărea Inferioară, lucrările lui Bogdan Filov[1] şi ale profesorului Boris Gerov[2], la care se adaugă şi cele ale altor cercetători cu privire la trupele auxiliare[3], oferă imaginea aproape completă a istoriei militare moesice.

Săpăturile arheologice întreprinse în unele castre de legiuni ca Singidunum[4], Ratiaria[5], Oescus[6], Novae[7], Durostorum[8] şi Troesmis[9] au scos la lumină foarte puţine mărturii care să contribuie la limpezirea multiplelor probleme legate de constituirea limesului, şi în special a celor referitoare la epoca delimitată de domniile lui Augustus şi Traian.

Cucerirea propriu-zisă a Moesiei a fost precedată de unele acţiuni militare ale căror rezultate au contribuit la încorporarea pământului moesic în cadrul statului roman. Prima campanie care a afectat coasta vest-pontică este celebra expediţie a lui Marcus Terentius Varro Lucullus[10], din anul 72/71 î.e.n., soldată cu transformarea fostelor colonii greceşti în aliate ale Republicii[11]. Nu este imposibil ca după plecarea lui Lucullus pe frontul din Orient să fi rămas în cetăţile maritime unele trupe temporare, care să supravegheze buna-credinţă faţă de Roma a foştilor aliaţi ai lui Mithridate VI Eupator, cel puţin pînă la înfrîngerea acestuia. Din izvoarele literare antice reiese că expediţia lui Lucullus a atins doar zona pontică, fără a ajunge pînă la Dunăre.

Cel care va cuceri teritoriul dintre mare şi Istru este proconsulul Macedoniei, Marcus Licinius Crassus, care în anii 29/27 î.e.n., cu ajutorul regelui get Roles[12] „pacifică" triburile gete şi bastarne ostile Romei, în două expediţii deosebit de grele pentru generalul roman. Socotim că la această dată cetăţile pontice, în pofida acţiunilor lui C. Hybrida şi Burebista[13], continuau a fi aliatele fidele ale Romei, constituind în acelaşi timp şi baze de sprijin pentru expansiunea romană spre Dunăre. Din studiul tuturor informaţiilor pe care cercetătorul le are la dispoziţie nu poate reieşi cu limpezime întinderea teritoriului cucerit de M. L. Crassus, de la moesi şi geţi. Indiferent de mărimea acestui pământ[14] cucerit cu grele jertfe, victorie pentru care lui M. L. Crassus i s-a decretat triumful *„ex Thraecia et Geteis"* [15], teritoriul nu este transformat imediat în provincie romană, ci probabil că o parte este subordonat unui comandament militar dependent de proconsulul Macedoniei, iar cel denumit de izvoare ca getic, s-ar putea să fi fost încredinţat lui Roles, care primeşte la Corint de la Augustus, titlul de *„amic şi aliat"* al împăratului[16]; acest ţinut va fi preluat apoi de regatul clientelar odris, creaţie artificială a Romei. Situaţia juridică intermediară a teritoriului menţionat durează pînă în anul 46 e. n. cînd regatul trac este desfiinţat, iar provincia Moesia se extinde pînă la Gurile Dunării [17].

Problemele cele mai dezbătute şi nu pe deplin rezolvate sînt în legătură cu data stabilirii etapelor principale de constituire a limesului de la Dunărea Inferioară, a funcţiilor sale, precum şi cauzelor care au obligat stăpînirea romană să-l adapteze la condiţiile politice şi geografice locale.

Studiul mai recent al cunoscutului cercetător bulgar Velisarie Velkov, care face o trecere în revistă a principalelor poziţii referitoare la începuturile istoriei militare romane de la Dunărea de Jos, reactualizează şi îşi însuşeşte unele teze mai vechi, ca cea a lui A. von Premerstein şi a lui C. Patsch, care afirmă că pe locul acelui „oppidum" cucerit de Marcus Licinius Crassus de la moesi în anul 29/28 î. e. n. se va ridica viitoarea colonie

---

[1] Bogdan Filov, *Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diocletian*, „Klio", Sechstes Beiheft, Leipzig, 1906. Trebuie menţionat că în problema istoricului şi a deplasării legiunilor a V-a Macedonica, a VII-a Claudia şi I-a Italica, trupe ce au staţionat în Moesia şi apoi au participat la războaiele cu dacii, o contribuţie deosebit de valoroasă este lucrarea de doctorat a Victoriei Vaschide, *Histoire de la conquête romaine de la Dacie et des corps d'armée qui y ont pris part*, Paris, 1903, care stabileşte pentru legiunile citate (v. pp. 92—95; 122—123 şi 145—149) date foarte apropiate de cele ale lui B. Filov; pentru istoricul legiunilor autoarea citată aduce o documentare foarte bogată, care în majoritate se regăseşte în lucrarea istoricului bulgar.

[2] Boris Gerov, *La romanisation entre le Danube et les Balkans*, I—II, în „Annales de l'Université de Sofia", XLV, 1949 şi XLVII, 1953; idem *Nouvelles données sur le début de l'histoire d'Oescus*, în „Revue de Philologie", II, 1950, pp. 146—151; idem, *Epigraphische Beitrage zur Geschichte des Mösischen Limes in vorclaudischer Zeit*, în „Acta Antiqua Academia Scientiarum Hungaricae", XV, fasc. 1—4, Budapesta, 1967, pp. 85—105.

[3] W. Wagner, *Die Dislokation der Römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938 (pentru luptele privitoare doar la Moesia, vezi, pp. 242—244, pentru alae, şi pp. 256—262, pentru cohorte); K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten am Rhein und Donau*, Berna, 1951, p. 37, 47, 155, 172—173; R. Saxer, *Untersuchungen zu den Vexilationen der Römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diocletian*, Köln-Graz, 1967. C. Cichorius, „RE", sv. *ala*, şi *cohors*. La această bibliografie selectivă mai adăugăm contribuţia lui H. Nesselhauf care a strîns în „CIL", XVI, nr. 22; 28; 37; 39; 41; 44; 45, 46; 49; 50; 54; 58; 78; 83; 111 şi 114, diplomele militare ale celor două Moesii.

[4] D. Garašanin, *Arheološki Spomeniki Boegradu i pkolni*, în Godišnjaka Muzeja Grada Beograda, I, 1951, pp. 59—66.

[5] V. Velkov, *Iz istorii nijnedunaiskogo limes v konte I veka nasi eri*, în „Vestnik drevnei istorii", 1961, 2, p. 69 şi *Ratiaria eine Römische Stadt in Bulgaria*, Sofia, 1966, p. 3—29.

[6] Th. Ivanov, *OESCUS, im Lichte der letzten archäeologischen Untersuchungen*, în „Arch. Funde in Bulgarien", Sofia, 1957, p. 3; Zlatka Frova, *Briques et tuiles à estampilles d' Ulpia Oescus*, în „Latomus", XVIII, 1959, pp. 640—652; D. Dimitrov, *La Bulgarie, pays de civilisation ancienne*, Sofia, 1961, Pentru datele privind colonia Ulpia Oescus, vezi capitolul *La Mésie et la Thrace à l'époque de la domination romaine*, p. 25—30.

[7] K. Majevski, *Archeologhiceskie isledovania zapadnovo sektora Nove*, Săpăturile din 1960 şi 1961 în „Izvestiia", XXVI, p. 129; „Izvestiia" XXVIII, pp. 31—62, pentru săpăturile din 1963; „Izvestiia", XXIX, pp. 83—98, pentru săpăturile din 1964; „Izvestiia", XXX, pp. 59—74, pentru săpăturile din 1965.

[8] V. Pârvan, *Municipium Aurelium Durostorum*, în „Rivista di Filologia", N.S., II, 1924, fasc. III, pp. 307—340; E. Bujor, *Cu privire la unele monumente de la Durostorum*, „SCIV", XI, 1, 1960, p. 149—151; Altarul veteranilor din Leg. XI-a Claudia (pp. 141—144) datează din 167 e.n., vezi şi V. Pârvan, *op. cit.*, p. 317.

[9] G. Tocilescu, *Monumentele epigrafice şi sculturali ale Muzeului Naţional de Antichităţi*, Bucureşti, 1902 (istoricul săpăturilor, la pp. 72—78; la pp. 319—372 publică ştampile de cărămizi). Pentru valorificarea tuturor documentelor privind Troesmis-ul, v. *Istoria României*, I, 1960, p. 485, 487—489.

[10] Referitor la campania lui Lucullus se găsesc scurte însemnări în: Sallustius, *Historiarum reliquiae*, IV, 18 şi IV, 19; Strabon, *Geografia*, VII, 6, 1; T. Livius, *Periochae*, XCVII; Plinius Secundus, *Naturalis Historiae*, XXXIV, 7, 39; Florus, *Epitomae . . .*, *Bellum Thracicum*, I, 39/ III, 4/6. Este singurul autor care spune că *„Appius in Sarmates usque pervenit, Lucullus ad terminum gentium Tanaian lacumque Maeotin"*. Appian, *Ilirica*, 30, 85; Eutropius, VI, 10; Festus, *Breviarium*, 9; Eusebiu, *Cronica*, 234, 22, Ammianus Marcellinus, XXVII; 4, 11; Orosius, VI, 3.

[11] D. M. Pippidi şi D. Berciu, *Din istoria Dobrogei*, I, Bucureşti, 1965, pp. 277—280.

[12] Dio Cassius, LI, 26, 6.

[13] Asupra datei cuceririi cetăţilor maritime vezi A. Petre, *Cucerirea oraşelor pontice de către Burebista*, în „Pontica", IV, 1971, p. 97—104.

[14] A. Pârvan, în *Getica*, p. 85, apoi R. Vulpe, în *Hist. Dob.*, p. 102 şi D. M. Pippidi, D. Berciu, *op. cit.*, p. 292 concentrează „regatele" conduse de Roles, Zyraxes şi Dapyx doar pe teritoriul fostei provincii Scythia Minor. Deşi nu se poate aduce nici o documentare precisă cu privire la extinderea spre vest a teritoriului stăpînit de Roles, totuşi se pot înregistra unele poziţii noi în această problemă (R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, II, p. 33, nota 41).

[15] D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 293; la R. Vulpe, *op. cit.*, p. 34, apare sub forma *„ex Thraechia et Geteis"*.

[16] Dio Cassius, LI, 24, 7.

[17] Pentru toate aceste date vezi, *Istoria României*, I, p. 482.

https://biblioteca-digitala.ro

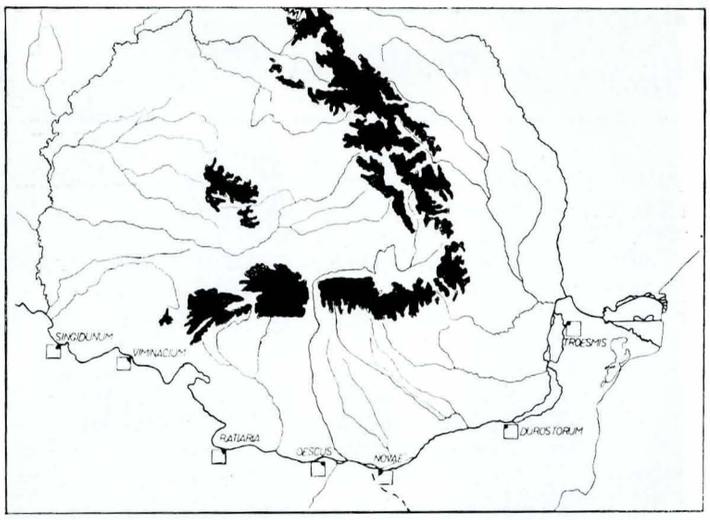

Fig. 1. Castrele legiunilor la Dunărea inferioară între anii 6-107 e.n.

		SINGIDUNUM	VIMINACIUM	RATIARIA	OESCUS	NOVAE	LAGĂRE NECUNOSCUTE	DUROSTORUM	TROESMIS
COMANDAM. MILITAR AL MOESIEI 6-15 e.n.					LEG. V MAC.				
PROV. MOESIA 15-46 e.n. ÎNAINTEA REGATULUI ODRIS					LEG. V MAC.		LEG. IV SCYTH.		
PROVINCIA MOESIA 46 e.n. - 86 e.n.	46/57				LEG. V MAC.	LEG. VIII AUG.	LEG. IV SCYTH		
	57/62				LEG. V MAC	LEG. VIII AUG.			
	62/67		LEG. VII CLAUDIA			LEG. VIII AUG.			
	67/69		LEG. VII CLAUDIA			LEG. VIII AUG.	LEG. III GALLICA		
	69	LEGIUNEA VI FERRATA							
	69-86		LEG. VII CLAUDIA		LEG. V MAC.	LEG. I ITALICA	LEG. V ALAUDAE		
MOESIA SUB MOESIA INF.	86-101		LEG. VII CLAUDIA	LEG. IV FLAVIA	LEG. V MAC.	LEG. I ITALICA			
	101-106	RĂZBOAIELE DACICE							
	107-108	LEG. IV FLAVIA	LEG. VII CLAUDIA			LEG. I ITALICA		LEG. XI CLAUDIA	LEG. V MAC.

Fig. 2. Repartizarea legiunilor la Dunărea de jos, între anii 6—107 e. n.

Ulpia Traiana Ratiaria[18]. Oppidumul a fost organizat imediat după anul 28 î. e. n. într-o aşezare de caracter militar, un „castellum", acţiune urmată de ridicarea şi a altor fortificaţii la Singidunum şi Viminacium. Cercetătorul bulgar consideră de asemenea că Ratiaria al cărui nume moesic rămîne încă necunoscut, a fost principala „statio" danubiană[19] a flotei care a participat la luptele împotriva geţilor nord-dunăreni ce ocupaseră Aegyssusul şi Troesmisul. Recunoscînd că în prezent lipsesc dovezile arheologice, şi că ipoteza sa emisă în legătură cu castelele romane menţionate trebuie verificată de descoperirile viitoare, V. Velkov rămîne totuşi la poziţia că primele începuturi de organizare militară a frontierei dunărene se plasează între cele două campanii ale lui M. L. Crassus. O oarecare intensificare constructivă ar urma după răscoala pannonică din anii 6—9 e. n., iar odată cu înfiinţarea provinciei Moesia, în anul 15 e. n., acest proces de fortificare va fi larg dezvoltat, rămînînd ca după aceea să fie perfecţionat.

Mult mai amplu analizează principalele probleme ale organizării militare dunărene, profesorul Boris Gerov, care şi-a dedicat o mare parte din activitate studierii procesului de romanizare a regiunii dintre Haemus şi Istru. Analizînd critic principalele lucrări referitoare la istoria limesului dunărean şi bazîndu-se pe un material epigrafic impresionant de bogat, profesorul bulgar îşi concentrează atenţia asupra prezenţei legiunilor care au staţionat în Moesia, distingînd trei etape în mişcarea lor, etape care constituie în acelaşi timp şi faze de organizare a limesului danubian.

[18] A. von Premerstein, în „Jahreshefte des Österreichische Achaeologischen Institutes", Viena 1898, I, col. 149; C. Patsch, *Bis zur Festsetzung der Römer in Transdanuvien*, în „Beitrage zur Völkerkunde vor Südosteuropa", Viena, V (1932), nr. 1, p. 71.

[19] V. Velkov, în *Ratiaria* ..., p. 3. Această „statio" organizată de M. L. Crassus, în anul 29/28 î.e.n. a servit drept bază principală a flotei ce a atacat Genucla.

Din întregul material adunat şi studiat de prof. B. Gerov se pot distinge trei etape principale în constituirea limesului moesic[20].

Prima etapă, cuprinsă între anii 6—15 e. n., adică de la înfiinţarea Comandamentului militar al Moesiei şi pînă la crearea provinciei. Aceasta este partea cea mai obscură din istoria militară a limesului moesic deoarece materialul informativ este foarte sărac. Din perioada respectivă se presupune că datează frumoasa inscripţie dedicată centurionului Resius Albanius din legiunea a V-a Macedonica, de către libertul său Resius Chronius, inscripţie care ar atesta astfel încă înainte de anul 15 e. n. prezenţa acestei legiuni pe teritoriul moesic[21].

Importante pentru etapa în discuţie, sînt şi mărturiile lui Ovidiu[22] în legătură cu recucerirea de la geţi în anul 12 e. n. a Aegyssusului şi în 15 e. n. a Troesmisului de către armatele romane. Centurionul Vestalis care a recucerit Aegyssusul este considerat ca făcînd parte fie din legiunea a V-a Macedonica, fie din legiunea a IV-a Scythica[23]; despre aceasta din urmă se presupune că şi-ar fi luat numele de „Scythica"[24] tocmai în legătură cu victoriile lui M. L. Crassus din 29-27 î. e. n.

Pentru prima etapă, după opinia prof. B. Gerov, este documentată legiunea a V-a Macedonica, dar nu pare a fi imposibil ca şi a IV-a Scythica să fi existat pe pămîntul moesic încă din această vreme[25].

Etapa a doua este cuprinsă între anii 15—46 e. n., deci de la înfiinţarea provinciei Moesia şi pînă la lichidarea regatului odris. Din punctul de vedere al efectivelor militare, Moesia este apărată de două legiuni, după mărturiile lui Tacit[26].

Profesorul B. Gerov socoteşte că cele două corpuri de armată sînt tot legiunile a V-a Macedonica şi a IV-a Scythica, aceasta din urmă fiind menţionată de două inscripţii[27] din anul 33-34 e. n.

Cea de-a treia etapă se plasează între înglobarea în graniţele provinciei Moesia a teritoriului aflat sub mandatul regatului odris, desfiinţat în anul 46 e. n. şi reforma administrativă a lui Domitian din 86 e. n., care a divizat provincia Moesia în două; în această perioadă se petrec importante mişcări de trupe. Este de înregistrat în primul rînd aducerea legiunii a VIII-a Augusta în anul 46 e. n. şi cantonarea ei la Novae, care îi va fi sediu pînă la războaiele civile. Legiunea a IV-a Scythica va părăsi definitiv Moesia în anul 57 e. n. pentru a pleca probabil în Siria. Cinci ani mai tîrziu, adică în 62 e. n. legiunea a V-a Macedonica pleacă din lagărul său de la Oescus pentru a participa la războiul împotriva parţilor şi va reveni abia în anul 71 e. n. Golul lăsat de ea este completat de legiunea a VII-a Claudia care îşi fixează sediul la Viminacium (actualul Costolacz) şi va rămîne aici pînă la sfîrşitul sec. III e. n., cînd Diocletian va face o nouă reformă militară. Cu doi ani înainte de războiul civil, Moesia va adăposti pînă în anul 69 e. n. legiunea a III-a Gallica, al cărei lagăr rămîne necunoscut.

Războiul civil din anul 69 e. n. va goli Moesia de cele trei legiuni care o apărau, lăsînd frontiera dunăreană total descoperită, situaţie de care vor profita dacii şi sarmaţii care jefuiesc provincia; aceasta este salvată numai datorită devierii din drum a legiunii a VI-a Ferrata, care se îndrepta spre Italia. După lupta de la Cremona din noiembrie 69, Moesia primeşte în afară de legiunea a VII-a

[20] Vezi lucrările sale, la nota 2; materialul l-am coordonat din cele expuse de profesorul bulgar.

[21] B. Gerov, *Epigraphische Beitrage* ..., pp. 85—87.

[22] *Epistulae ex Ponto*, IV, 7, 20—54, IV, 9, 75—80.

[23] Se presupune că Vestalis deţinea funcţia de centurion de rangul întîi, fie în legiunea IV-a Scythica („RE", XII, col. 1557) fie în a V-a Macedonica.

[24] V. Pârvan, *Getica*, p. 100.

[25] Sprijinim această idee a prof. B. Gerov, potrivit căreia exista pe Dunăre încă din vremea lui Augustus o armată stabilă, cu un pasaj din Florus, *Bellum Dacicum*, II, 28/IV, 12/19: *„Visum est Caesari Augusto gentem aditu difficilliman summovere. Misso igitur Lentulo ultra uteriorem perpulit ripam;* **citra praesidia constituta** (s.n.). *Sic tunc Dacia non victa sed sumota ataque dilata est.*

[26] Tacit, *Annales*, IV, 5, 3; autorul se referă la anul 23 e.n.

[27] B. Gerov, *op. cit.*, p. 86.

https://biblioteca-digitala.ro

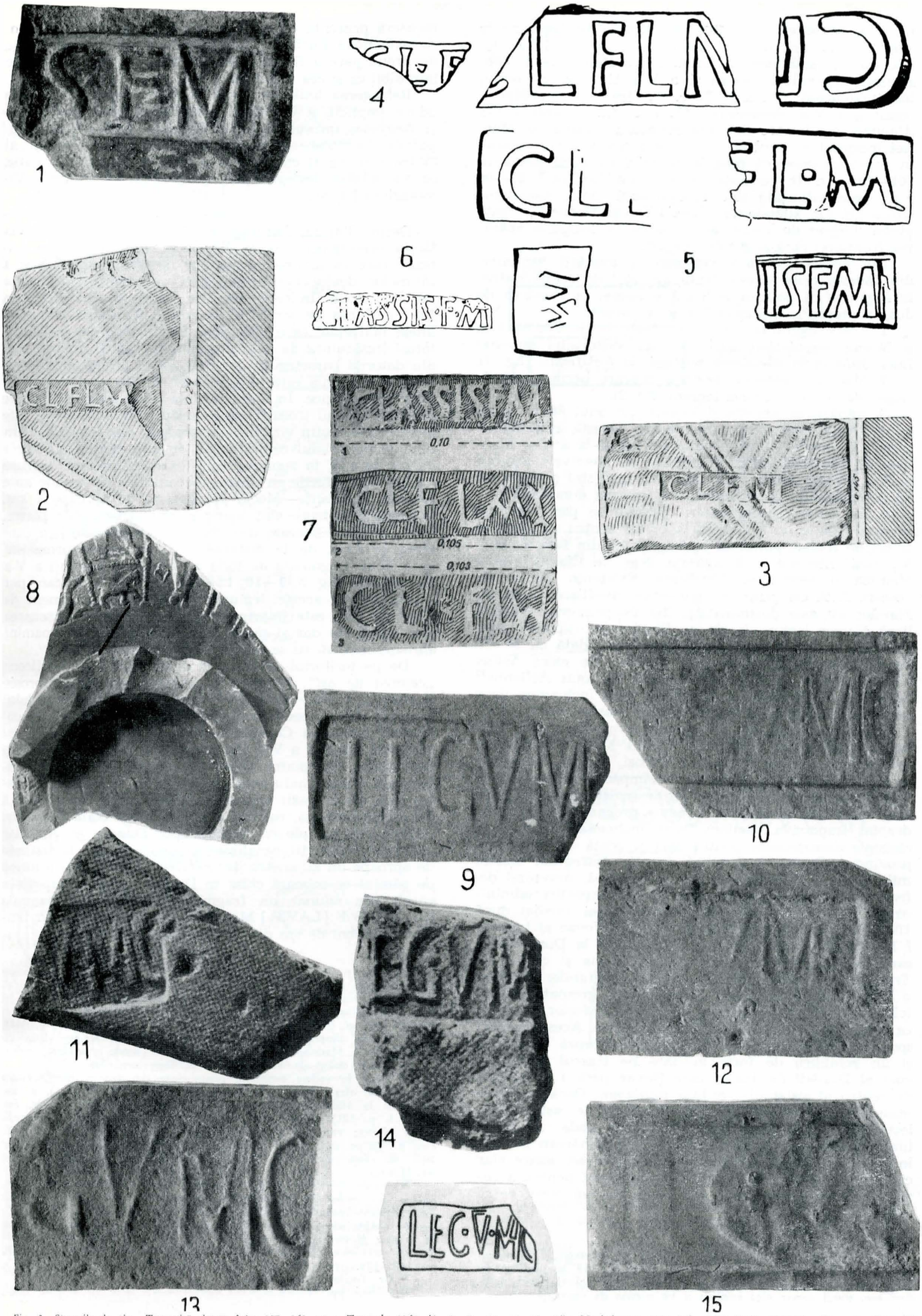

Fig. 3. Ştampile de tip „Troesmis" datate între 107—169 e.n.: Troesmis 1967 (1, 8, 9, 10, 12, 13, 16); Noviodunum 1913 (5), 1956 (2,3), 1957 7); Dinogeţia 1957 (6); Barboşi 1913 (4), 1933 (15); Capidava 1957 (11,14).

https://biblioteca-digitala.ro

Claudia, ce se va reîntoarce la vechiul său lagăr de la Viminacium, încă trei noi legiuni şi anume, a IV-a Flavia, care se stabileşte la Ratiaria, I-a Italica, ce îşi construieşte castrul la Novae şi a V-a Alaudae, cu sediul încă nedepistat; din anul 71 e. n., Oescus va readăposti legiunea a V-a Macedonica. Cu excepţia legiunii a V-a Alaudae, ce dispare din nomenclatorul militar al Moesiei începînd cu anul 86 e. n., toate celelalte vor rămîne în provincia moesică pînă la războiul cu dacii din anul 101—102 e. n. În perioada de domnie a Flaviilor[28], 69—96 e. n., este înfiinţată sau reorganizată flota danubiană cunoscută sub numele de „Classis Flavia Moesica", creată probabil chiar de Vespasian, flotă ce va completa apărarea frontierei pînă la gurile Dunării.

Din această sumară expunere a mişcării legiunilor din Moesia reies cîteva fapte deosebit de semnificative în legătură cu politica militară a Romei la Dunărea de Jos, în perioada Augustus-Traian, şi anume:

1. Toate legiunile sînt concentrate între Viminacium şi Novae, constituind astfel în faţa teritoriului viitoarei Dacii Inferior o adevărată centură de fortificaţii (fig. 1).

2. Moesia a găzduit, printr-o mişcare permanentă de trupe, de la două la cinci legiuni (fig. 2).

3. Împărţirea provinciei Moesia din anul 86 e. n. nu aduce trupe noi; puţin înainte de această reformă se pierde în condiţii încă nelămurite legiunea a V-a Alaudae, ce este însă înlocuită imediat de efectivele legiunii a IV-a Flavia; astfel, cele două provincii sînt apărate tot de patru legiuni ca şi înainte de reforma domiţiană.

4. La nivelul documentării recente se pare că pînă în anul 106 e. n. nu exista nici un centru de legiune la est de Novae; astfel că întreaga zonă din faţa actualei Muntenii rămînea a fi apărată doar de Classis Flavia Moesica şi sediile ei fortificate. Existenţa alături de această flotă cel puţin a unor trupe auxiliare, în epoca Flavilor nu este documentată, dar de presupus. Această lipsă a unor legiuni la est de Novae, am explica-o prin golirea respectivei zone transdanubiene, odată cu 50.000 de geţi strămutaţi la sud de Dunăre de către Aelius Catus[29] şi apoi de Tiberius Plautius Silvanus Aelianus[30] de încă 100.000 oameni, precum şi prin încheierea unor relaţii de clientelat cu popoarele din „barbaricum".

Aşa după cum ne informează izvoarele scrise, încă de pe vremea lui Augustus, focarul luptei anti-romane se mută de la geţii dobrogeni învinşi, la daci, care pînă în anul 106 e.n. vor fi duşmani neîmpăcaţi ai Imperiului. Întregul sistem militar constituit de romani, mai ales între anii 69—96 e. n. are un caracter pregnant ofensiv, îndreptat împotriva dacilor. După încheierea celor două războaie dezastruoase pentru daci şi odată cu înfiinţarea provinciei Dacia, credem că funcţia întregului sistem militar de la Dunărea de Jos se schimbă, devenind defensivă. Fără ca să se producă vreo reîmpărţire administrativă a Moesiei Inferior, aceasta va avea imediat după 106 e. n., pe lîngă vechiul castru de la Novae al legiunii I Italica, încă două nou construite, unul la Durostorum, care va adăposti legiunea a XI-a Claudia şi cea de la Troesmis, în care se va muta veterana legiunilor moesice, a V-a Macedonica. Astfel că centrul de greutate al forţelor militare este deplasat în Moesia Inferior, credem, ca urmare a unei noi concepţii strategice. Aceste mutări spre est de Novae a celor două legiuni creează o simetrie şi un echilibru de forţe militare pe traseul întregului curs al Dunării de Jos în care Novae pare a juca rolul de centru al sistemului militar dunărean. Dacă la aceste măsuri se mai adaugă şi retragerea liniei de castre Mălăieşti-Drajna de Jos-Tîrgşor, pe Olt, unde ia fiinţă limesul Alutanus al cărui cap de pod dunărean se află în raza de acţiune a castrului de la Novae, apare clar că întregul sistem de fortificaţii este creat pentru a rezista presiunii unor forţe, din ce în ce mai mari, ce se făcuseră prezente chiar de la începutul secolului II e. n. Această nouă forţă şi totodată pericol pentru provinciile dunărene pare a fi cea a sarmaţilor[31], carpilor şi nu este imposibil ca şi cea a costobocilor.

Retragerea liniei de fortificaţii[32] pe cursul Oltului va aduce implicit şi întărirea celor dunărene dintre Novae şi Aegyssus, proces ce va însemna de fapt actul principal de fortificare al acestor porţiuni care, din sec. al IV-lea e. n. va fi cunoscut sub numele de limesul scitic, ce va găzdui legiuni mult mai tîrziu decît linia Viminacium-Novae.

*

Despre limesul danubian al viitoarei provincii Scythia Minor cercetătorul are la dispoziţie cîteva excelente sinteze[33] care în lumina mărturiilor literare, epigrafice şi a ultimelor descoperiri arheologice, reprezintă contribuţia cea mai nouă. În cercetările de teren făcute de noi în 1967 la Igliţa pe teritoriul vechiului Troesmis am găsit unele materiale care, deşi sînt foarte modeste, ne luăm totuşi îngăduinţa de a le prezenta în cadrul acestui studiu datorită caracterului lor nou. Zona arheologică a vechiului Troesmis este impresionant de mare şi bogată în urme arheologice. În afară de cele două cetăţi cunoscute încă din secolul trecut[34], cercetătorul este atras şi de alte monumente, puţin vizibile la suprafaţă, dar semnalate din plin de materialul ceramic, sau de alte urme. În spatele cetăţii de sud, în zona agricolă, există o aşezare distrusă parţial de arăturile cu plugul mecanic; ea se întinde spre şoseaua Constanţa—Măcin pe distanţă de aproape 1 km. Locuinţele distruse sînt marcate prin grupuri de pietre, ţiglă, cărămizi lucrate din chirpic şi alte materiale care atrag privirea de la distanţă. Printre aceste urme am găsit două fragmente de ţiglă cu emblema legiunii a V-a Macedonica (fig. 3, **9—10, 12—13, 16**), alte două care par a aparţine tot acestei legiuni, precum şi un fragment de olană pe care este imprimată aceeaşi emblemă. Aşezarea este mărginită dar şi tăiată parţial de un val din pămînt aproape nivelat, ce se îndreaptă în direcţia sud-est.

De pe teritoriul cetăţii sudice, denumită de Tocilescu *„cetatea de ost"*, relevată şi reconstituită de Ambrosie Baudry şi Gustav Boissière[35], am recoltat din materialul provenit dintr-o secţiune proaspăt săpată, probabil de colectivul muzeului Constanţa, alte fragmente de ţiglă cu emblema legiunii a V-a Macedonica, ce proveneau dintr-o construcţie din piatră legată cu mortar de culoare albicioasă. Mulţumindu-ne a semnala doar că platourile dintre cele două cetăţi sînt extrem de bogate în ceramică din epoca romană, romano-bizantină şi feudală timpurie, pe una din pantele ce coboară spre Dunăre se văd clar urme de construcţii, canalizare şi tuburi de apă, la distanţa de aproape un kilometru de *„cetatea de ost"*, este o limbă de pămînt ce coboară chiar în Dunăre şi de pe suprafaţa căreia am adunat un fragment de ţiglă cu ştampila [CLASSI]S F [LAVIA] M (OESICA), (fig. 3 **1**) şi un frumos fragment de vas din terra sigilata (fig. 3, **8**).

---

[28] *Istoria României*, p. 486.

[29] Strabon, *op. cit.*, VII, 3, 11.

[30] Em. Condurachi, *Tib. Platius Aelianus şi strămutarea transdanubienilor în Moesia*, în „SCIV", IX, 1, 1958, p. 119 şi următoarele. Deşi strămutarea s-a făcut cu acordul geţilor, prin golirea zonei nord-dunărene, statul roman crea implicit şi un cordon de siguranţă.

[31] Ibid., p. 124. Prezenţa sarmaţilor în cîmpia munteană poate fi considerată ca sigură de la începutul sec. II. e.n., aşa cum rezultă din descoperirile făcute în necropola de la Tîrgşor şi a căror date au fost revalorificate recent (vezi recenzia la Gh. Diaconu, *Tîrgşor. Necropola din sec. III—IV e.n.*, în „RESEE" VII, 1969, No. 3, p. 564), unde cel mai timpuriu nivel de morminte de înhumaţie este datat cu monedă de la Hadrian (118—138 e.n.); dintre aceste morminte credem că un număr destul de mare poate fi atribuit sarmaţilor .

[32] Avem în vedere existenţa, poate chiar din vremea lui Domitian sau cel mai tîrziu din cea a împăratului Nerva (96—98 e.n.), a castrelor de la Mălăieşti-Drajna de Sus, Filipeştii de Pădure etc. (v. *Ist. Rom.*, I, p. 521), Tîrgşor (în această staţiune s-a descoperit o monedă de la Nerva; vezi Gh. Diaconu, *Tîrgşor, Necropola din sec. III—IV e.n.*, p. 99, pe care noi o punem în legătură cu existenţa castrului de aici, al cărui nivel este străpuns de morminte de înhumaţie din sec. II e.n.).

[33] *Istoria României*, I, pp. 485—487; Emil Condurachi, *La contribution des recherches archéologiques roumaines à la connaissance du limes romano-byzantin du Bas-Danube*, în „Revue roumaine d'Histoire", pp. 443—454; idem, *Neue Probleme und Ergebnisse der Limes-Forschung in Scythia Minor*, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms, Vorträge des 6. Internationalen Limes-Kongress in Süddeutschland*, Köln-Granz, 1967, pp. 162—174.

[34] Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 79.

[35] Ibidem, pp. 74—75.

https://biblioteca-digitala.ro

Stampile de tip „Potaissa" ce se datează între 169-271 e.n

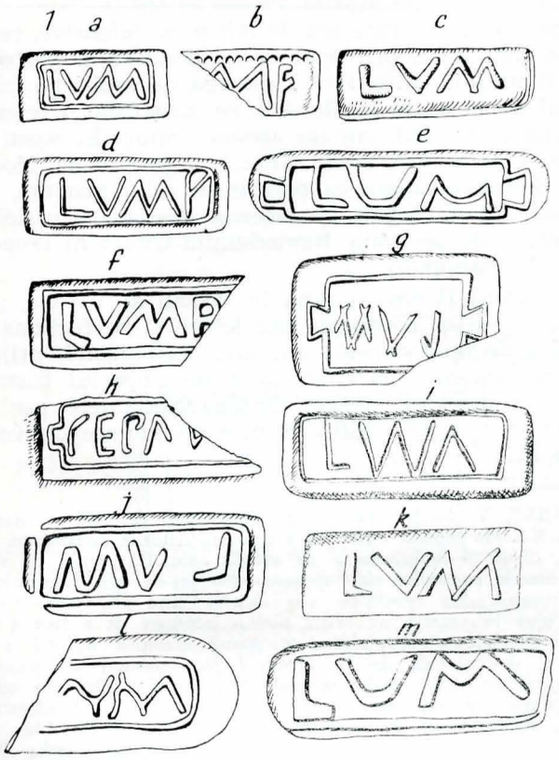

Turnu Severin (Gr. Tocilescu)

Stampile de tip „Sucidava – Oescus" sfîrșitul sec. III – sec. IV e.n

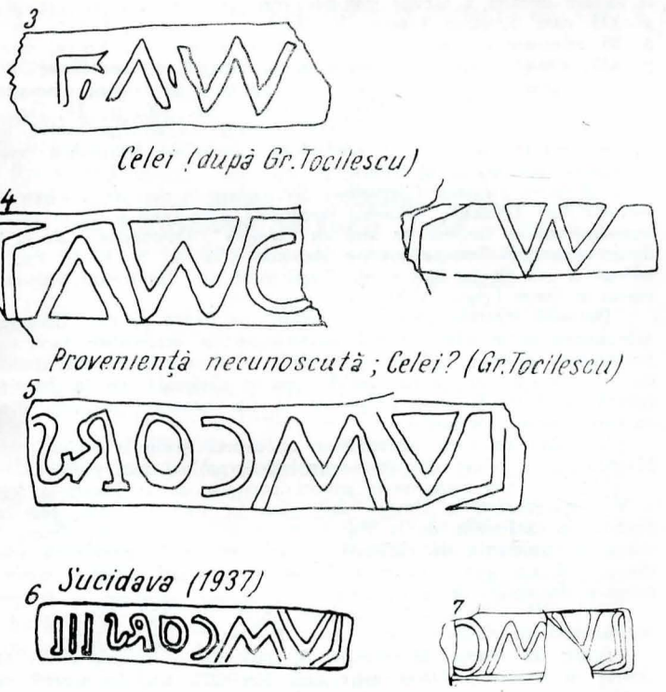

Celei (după Gr. Tocilescu)

Proveniență necunoscută; Celei? (Gr. Tocilescu)

Sucidava (1937)

Stampile de tip „Oescus" ce se datează pînă în anul 106 e.n.

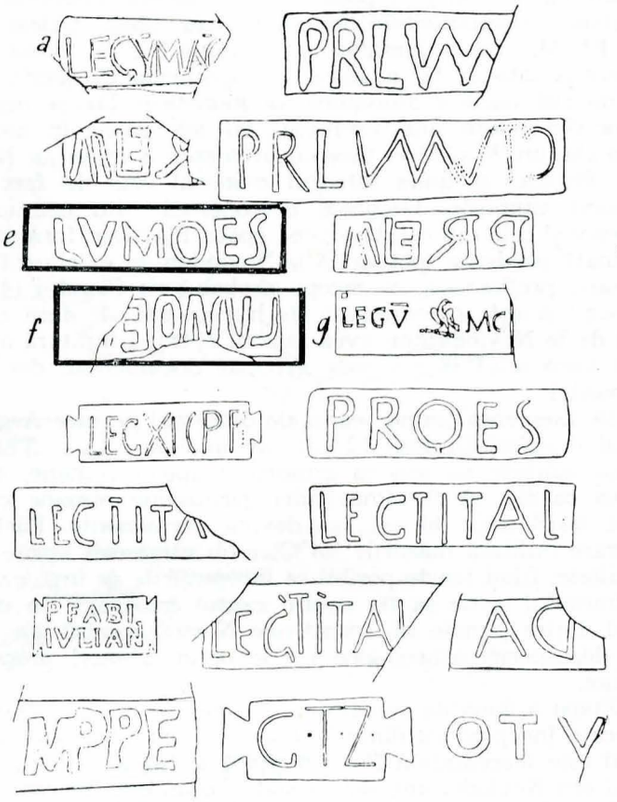

Drajna de Jos (Gh. Ștefan, 1937

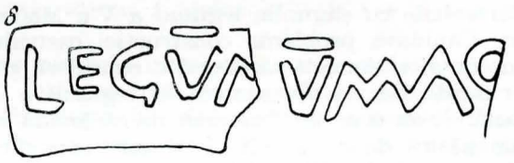

Celei (după Gr. Tocilescu)

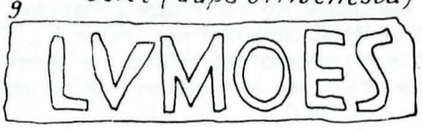

Sucidava (1936)

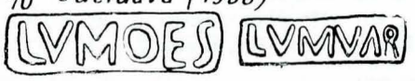

Fig. 4

După cunoștințele noastre, pînă acum nu s-a semnalat ca provenind de la Troesmis, nici o mărturie despre existența unor documente privind prezența unei „statio", cît de modeste, a flotei flaviene aici. Literele cartușului de pe țigla găsită de noi au aceeași formă cu cele de pe unele țigle descoperite la Noviodunum[36] (fig. 3, **2—3**, **5**) și Barboși[37] (fig. 3, **4**), însă tipul de prescurtare este identic cu

[36] „Materiale", IV (1957), p. 165, 166, fig. 13, 1 și 4.

[37] V. Pârvan, *Castrul de la Poiana și drumul prin Moldova de Jos*, în „Analele Academiei Române", seria 11, tom. XXXVI, Memoriile Secțiunii istorice, București, 1913, p. 22, fig. 11 și planșa IX,1.

https://biblioteca-digitala.ro

cel de pe tegula descoperită în turnul 2 de la Dinogetia[38] (fig. 3, **6**).

Plasarea cronologică a ţiglei de la Troesmis este destul de dificilă deoarece nu s-a găsit într-un context arheologic cercetat organizat. După cum am amintit, caracterul epigrafic al ştampilei este identic cu cel al materialelor de la Noviodunum, găsite în zidăria hypocaustului II, ridicat de trupele acestei flote[39]. Deoarece construcţia este precedată de o alta (hypocaustul I)[40], sîntem îndemnaţi să atribuim monumentele în care s-au găsit ţiglele cu CL FL M, primei jumătăţi a secolului I e. n. avînd îngăduinţa într-un fel a autorilor săpăturilor de aici[41], iar pe de altă parte a descoperirilor monetare. Datele monedelor din cetate sînt coroborate cu cele găsite în necropola staţiunii[42] al cărei început urcă spre domnia lui Nero (54—68 e.n.) şi unde întregul material este de factură romană timpurie. Deoarece descoperirile din necropolă precum şi cele din cetate preced epoca Flaviilor, formulăm cu toată prudenţa ipoteza că la Noviodunum exista o fază romană preflaviană, ce începe probabil cu Claudiu (42—54 e.n.) şi este reprezentată de hypocaustul I; dacă centrul de la Noviodunum avea sau nu o trupă militară imediat după anul 46 e.n. este greu de documentat, dar nu imposibil.

De asemenea ţinînd seama de dezastrul pe care Aegyssusul îl suferă în anul 12 e.n., iar apoi în 15 e.n. Troesmisul, ambele salvate cu ajutorul trupelor romane, s-ar putea ca aici să fi rămas mici garnizoane romane care apoi, după anul 46 e.n., să devină permanente. Fără o apărare militară măsurile lui Claudiu rămîneau lipsite de rezultate, fiind foarte posibil ca începuturile de organizare a limesului scitic să fie opera acestui împărat[43], în care unul dintre puncte să-l constituie Noviodunumul, ale cărui descoperiri arheologice nu se opun ipotezei propuse de noi.

Etapa a doua de constituire a limesului scitic, am considera-o începînd cu dinastia Flaviilor, cînd apărarea Dunării este încredinţată flotei moesice al cărui centru principal era Noviodunum, iar ca staţii secundare Troesmisul, Barboşi şi, eventual, Dinogetia, ajutate de trupe auxiliare.

Etapa a treia, credem că începe cu domnia lui Traian, care înzestrează Moesia cu trei legiuni pentru a o apăra, etapă căreia îi aparţin cărămizile cu ştampila legiunii a V-a Macedonica, descoperite la Barboşi, Noviodunum, Dinogetia şi Capidava.

Cărămizile cu ştampila legiunii a V-a Macedonica pun pentru Capidava problema construcţiei castrului din sec. II e.n. de aici. Autorii săpăturilor consideră că cetatea a fost ridicată de un detaşament al legiunii a XI-a Claudia, bazîndu-se şi pe un fragment de cărămidă, azi pierdut, ce mai păstra doar cifra X. . ., şi care ar indica legiunea ce îşi avea sediul la Durostorum[44].

În legătură cu cărămizile legiunii a V-a Macedonica, se socoteşte că au fost aduse de la Troesmis pentru nevoi constructive fără ca ele să documenteze că legiunea a participat direct prin vreun detaşament la construcţia castrului din sec. II e.n.[45]

Spre deosebire de cercetătorii Capidavei, noi considerăm că cele două cărămizi ale legiunii a V-a Macedonica (fig. 3, **3** şi **6**) reprezintă mărturiile prezenţei unui corp de armată al ei care a contribuit la ridicarea acestei fortificaţii.

Despre fragmentul de tegulă cu ştampila legiunii a V-a Macedonica găsită în turnul 6 (campania 1953) la Dinogetia, autorii descoperirii scriu: *„Apărînd pentru prima dată în cuprinsul cetăţii de la Bisericuţa, fragmentul este important, nu atît prin faptul că el documentează prezenţa unui detaşament din această legiune, ceea ce era de la sine înţeles, de vreme ce această unitate împreună cu trupe auxiliare, avea în pază sectorul Dunării de Jos, cît prin acela că ne dovedeşte existenţa unui „castellum" încă înainte de deplasarea acestei unităţi în Dacia"* [46].

Etapa a treia pe care am definit-o ca defensivă, reprezintă de fapt actul principal de consolidare şi perfecţionare a limesului scitic. Prin ridicarea de cetăţi pe întreg teritoriul de la mare la Dunăre, se constituie o reţea de fortificaţii concepută într-un sistem unitar. În acest nou mod de a privi apărarea militară a provinciei Moesia, limesul danubian apare ca pandantul celui maritim, ambele fiind organic legate de reţeaua mediană a castelelor din interior de pe linia Noviodunum-Ulmetum-Tropeum Traiani-Marcianopolis.

Din secolul II e.n. şi pînă în veacul al VII-lea, grija Imperiului pentru continua completare şi perfecţionare a sistemului de apărare este aproape permanentă, grijă ce va fi preluată apoi în continuare de Imperiul bizantin, aproape în aceleaşi centre, dintre care unele par a-şi atesta existenţa ca fortificaţii romane înainte de veacul al II-lea e.n.

---

[38] „Materiale", VII (1961), p. 585 şi 586, fig. 3/4.
[39] idem., IV (1957), p. 167.
[40] ibidem., p. 162.
[41] ibidem., p. 170.
[42] ibidem, p. 395.
[43] *Istoria României*, I, p. 484.
[44] Gr. Florescu, R. Florescu şi P. Diaconu, *Capidava*, vol. I, 1958. p. 15.
[45] „Materiale", VI (1959), p. 624.

[46] „SCIV", V, 1—2, 1954, p. 16. Fragmentul de ţiglă cu ştampila Legiunii a V-a Macedonica l-am putut examina datorită bunăvoinţei prof. I. Barnea, căruia îi mulţumim şi pe această cale. Din punct de vedere epigrafic literele cartuşului sînt aproape identice cu cele descoperite de noi la Troesmis, deci cronologic s-ar încadra între anii 107—169 e.n. Deoarece pînă în prezent nu există nici o încercare de a face o tipologie şi cronologie a materialului ce poartă ştampila legiunii a V-a Macedonica, descoperirile de la Troesmis pot constitui un punct de plecare pentru un viitor studiu privind acest material. Deşi din colonia Ulpia Traiana Oescus, care a găzduit legiunea V-a Macedonica în două mari etape destul de distanţate între ele provin cca 148 bucăţi de cărămizi, ţigle etc., totuşi materialul publicat de Zlatka Frova („Latomus", XVIII, fasc. 3, iulie—sept. 1959), nu este organizat tipologic şi cronologic, încît el rămîne doar material de referinţă şi comparaţie.
Pornind de la descoperirile făcute de noi la Troesmis în 1967, cărămizi ce se datează între 107 e.n. sau mai devreme, şi anul 169 e.n. (fig. 3, 1,8) şi de la cărămizile găsite la Potaissa (fig. 4, **1 a-m**) care a adăpostit legiunea V-a Macedonica de la 169 e.n. şi pînă la evacuarea Daciei de către Aurelian, se poate ajunge prin strîngerea întregului material existent în colecţia Institutului de arheologie şi a unor muzee din ţară, la o clasificare cronologică şi tipologică a acestor importante documente lăsate de legiunea V-a Macedonica. Astfel, ştampilele publicate de Z. Frova (la noi, fig. 4, 11 e şi f) sînt aproape identice cu cele găsite la Sucidava (fig. 4, 9—10) ce se datează după evacuarea Daciei (vezi Z. Frova, *op. cit.*, p 643 şi D. Tudor, *Oltenia Romană*, ed. II, 1958, p. 85) şi în plin sec. IV e.n. Cu privire la lectura diferită a acestor ştampile vezi Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 334 şi 335 care propune L(egio) V Moes(iaca), iar D. Tudor, *op. cit.*, p. 85 reîntregeşte L(egio) V M(acedonica) Oes(ci); Z. Frova, *op. cit.*, p. 643, citeşte L(egio) V M(acedonica) Oes(co). O rectificare a lecturii ştampilei de la fig. 4, **5**, o fac aproape de la sine descoperirile de la Sucidava, fig. 4, **6**; (v. D. Tudor, *op. cit.*, p. 84, fig. 20); Gr. Tocilescu, în *op. cit.*, p. 334, acceptă următoarea lectură a lui O. Hirschfeld: L(egio) V M(acedonica) Cor(nelius) S(ecundus) (sau alt cognomen începînd cu S) f(ecit).
„Th. Momsen propune Cor(nelius) S(ecundus) în loc de Co(hors), face remarca Gr. Tocilescu, *deoarece menţiunea unei cohorte pe o cărămidă legionară nu se sprijină pe nici un exemplu"*. Descoperirile de la Sucidava corectează lectura acestor ştampile (fig 4, 5—6, la care am adăuga şi cele de la fig. 4, 4). După prof. D. Tudor (*op. cit.*, p. 86) corect se citeşte L(egio) V M(acedonica) co(hors).
Datorită reperelor cronologice destul de sigure pe care descoperirile arheologice ni le oferă, există posibilitatea ca materialele care nu au proveniența dintr-o săpătură organizată să se poată încadra cronologic cu o oarecare certitudine; astfel, pentru cărămida de la fig. 4, 2 (găsită la Turnu-Severin) propunem să fie încadrată în seria Potaissa cu care prezintă asemănări.
Încercînd pe baza materialelor ce poartă ştampila legiunii a V-a Macedonica, o schiţă tipologico-cronologică, tabloul s-ar prezenta astfel:
Etapa I care corespunde primei perioade de staţionare a legiunii a V-a Macedonica la Oescus, deci pînă în anul 106 e.n., este reprezentată de cărămizile de la fig. 4, 11 a şi 11 g. Zlatka Frova consideră că producţia de cărămizi şi ţigle începe în provinciile romane din sec. I e.n. (*op. cit.*, p. 642 nota 1). Pentru aceste ştampile am propune denumirea de *„tipul Oescus"*.
Etapa II se plasează cronologic între anii 107—169 e.n. şi este reprezentată de cărămizile de *„tipul Troesmis"* (fig. 3, 1,8).
Etapa III corespunde timpului de staţionare a legiunii a V-a Macedonica în provincia Dacia între anii 169—271 e.n. In această vreme se plasează cărămizile de *„tip Potaissa"* (fig. 4, 1 a-m şi **2**).
Etapa IV este marcată de reîntoarcerea Legiunii a V-a Macedonica la vechiul ei sediu de la Oescus. Pentru ştampilele din această vreme (sec. III—IV e.n.) propunem denumirea de *„tipul Sucidava-Oescus"* (fig. 4, 3—10). Denumirea tipului combinat este justificată, deoarece conţine cărămizi cu ştampila L(egio) V M(acedonica) CO(ho)RS III (fig. 4, 6) şi L(egio) V M(acedonica) OES(cus) fig. 4, 9—10), ce au fost descoperite la Sucidava.

https://biblioteca-digitala.ro

VECHEA BISERICĂ STELEA DIN TÎRGOVIŞTE

GH. I. CANTACUZINO

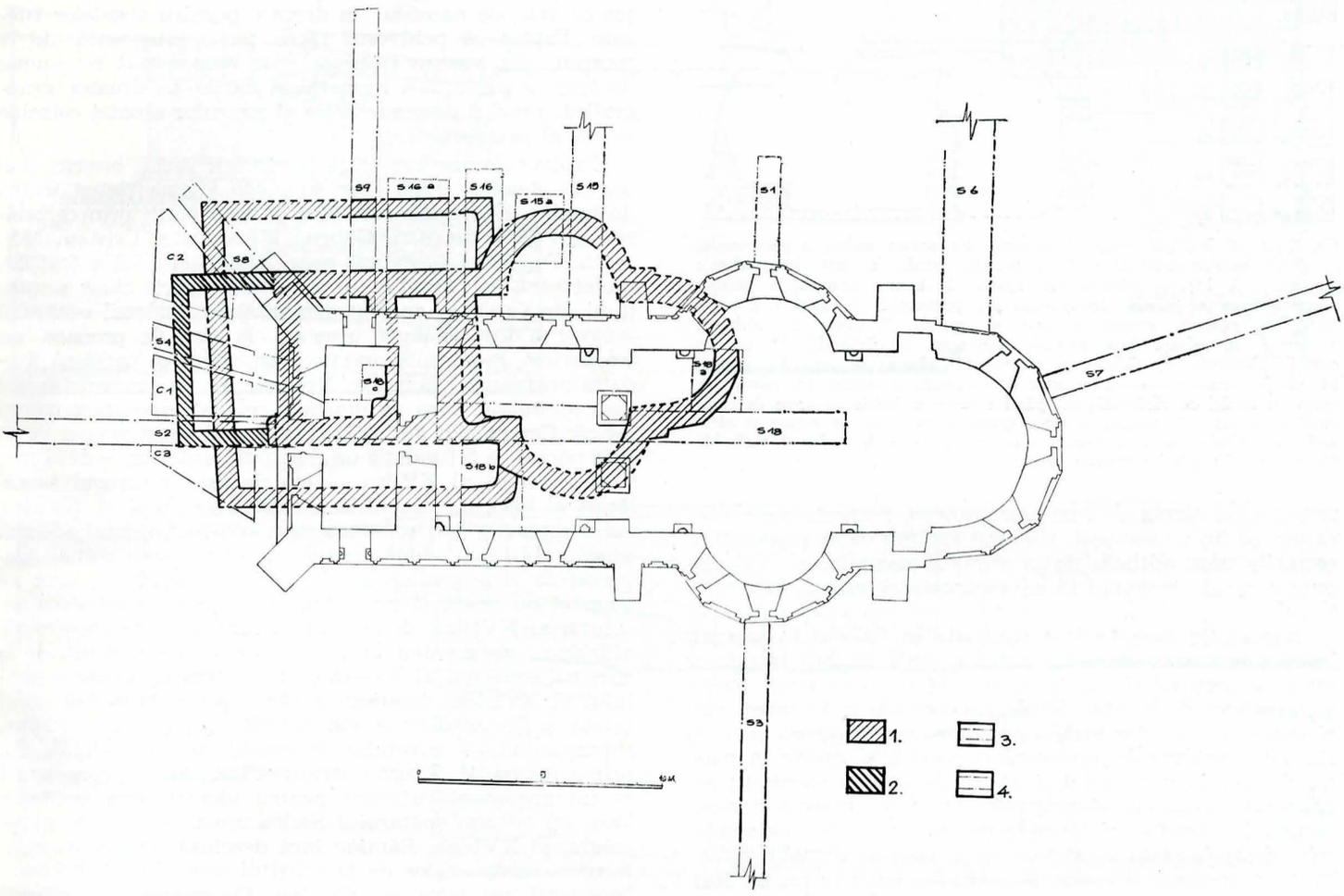

Fig. 1. Planul săpăturilor: 1. Fundaţiile bisericii de la sfîrşitul sec. XVI. 2. Fundaţiile exonartexutului adăugat. 3. Săpături 1970—1973. 4. Săpături 1969.

Cercetările arheologice de la biserica Stelea din Tîrgovişte, începute în 1969 de Gabriel Mihăescu în colaborare cu Cristian Moisescu, şi care au continuat din anul 1970 în legătură cu restaurarea întregului ansamblu monumental al fostei mănăstiri[1], au urmărit atît problemele legate de ctitoria spătarului Stelea — „Stelea-Cupeţul" amintit în pisania bisericii ridicate de Vasile Lupu[2] — cît şi cunoaşterea, în succesivele etape de evoluţie, a tuturor construcţiilor medievale din incinta fostei mănăstiri.

S-a putut constata că primul nivel de construcţii din spaţiul de care ne ocupăm datează de la sfîrşitul secolului XV—începutul secolului XVI, nivel în care s-a găsit în mare cantitate ceramică caracteristică perioadei amintite, mai ales ceramică smălţuită şi decorată în tehnica sgraffito. Acestei prime etape îi corespund două beciuri de mari dimensiuni (aproximativ 15×6 m, adînci de 3,40 m), aflate la o distanţă de circa 11 m unul de altul, situate la nord-est de biserică şi respectiv la est de ruinele fostei case egumeneşti, ca şi un zid ale cărui resturi s-au descoperit dedesubtul corpului de chilii de la nord-vest de biserică şi parţial dedesubtul turnului-clopotniţă. O a doua mare perioadă de construcţie este reprezentată în principal de biserica lui Stelea Spătarul, atestată documentar începînd din ultimele două decenii ale secolului al XVI-lea[3] şi de nivelele inferioare ale turnului-clopotniţă existent încă. Într-o a treia etapă, odată cu biserica ctitorită de Vasile Lupu în 1645 au fost construite casele egumeneşti. Partea superioară a acestora a fost radical transformată într-o a patra perioadă, fie după distrugerile provocate de turci şi tătari în februarie 1658, fie mai tîrziu[4]. Ne vom opri numai asupra problemelor legate de biserica anterioară ctitoriei lui Vasile Lupu.

În cursul cercetărilor din 1969 au fost descoperite resturile a două construcţii suprapuse, anterioare actualei biserici, aflate parţial dedesubtul ei, parţial dincolo de zidurile ei spre vest şi nord. Ultimele din aceste vestigii, din care se mai păstrează fundaţiile şi puţin din elevaţie, şi în care se aflau, refolosiţi, tamburii unor coloane din cărămidă provenind de la un edificiu anterior, au fost atunci identificate cu resturile bisericii lui Stelea. Asupra

[1] Pentru rezultatele săpăturilor din 1969 şi 1970 vezi: Gh. I. Cantacuzino, G. Mihăescu, Cr. Moisescu, *Date preliminare asupra cercetărilor efectuate la ansamblul mănăstiresc Stelea*, „Studia Valachica", Tîrgovişte, 1970, p. 173—178 + 5 pl.

[2] P. P. Panaitescu, *Biserica Stelea din Tîrgovişte. Note istorice*, „Revista istorică Română", V—VI, 1935—1936, p. 390.

[3] „Mănăstirea din Tîrgovişte", căreia Stelea spătarul îi dăruia o parte din satul Măgurele, este menţionată într-un hrisov dat de Mihnea Turcitul la 7 martie 1582 (*DIR, B, Ţara Românească, veac XVI*, vol. V, p. 50—51). La 1600, mănăstirii Stelea i-a fost dăruit un disc de argint aurit de către doamna Stanca, soţia lui Mihai Viteazul. Sînt cunoscute menţiuni documentare ale mănăstirii din anii 1614, 1617, 1623 (*DIR, B, Ţara Românească, veac. XVII*, vol. II, p. 257—258; vol. III, p. 112—113; vol. IV, p. 248, 257, 259).

[4] Atacul oştilor turceşti şi tătărăşti din 1658 relatat de Paul de Alep, *Călătoriile patriarhului Macarie de Antiohia în Ţările Române*, trad. de Emilia Cioran, Bucureşti, 1900, p. 228. De remarcat că într-una din porţiunile de zidărie constituind modificarea intrării în beciul casei egumeneşti se află, refolosit, un fragment dintr-o piatră de mormînt ce poartă data 7165 (1656—1657), piatră care nu este exclus să fi fost distrusă cu ocazia evenimentelor amintite.

https://biblioteca-digitala.ro

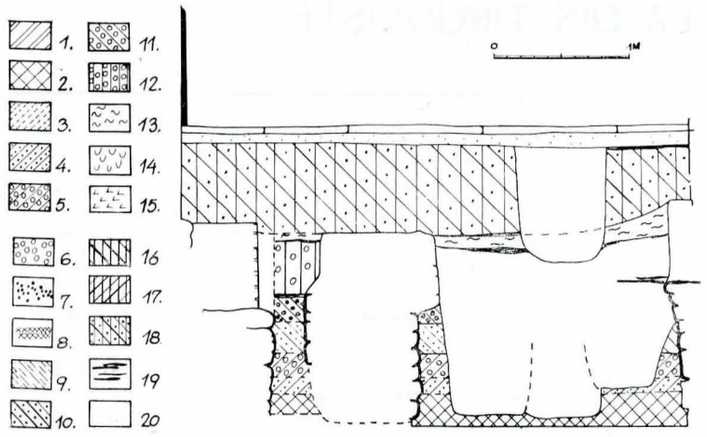

Fig. 2. 3. 4. Profilul vestic al secţiunii din partea sudică a pronaosului (s. 18 b) profilul estic al s. 16 şi profilul nordic al secţ. longitudinale din naos (5, 18): 1. pămînt viu roşcat; 2. humus cenuşiu; 3. pămînt roşcat purtat; 4. pămînt cenuşiu-castaniu pigmentat cu cărbune şi cărămidă; 5. pămînt cenuşiu-castaniu; 6. pietriş; 7. nisip; 8. cărbune; 9; arsură; 10. pămînt brun castaniu pigmentat cu cărămidă; 11. pămînt cenuşiu pigmentat cu cărbune şi pietriş; 12. pămînt cenuşiu; 13. moloz; 14. pămînt cenuşiu-castaniu cu urme de cărămidă şi moloz; 15. pămînt cu moloz şi bucăţi de cărămidă; 16. pămînt castaniu închis cu urme de cărămidă şi moloz; 17. pămînt castaniu granulos cu urme de moloz şi cărămidă; 18. pămînt castaniu deschis granulos cu urme de moloz şi cărămidă 19. mortar; 20. pămînt cenuşiu vegetal.

construcţiei căreia ele i se suprapuneau, perfect simetric în raport cu un ax est-vest, s-a emis ipoteza că ar reprezenta resturile unui edificiu de la sfîrşitul secolului al XV-lea, asupra căruia trebuiau să aducă precizări cercetările următoare[5].

Săpăturile care au fost efectuate în 1971 şi în special în 1972 la nord de biserica actuală (unde au fost trasate o serie de secţiuni şi casete acoperind cea mai mare parte a suprafeţei de la vest de absida nordică) şi în interiorul ei (unde a fost deschisă o secţiune longitudinală care a străbătut pridvorul, pronaosul şi naosul, şi casete în partea de sud a pronaosului şi în cea de nord a naosului) au dat posibilitatea cunoaşterii planului vechii biserici Stelea, lămurind totodată problemele pe care le ridica existenţa celor două fundaţii suprapuse de la vest de actualul lăcaş. Trebuie precizat că resturile vechiului edificiu nu au fost în întregime dezvelite prin săpături, unele amănunte nefiind astfel pe deplin clarificate.

Vechea biserică avea un plan triconc, cu abside poligonale la exterior şi circulare în interior. Numărul laturilor absidei altarului este probabil să fi fost şapte; au fost dezvelite patru laturi, ultima din ele fiind uşor asimetrică, deplasată spre nord faţă de axul longitudinal. Pentru absidele laterale ale naosului, numărul laturilor nu a putut fi cunoscut — absida sudică a putut fi doar parţial cercetată, iar din cea de nord se păstrează numai fundaţia, avînd un traseu circular şi la exterior. Peretele despărţitor dintre naos şi pronaos avea fundaţia lăţită, în partea de est, cu circa 1 m. Pronaosul era aproape pătrat, lungimea sa fiind de circa 4,5 m, iar lăţimea de aproape 5 m. Din fundaţia zidului său vestic nu s-a mai păstrat decît o porţiune mică de aproximativ $0{,}45 \times 0{,}5$ m, în afara actualei biserici; zidul dinspre vest al acesteia a fost amplasat parţial deasupra vechii fundaţii, demantelînd-o în cea mai mare parte[6]. Resturile de zidărie care au mai fost descoperite duc la ipoteza că pronaosul era alcătuit din două travee despărţite de un arc dublou: la circa 1,70 m de limita sa vestică se află o fundaţie transversală[7], căreia îi presupunem această semnificaţie, fiind greu de crezut că ar putea reprezenta temelia unui perete între două compartimente a căror lăţime n-ar fi atins nici măcar 2 m.

Pronaosul era înconjurat pe trei laturi de un pridvor de mari dimensiuni (lung, în interior, de 9,60 m şi lat de circa 11 m). Fundaţiile dinspre est ale acestui pridvor se ţes cu cele ale naosului, în dreptul pornirii absidelor laterale. Faptul că pridvorul făcea parte integrantă, de la început, din vechea biserică, este demonstrat nu numai de ţeserea perfectă a fundaţiilor, dar şi de situaţia stratigrafică: nivelul de construcţie al zidurilor absidei coincide cu cel al pridvorului.

Pridvorul care înconjura pronaosul vechii biserici Stelea era deschis, după cum se poate afirma ţinînd seama de tamburii de coloane refolosiţi, descoperiţi prin cercetările din 1969 de către Gabriel Mihăescu şi Cristian Moisescu. După o folosire nu prea îndelungată, el a fost demolat pînă la fundaţie; în mai multe părţi chiar şi porţiuni din fundaţie au fost demantelate. În locul vechiului pridvor a fost adăugat bisericii, la vest de pronaos, un exonartex. Fundaţiile acestui compartiment încalecă fundaţia pridvorului demolat. Nivelele lor de construcţie sînt însă apropiate, ceea ce indică o relativă apropiere cronologică. Cercetările din 1971 şi 1972 au dovedit că ceea ce în 1969 păruse a fi fundaţia unui edificiu anterior — de la sfîrşitul secolului al XV-lea — era de fapt pridvorul supralărgit al bisericii din ultimul sfert al secolului al XVI-lea, iar construcţia ce i se suprapune, compartimentul adăugat ulterior bisericii, după demolarea pridvorului iniţial. Observaţiile stratigrafice arată clar că biserica de care ne ocupăm nu poate fi mai veche de a doua jumătate a secolului al XVI-lea, dedesubtul nivelului ei de construcţie aflîndu-se groase depuneri corespunzătoare vieţuirii de la sfîrşitul secolului al XV-lea şi din prima jumătate a secolului al XVI-lea, depuneri a căror prezenţă a fost constatată şi în săpăturile din diferite puncte ale incintei, suprapunîndu-se nivelului de construcţie al clădirilor din prima perioadă[8]. Situaţia stratigrafică poate fi considerată ca un argument suficient pentru identificarea vechiului lăcaş cu ctitoria spătarului Stelea din ultimul sfert al secolului al XVI-lea. Rămîne încă deschisă problema caracterului construcţiilor de la sfîrşitul secolului al XV-lea— începutul secolului al XVI-lea. Orientarea lor diferită faţă de cea a bisericilor, poate pune sub semnul întrebării eventualitatea apartenenţei lor la un ansamblu mănăstiresc.

Dacă zidurile vechiului pridvor au fost complet demolate, rămînînd numai fundaţiile, care au o grosime de circa 0,80 m, în schimb din zidurile restului bisericii se mai păstrează şi părţi din elevaţie, deoarece în interiorul ctitoriei lui Vasile Lupu lăcaşul anterior a fost demolat numai pînă în apropierea cotei la care a fost stabilit acolo nivelul viitoarei pardoseli[9]. Zidurile naosului şi pronaosului aveau o grosime de circa 1,10 m, iar cele ale exonartexului adăugat spre vest de circa 0,75 m. Zidăria, din cărămidă cu emplecton de piatră spartă şi mortar, este întărită cu grinzi de lemn dispuse longitudinal. În unele părţi — ca de exemplu la absida altarului — se mai păstrează tencuiala care acoperea soclul la exterior.

---

[5] Gh. I. Cantacuzino, G. Mihăescu, Cr. Moisescu, *op. cit.*, p. 174—175.

[6] Observaţii asupra limitei vestice a pronaosului vechii biserici au putut fi efectuate numai în colţul sud-vestic al acestui compartiment, fiind împiedicate în colţul de nord-vest de fundaţia mult lăţită a contrafortului bisericii din secolul al XVII-lea. Fundaţia pronaosului a fost demantelată atît de zidul bisericii actuale, care i se suprapune parţial (vechea fundaţie iese în afara celor noi spre vest doar cu puţin peste 0,40 m), cît şi de un mormînt cu cavou de cărămidă, distrus, ca şi de alte gropi mai tîrzii. Adosarea fundaţiei exonartexului la fundaţia vestică a pronaosului se poate observa cu claritate.

[7] Fundaţia transversală menţionată are, lîngă zidurile longitudinale pe o lăţime de circa 1 m, grosimea de 0,85 m, iar în rest de 0,45 m. Nu este exclus ca diferenţa să se datoreze unei demantelări, în această zonă aflîndu-se şi un mormînt cu cavou de cărămidă, distrus de înmormîntări ulterioare.

[8] O legătură stratigrafică directă între vechea biserică şi turnul-clopotniţă nu a putut fi stabilită datorită numeroaselor gropi de înmormîntare ulterioare şi mai ales faptului că, în partea de vest a vechii biserici, fundaţiile pronaosului şi pridvorului lărgit au fost demolate mult sub nivelul de construcţie. Situaţia stratigrafică observată pe de o parte în vecinătatea turnului-clopotniţă şi pe de altă parte în diferite secţiuni din interiorul actualei biserici şi de la nord de ea indică o contemporaneitate între faza iniţială a vechii biserici şi turn. Trebuie observat că dimensiunile cărămizilor folosite la construcţia pridvorului lărgit al vechii biserici şi în partea inferioară a turnului-clopotniţă sînt asemănătoare (în medie $26{,}5 \times 15 \times 4$ cm), fiind puţin diferite la exonartexul adăugat (în medie $26 \times 13{,}5 \times 3{,}5$ cm).

[9] Şanţurile de fundare ale ctitoriei lui Vasile Lupu taie temeliile vechii biserici, care au fost complet demantelate în punctele intersectate de zidurile din 1645.

https://biblioteca-digitala.ro

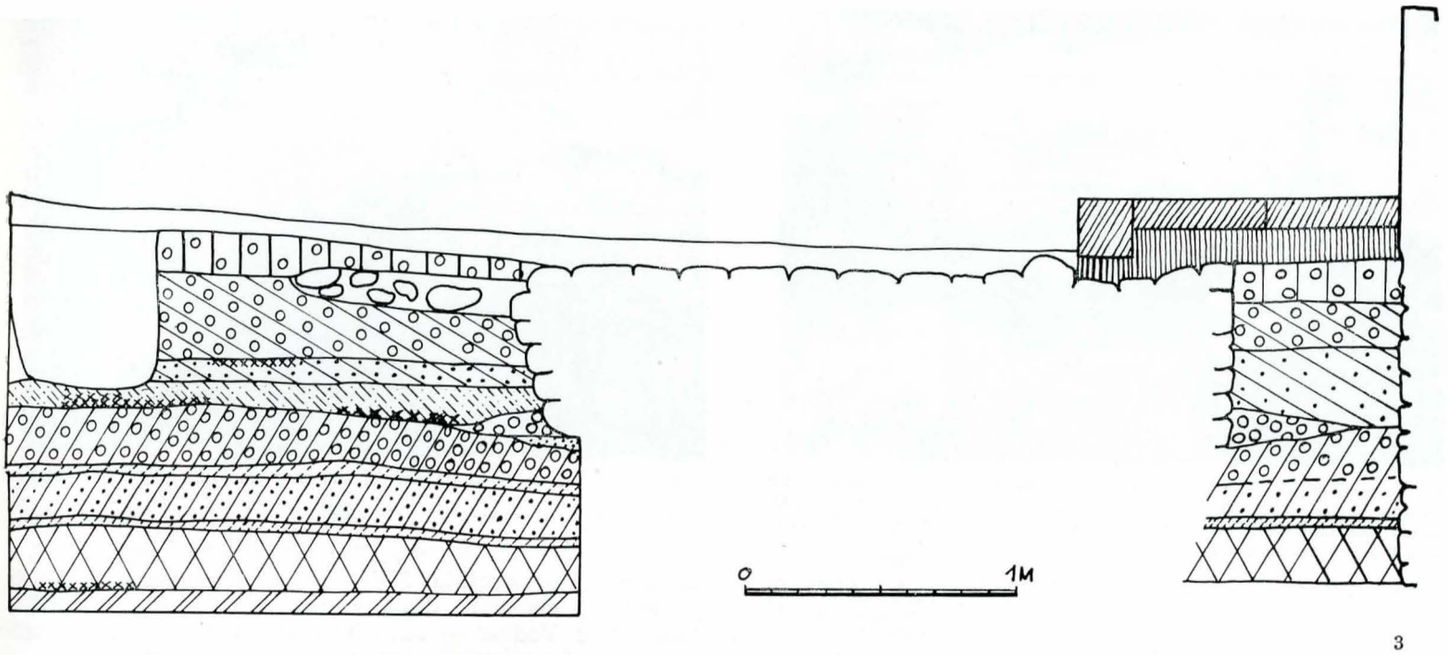

3

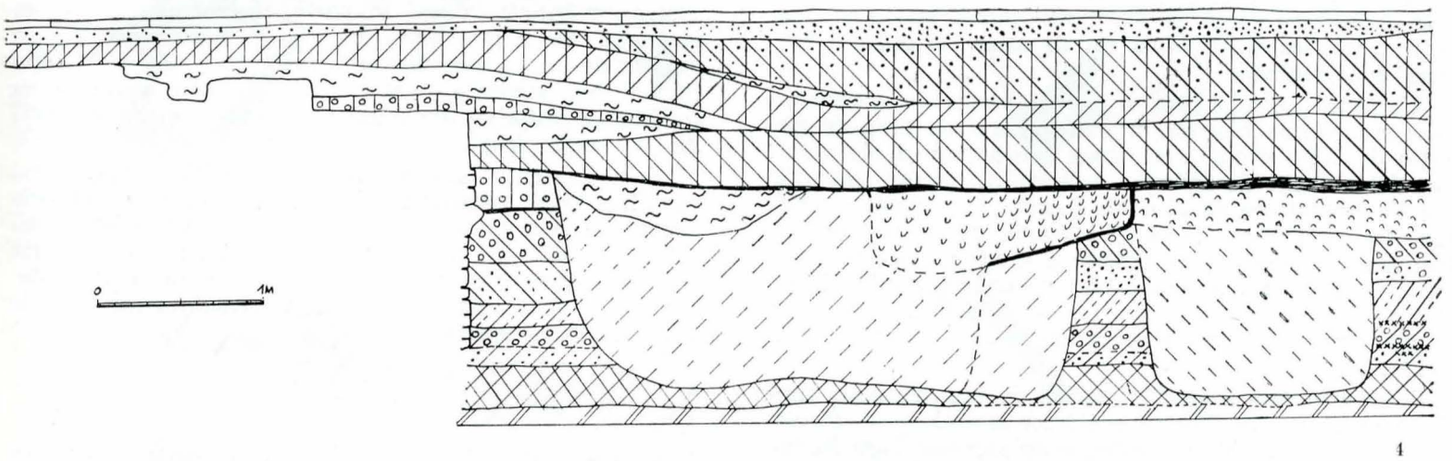

4

Fig. 5. Fundația absidei estice.

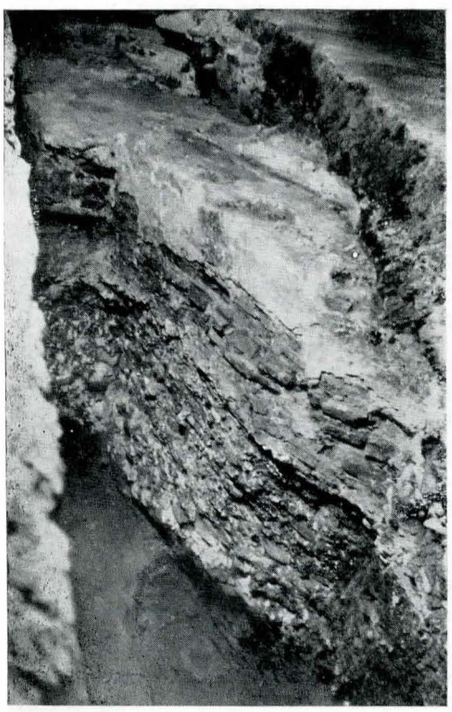

Fig. 6 Resturile absidei estice.

Fig. 7. Fundațiile laturii și absidei sudice a naosului și a pridvorului lărgit.

https://biblioteca-digitala.ro

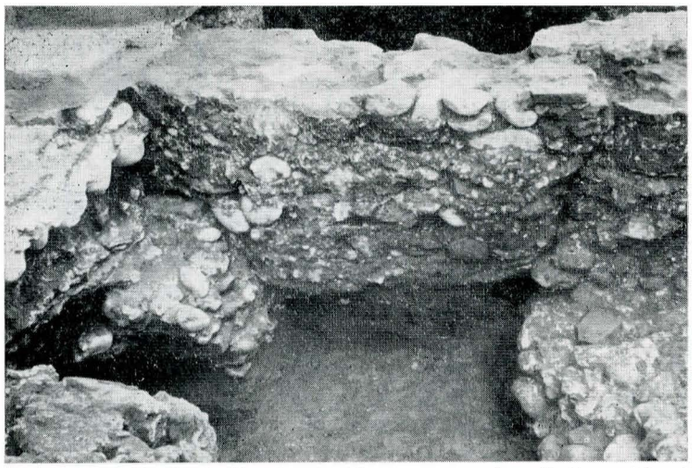

Fig. 8. Resturile fundaţiilor lat. vestice a pronaosului aflată parţial sub fundaţiile bisericii din 1645 şi distrusă de un mormînt ulterior (stînga), resturile fundaţiei laturii vestice a pridvorului lărgit (dreapta) şi fundaţia laturii sudice a exonartexului adăugat

Fig. 9. Fundaţia absidei sudice şi fundaţia pridvorului lărgit

În pridvorul care înconjura iniţial pronaosul bisericii din secolul al XVI-lea se aflau şi morminte. Gropile a trei dintre acestea au putut fi observate în profilul casetei trasate în partea de sud a pronaosului actualei biserici; aflîndu-se în afara suprafeţei secţiunii şi parţial dedesubtul zidurilor din secolul al XVII-lea, ele nu au fost cercetate. Alte două gropi de morminte corespunzătoare bisericii vechi s-au observat la est de altar, în profilul secţiunii longitudinale.

Ne putem întreba cum se explică însemnatele transformări suferite de biserică într-un interval de timp de mai puţin de şapte decenii. Se poate presupune că ele vor fi fost determinate de anumite deteriorări, ipoteză îndreptăţită de constatarea că în unele puncte, la pronaos şi pridvor, fundaţia este slabă, bolovanii fiind îngrămădiţi aproape fără mortar; ca urmare a acestor stricăciuni putem presupune că, din necesităţi de ordin funcţional, vechiul pridvor deschis a fost înlocuit cu un exonartex, transformare prin care biserica era mărită cu un compartiment închis.

Pridvorul care înconjura partea de vest a vechii biserici Stelea pînă în dreptul absidelor laterale este un element mai rar întîlnit la edificiile de cult din Ţara Românească. Cel mai vechi pridvor situat pe cele trei laturi exterioare ale pronaosului este al celei de-a doua biserici de la Vodiţa, datînd probabil de la începutul secolului al XV-lea[10]; fiind însă demolat încă în timpul folosirii bisericii, din el nu s-au păstrat decît fundaţiile, lipsind orice fel de date asupra structurii sale. Într-o perioadă ulterioară, la biserica mănăstirii Tismana[11], datînd probabil de la sfîrşitul secolului XV—începutul secolului XVI, un pridvor — construit după exemplul mănăstirii subordonate de la Vodiţa — înconjura pronaosul, avînd pereţii străbătuţi de o serie de mari deschideri. Pridvorul de la Stelea, din ultimul sfert al secolului al XVI-lea, urmînd evoluţia generală a acestui compartiment, era un pridvor deschis, mărginit, măcar în parte, de coloane groase de cărămidă. Puţin mai tîrziu, în anul 1626, se construia un pridvor de un tip asemănător bisericii din Bălteni (judeţul Ilfov)[12]; aici arcadele — cîte cinci pe fiecare latură — se sprijină pe stîlpi cu opt muchii verticale aşezate în retrageri, în unghi drept.

Prin elementul său cel mai caracteristic — pridvorul care înconjură partea de vest a edificiului — ctitoria tîrgovişteană a spătarului Stelea, din ultimul sfert al secolului al XVI-lea, reprezintă o verigă în plus în seria unor monumente care ocupă — şi prin această particularitate — un loc aparte în evoluţia arhitecturii medievale din Ţara Românească.

[10] Gh. I. Cantacuzino, *Probleme ale cronologiei ruinelor fostei mănăstiri Vodiţa*, „SCIV", t. 22, nr. 3, 1971, p. 474—475.

[11] Vezi Rada Teodoru, *Pridvorul Tismanei*, în „SCIA", Seria artă plastică, tom. 14, nr. 2, 1967, p. 161 şi urm.

Fig. 10. Fundaţiile pridvorului lărgit demolat şi ale exonartexului adăugat (colţul de nord-vest)

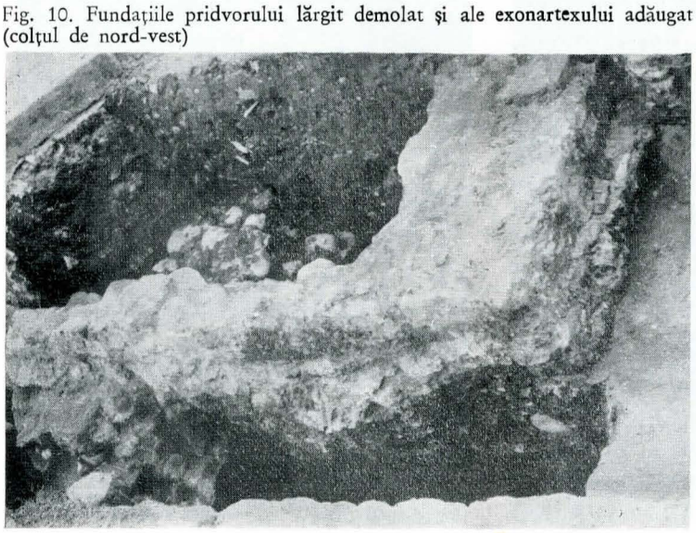

Resumé

Les fouilles archéologiques entreprises à l'église Stelea de Tîrgovişte ont prouvé l'existence de quatre principales étapes dans le developpement de l'ensemble monastique. La première, datant de la fin du XVe et au début du XVIe siècle, dont on connait seulement des restes de caves et des traces de murailles; la seconde, datant du dernier quart du XVIe siècle, époque à laquelle fut errigée l'église du spathare Stelea, phase dont subsiste encore la partie inférieure de la tour du clocher; la troisième, est representée par l'église édifiée par le voïvode moldave Vasile Lupu en 1645, et par la demeure des hégoumènes; enfin, la quatrième, est marquée par d'importantes transformations faites aux differents batiments, spécialement à la demeure des hégoumènes, et par d'autres travaux de construction, dans la deuxième moitié du XVIIe siècle ou au début du XVIIIe.

Les fouilles de 1971 et particulièrement celles de 1972 ont permis d'établir le plan de l'ancienne église de Stelea, bâtie au dernier quart du XVIe siècle. Les vestiges se trouvent à moitié enfouis sous l'église fondée par Vasile Lupu en 1645, l'autre moitié dépassant celle-ci vers le nord et l'ouest.

Le plan de l'église comportait un naos triconque, aux absides polygonales, un pronaos compartimenté en deux travées transversales et un exonarthex ouvert, avec des colonnes en brique, qui entourait le pronaos sur trois cotés, jusqu-aux absides latérales. Cet exonarthex a été demoli ultérieurement et remplacé par un compartiment situé à l'ouest de pronaos, dont les fondations se superposaient aux fondations demantelées de l'ancien exonarthex.

L'exonarthex qui entoure le pronaos est un élément assez rare; il apparait pour la première fois (vers le debut du XVe siècle) à la deuxième église de Vodiţa, ensuite (probablement vers le début du XVIe siècle) à l'église du monastère de Tismana. Un cas plus tardif est l'exonarthex ajouté en 1626 à l'église de Bălteni (départ. d'Ilfov). L'ancienne église de Stelea vient donc s'intégrer dans cette série, occupant ainsi une place particulière dans l'évolution de l'architecture roumaine.

[12] N. Ghika-Budeşti, *Evoluţia arhitecturii în Muntenia şi Oltenia*, partea III, „BCMI", an. XXV, 1933, p. 53—54, pl. CCXXXII—CCXL (fig. 353—361). N. Ghika-Budeşti consideră biserica zidită în 1626, iar pridvorul adăugat în a doua jumătate a aceluiaşi secol. Gr. Ionescu (*Istoria arhitecturii în România*, vol. II, Bucureşti, 1965, p. 78) arată că biserica a fost ridicată la sfîrşitul secolului al XVI-lea, pridvorul fiind datorat refacerilor iniţiate în 1626 de Hrizea Vistierul.

https://biblioteca-digitala.ro

TURNURI DE PATRICIENI IN SIBIU LA SFIRŞITUL EVULUI MEDIU

arh. HERMANN FABINI

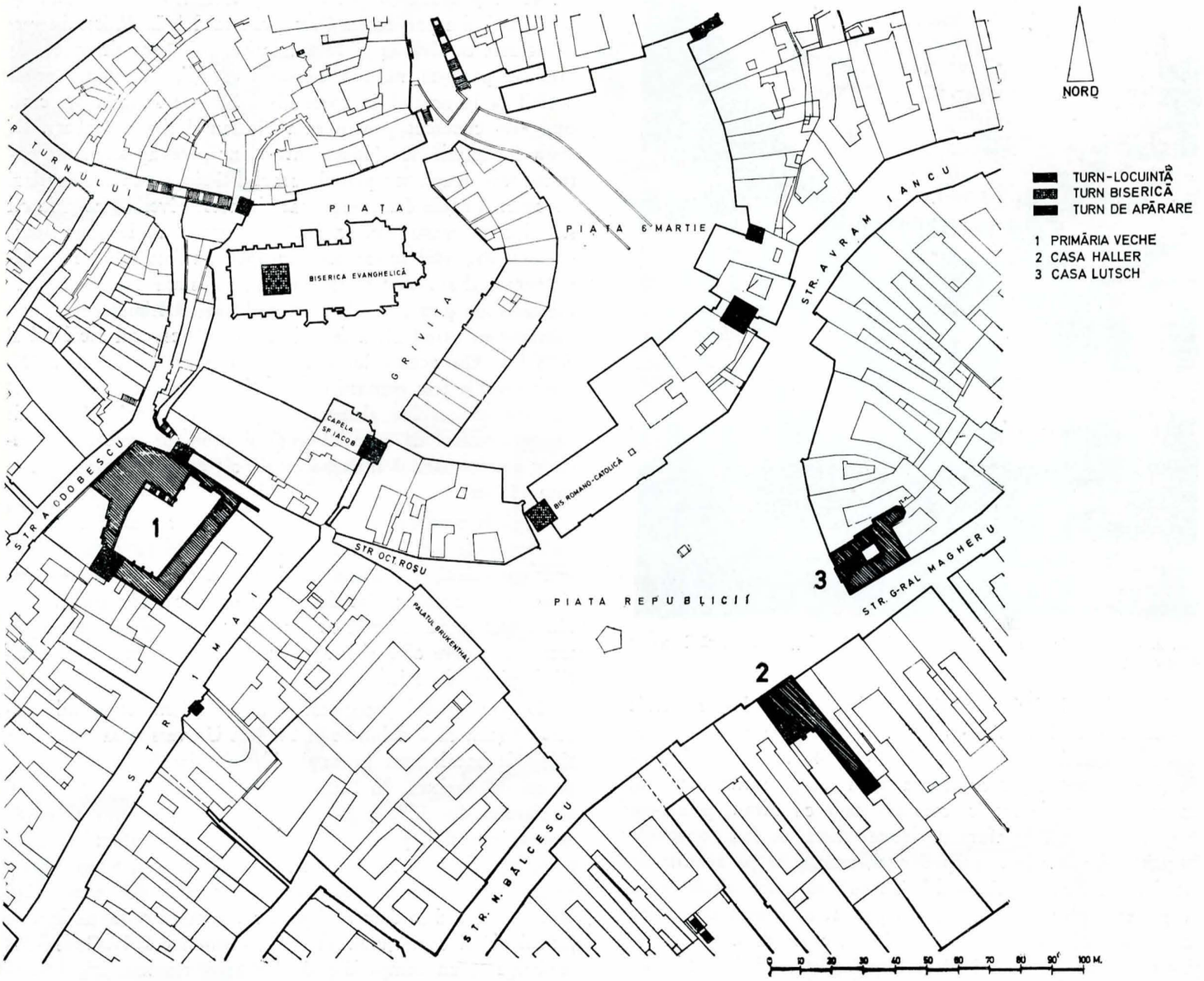

Fig. 1. — Centrul orașului medieval, după planurile cadastrale din 1875.

Faptul că în Transilvania s-au păstrat foarte puține exemple de arhitectură civilă din secolele XIII—XV în forma lor originală și că resturile acestor construcții, transformate prin adaptări și adăugiri, sînt greu de recunoscut, a dus în repetate rînduri la afirmația că în această perioadă nu a existat, exceptînd un număr mic de edificii, o arhitectură din materiale durabile. Un studiu mai atent al orașului vechi Sibiu a arătat că această afirmație corespunde numai în mică măsură realității. Resturi ale unor construcții gotice găsite la multe clădiri din oraș permit să se presupună că o mare parte din „orașul de sus" și anumite zone din „orașul de jos" aveau pe vremea aceea construcții din zidărie de cărămidă. Dacă încercăm să ne facem o imagine a Sibiului din jurul anului 1500, trebuie să ne închipuim majoritatea caselor din piața Republicii și de pe străzile principale ale orașului de sus, precum și o parte din casele din orașul de jos drept construcții cu 1—2 caturi, cu pivnițe și acoperișuri în două pante, din care multe aveau timpane în formă de trepte, așa cum le regăsim la vremea aceea foarte răspîndite în Germania, Polonia, Austria, și Cehoslovacia. Silueta orașului era determinată în mod esențial de turnurile al căror număr era destul de însemnat. Avem de-a face cu turnuri de biserică, de poartă, de apărare și turnuri de patricieni.

Spre deosebire de primele trei tipuri, construite de comunitatea orășenească, turnurile de patricieni erau construcții particulare, ceea ce implică și elemente specifice în concepția arhitecturală, și le desemnează ca pe o grupă aparte de construcții civile ale evului mediu tîrziu. Ne propunem ca în cele ce urmează să clarificăm unele aspecte legate de funcțiunea, caracteristicile de bază, corelarea în contextul istoric și în spațiul transilvănean cît și în cadrul european de la sfîrșitul secolului al XV-lea a acestor turnuri-locuință.

La stadiul actual al cunoștințelor noastre, trei construcții din Sibiu se pot încadra fără dificultăți în această categorie: este vorba de turnul din ansamblul Primăriei Vechi (str. 1 Mai nr. 2), turnul din curtea casei Haller (piața Republicii nr. 10) și turnul care a existat pînă în 1830 în actuala piață a Republicii nr. 13 (fig. 1).

https://biblioteca-digitala.ro

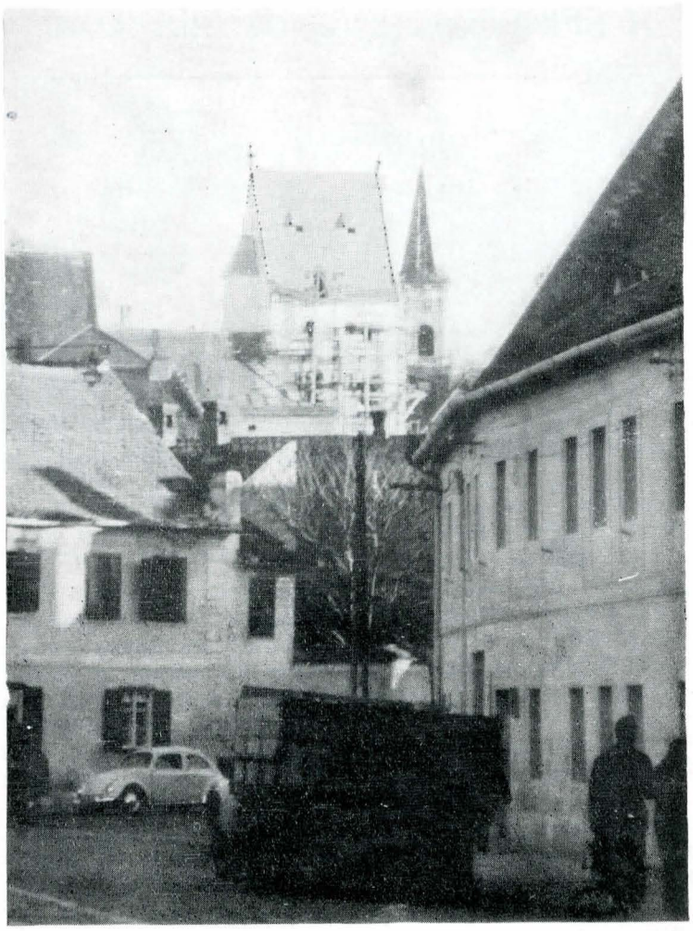

Fig. 2. — Primăria Veche. Turnul-locuinţă în timpul restaurării văzut dinspre vest.

Turnul de la Primăria Veche[1] (fig. 2—5) a fost construit în timpul cît Thomas Altemberger a fost jude regesc şi primar al oraşului, adică între anii 1470—1491. Construcţia realizată de Altemberger cuprindea, în afară de turnul-locuinţă, un corp etajat de locuit, care era unit cu turnul printr-un corp de legătură. În afară de acestea două, au fost construite în prima etapă clădiri gospodăreşti, amplasate pe laturile de est şi sud ale curţii principale[2]. Turnul, cu patru nivele, avea la parter, judecînd după forma portalului o remiză pentru trăsuri sau căruţe. Cele patru bolţi în cruce de aici se sprijină la mijlocul încăperii (de o formă apropiată de pătrat — dimensiuni interioare de 0,80×0,70 m) pe o coloană masivă de cărămidă, de secţiune octogonală (fig. 3, 4). La primul etaj o galerie deschisă pe console de piatră leagă turnul de corpul de nord. Probabil încă din timpul construcţiei, accesul la camerele de locuit se făcea prin acest gang, la care se ajungea, dealtfel ca şi azi, pe o scară de piatră deschisă. De pe galerie se ajunge într-un antreu-hol acoperit cu o boltă în formă de plasă cu nervuri de piatră, cu forme caracteristice goticului tîrziu. Din antreu, trei uşi cu ancadramente de piatră bogat ornamentate duc în sala principală a turnului, la scara în spirală pe care se urcă la etajele superioare şi la o latrină. Ca şi la parter, sala de la etaj are patru bolţi în cruce, care se reazemă pe o coloană sveltă de piatră cu secţiune octogonală. Existenţa urmelor unui cămin denotă că avem de-a face cu o sală de recepţie şi festivităţi. În direcţia aceleiaşi destinaţii pot fi interpretate nişele ferestrelor şi bavindoul dinspre curte. Presupunerea lui L. Reissenberger[3] că această cameră ar fi fost folosită odinioară drept capela casei se pare că nu corespunde realităţii, în schimb ar fi posibil ca în această încăpere să se fi ţinut slujbele din casă, cum este cunoscut pentru casa Nassauer[4] din Nürnberg. Pe scara în spirală se ajungea într-o încăpere aproximativ pătrată, care ocupa tot planul turnului. Prin tavanul din grinzi aparente şi nişele ferestrelor, care la acest nivel — ca şi la cel superior — aveau mici banchete, caracterul de locuinţă apare evident. Probabil aceste două încăperi au fost folosite de Altemberger drept camere de oaspeţi, folosinţă cunoscută şi la turnurile de patricieni de la Regensburg. Ultimul nivel, asemănător cu etajul II, a fost demolat la începutul secolului al XIX-lea. Cu ocazia lucrărilor de restaurare (1972—1973), acest nivel a fost reconstituit. Fundamentarea reconstituirii se bazează pe analiza elementelor găsite pe şantier (urme de planşee, resturi de ancadramente şi urme de goluri), pe vechile reprezentări şi analogia cu un alt exemplu: turnul de la casa Haller[5].

Zidăria turnului este în întregime din cărămidă arsă, ancadramentele uşilor şi ferestrelor, consolele pe care se sprijină bovindoul, turnuleţul scării şi galeria deschisă, precum şi nervurile bolţilor, sînt din piatră de calcar sau gresie. Turnul a fost iniţial tencuit cu mortar de var, pe care erau pictate, cu culoare albă şi neagră, rosturile unei imaginare zidării de piatră de talie.

Despre primul proprietar Thomas Altemberger „de Cibinio"[6] ştim că a dobîndit în 1454 la Universitatea din Viena titlul de bacalaureat în artele liberale, iar în anul următor pe cel de magistru. În 1469 îl regăsim printre cei 12 membri ai sfatului din Sibiu şi în toamna anului 1470 este ales primar al oraşului, post pe care-l ocupă, cu o scurtă întrerupere, pînă la moartea sa în anul 1491. În acest timp Altemberger este personalitatea cea mai marcantă a comunităţii săseşti, activînd în domeniul politicii, administraţiei de bunuri, jurisdicţiei şi comerţului. El este autorul lucrării „Codex Altemberger", un compendiu de legislaţie realizat prin folosirea legislaţiei orăşeneşti şi de minerit din Germania. Sub conducerea lui se ajunge la unificarea administraţiilor locale în aşa-zisa „Universitate a naţiunii săseşti".

Din scrisoarea, care anunţa consiliului sibian moartea lui Altemberger, survenită la Buda în 1491, rezultă de pe altă parte că acesta nu ezita să folosească metode samavolnice sau forţa pentru realizarea ţelurilor comunităţii sau ale lui personale. Aceste caracteristici ni-l înfăţişează pe Altemberger ca pe un tipic reprezentant al patriciatului de la sfîrşitul evului mediu. Pe acest fundal istoric putem înţelege dorinţa de reprezentare, exagerată pentru patriciatul transilvănean din acel timp, şi care îşi găseşte expresia atît în concepţia generală cît şi în detaliile pretenţioase de la casa lui Altem-

[1] Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, vol. I, Ed. Academiei, Bucureşti, p. 345; Virgil Vătăşianu, *Istoria artei feudale în ţările române*, vol. I, Ed. Academiei, Bucureşti, 1959, p. 621 ş.u.; E. M. Thalgot, *Hermannstadt — die baugeschichtliche Entwicklung einer siebenbürgischen Stadt*, Ed. H. Welther, Sibiu, 1934, p. 45 ş.u.; Ludwig Reissenberger, *Überreste der Gothik und Renaissance an Profanbauten in Hermannstadt*, Ed. Franz Michaelis, 1888, Sibiu, p. 4 ş.u.; idem, *Die deutsche Kunst in Siebenbürgen*, Ed. Deutscher Kunstverlag, Berlin, 1934, p. 30; Nicolae Lupu, *Cetatea Sibiului*, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1968, p. 45.

[2] La lucrările de restaurare (care sînt încă în curs), s-au găsit în această aripă a construcţiei două timpane din perioada gotică unul dintre ele are drept coronament un fleuron de piatră parţial înzidit.

[3] L. Reissenberger, *op. cit.*, p. 9.

[4] A. v. Essenwein, *Die romanische und gotische Baukunst*, în *Handbuch der Architektur*, vol. 4, Darmstadt, 1889, p. 187 ş.u.

[5] H. Fabini, *Studiu privind restaurarea turnului-locuinţă de la Primăria Veche Sibiu*, „B.M.I." nr. 1/1972, anul XLI, p. 23—29.

[6] Datele istorice despre Thomas Altemberger le datorez dr. Gustav Gündisch, căruia îi mulţumim şi pe această cale.

https://biblioteca-digitala.ro

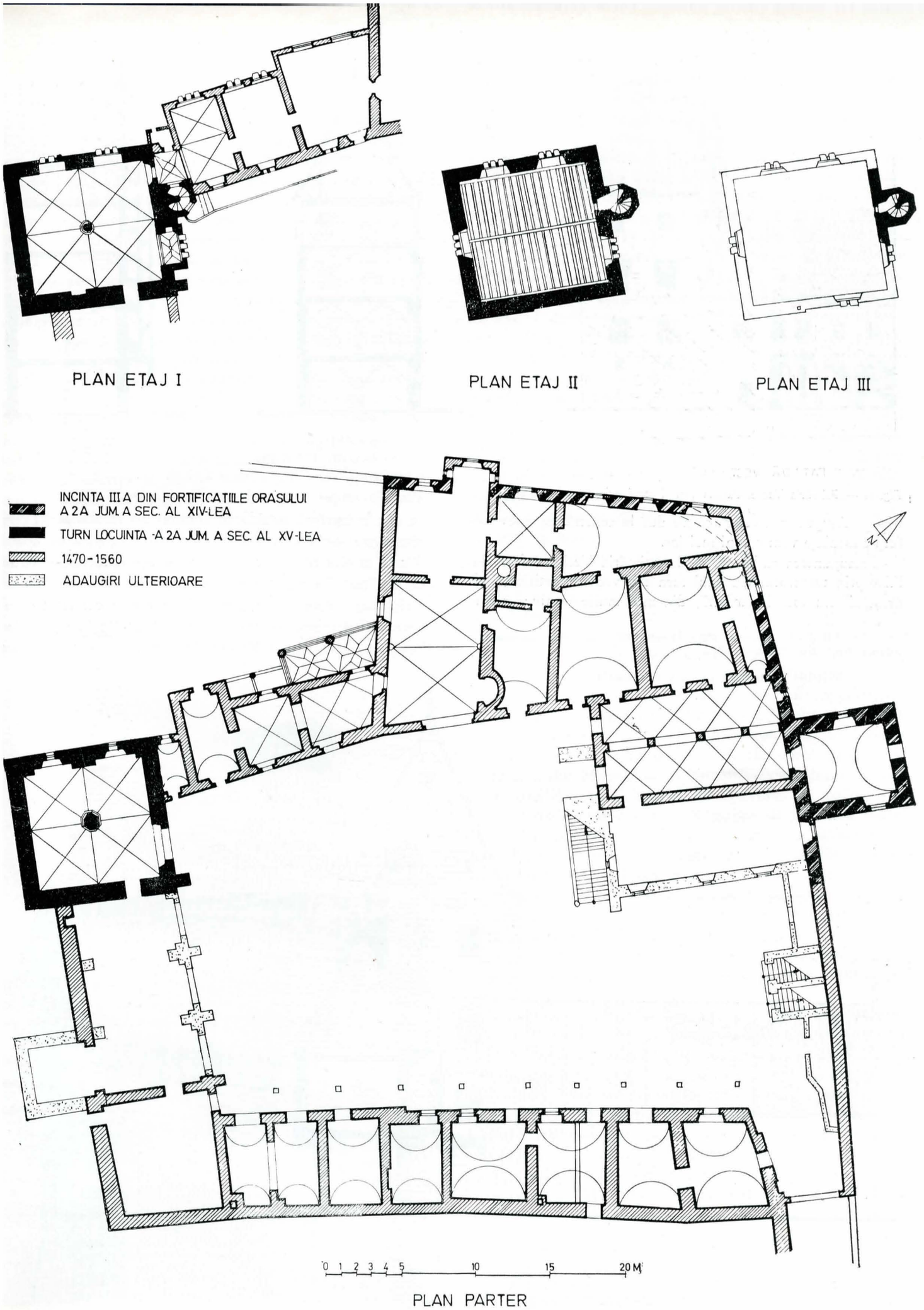
PLAN ETAJ I
PLAN ETAJ II
PLAN ETAJ III
INCINTA III A DIN FORTIFICATIILE ORASULUI
A 2A JUM. A SEC. AL XIV-LEA
TURN LOCUINTA -A 2A JUM. A SEC. AL XV-LEA
1470-1560
ADAUGIRI ULTERIOARE
0 1 2 3 4 5 10 15 20 M
PLAN PARTER

Fig. 3. — Primăria Veche. Plan parter şi etajele superioare ale turnului-locuinţă.

https://biblioteca-digitala.ro

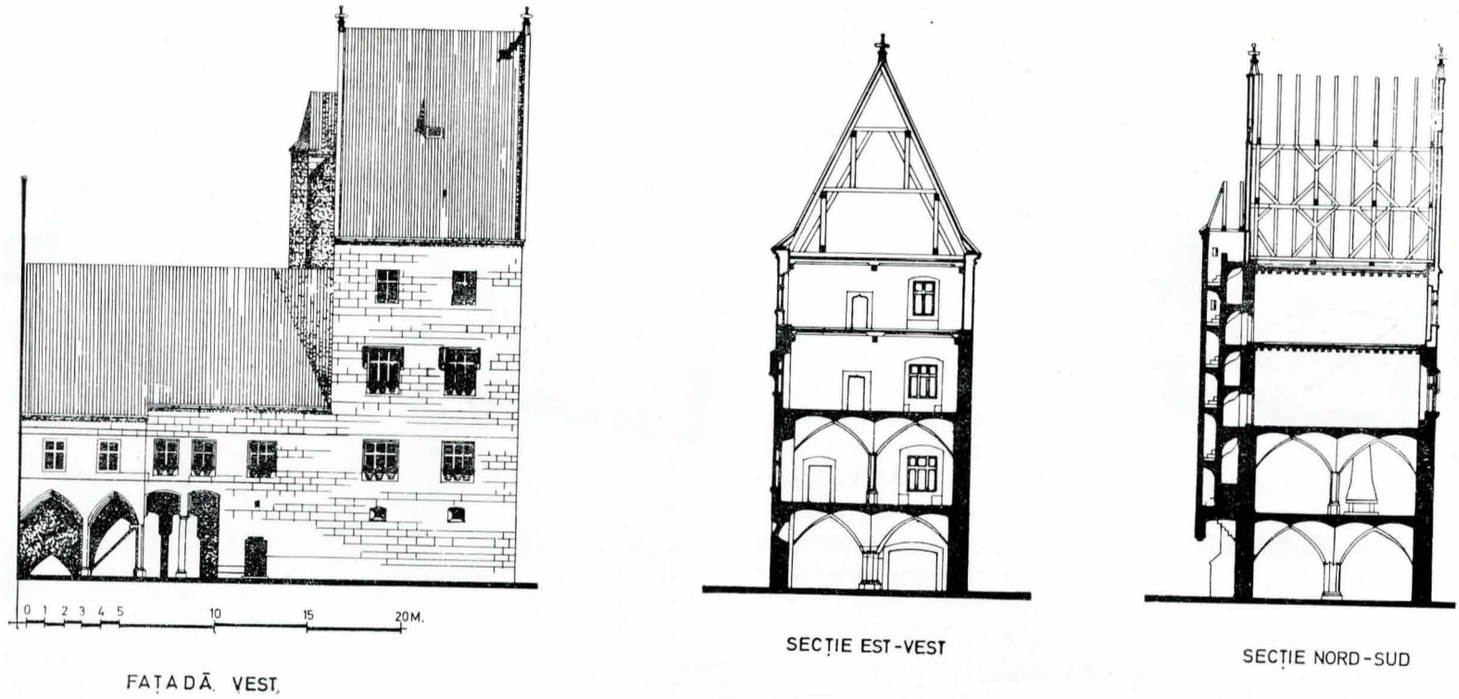

Fig. 4. — Primăria Veche. Fațada vest și secții prin turnul-locuință.

berger. Asupra motivelor ce au dus la construirea unor astfel de locuințe vom reveni mai jos.

Presupunerea că turnul de la Primăria Veche a fost realizat prin transformarea unui turn din vechile fortificații ale orașului[7] nu este întemeiată, din mai multe motive: turnul nu este în legătură cu zidurile orașului din secolul al XIV-lea; planul edificiului este prea mare pentru un turn de apărare și ceea ce este cel mai concludent, în cursul lucrărilor de restaurare nu s-au putut identifica urmele unei construcții mai vechi; toate detaliile de piatră de la parter ca: intrarea, ferestrele și pornirea bolților nu pot fi datate înainte de a doua jumătate a secolului al XV-lea. La caturile superioare nu s-au

[7] G. Gündisch, *Thomas Altemberger und das Alte Rathaus*, în „Neuer Weg" din 18 martie 1972.

Fig. 5. — Primăria Veche. Elevația turnului văzută din curte.

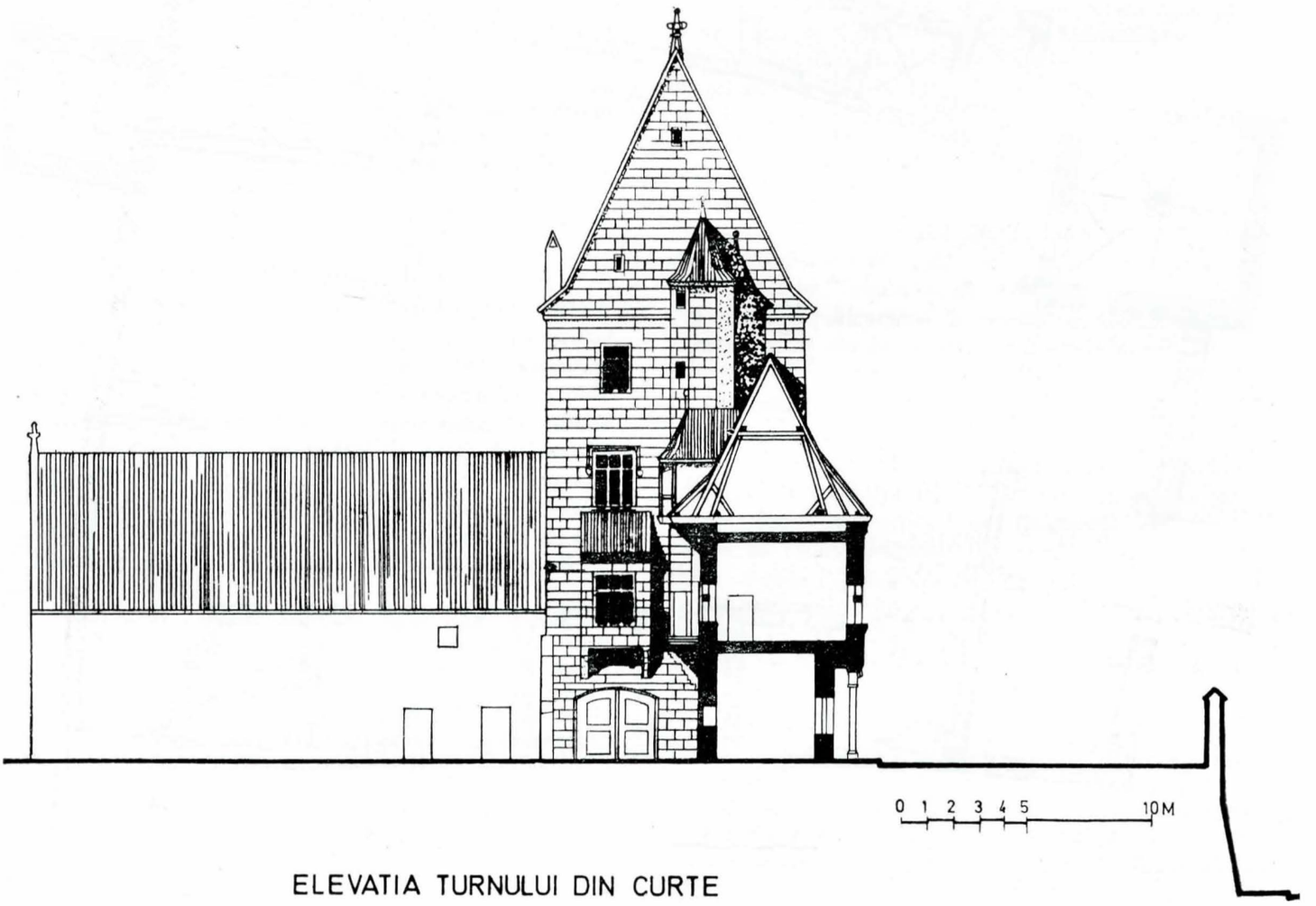

https://biblioteca-digitala.ro

putut identifica resturile unui planșeu de grinzi mai vechi sau urmele unor bolți anterioare celor actuale, care, după profilatura coloanei centrale ce le susține, pot de asemenea să fie datate numai în timpul lui Altemberger.

Demne de reținut la acest turn sînt detaliile de pietrărie pretențios și precis executate. Dacă ancadramentele de ușă de la parter au o profilatură simplă, muchii teșite, și se închid în partea superioară în arce frînte: segment de cerc sau console decorate în forme geometrice, cele de la primul etaj au fost tratate cu deosebită atenție. Portalul către sala principală[8] de la etajul I accentuează importanța acestei săli: profilatura ancadramentului, care în partea de sus are un lintou rezemat pe console, se compune dintr-o succesiune de trei ieșinduri și intrînduri. Spre interior, deasupra a două socluri paralelipipedice, se ridică un profil compus din două baghete, care în partea de sus se despică și se întrepătrund. La fel se întîmplă și cu profilul al doilea, care are formă de pară. Cel de-al treilea profil depășește paramentul zidului, fiind aplicat pe perete: peste o consolă de forma unei piramide întoarse și o prismă se ridică profilul, tot de secțiune prismatică, decorat cu două arce frînte aplicate. În partea superioară, cavitatea profilului este decorată cu o ghirlandă cu motive vegetale, care coboară în părțile laterale pînă la aproximativ două treimi din înălțime și se termină pe o suprafață înclinată, asemănătoare acoperișului unui contrafort.

Ușa care duce la casa scării[9] este tratată ceva mai simplu: deasupra unui arc în acoladă la care ca și la examenul precedent, profilele se întretaie, sînt amplasate blazoanele lui Altemberger și a soției sale Afra de Salzburg[10]. La etajele superioare se găsesc de asemenea ancadramente de piatră, dar decorația acestora se reduce, ca și în cazul parterului, la muchii teșite și arce în formă de acoladă.

Ferestrele de la parter atrag atenția printr-un detaliu neobișnuit: pentru a asigura o iluminare mai bună, ancadramentul de piatră prezintă o înclinare față de aliniamentul zidului. Ferestre asemănătoare se găsesc la Cracovia[11] la diferite construcții (Turnul Primăriei, Collegium Maius și Wawel) care pot fi datate ca și exemplele de la Sibiu la sfîrșitul secolului al XV-lea. La primul etaj, forma ferestrelor este corespunzătoare caracterului de reprezentare al acestui nivel: cele trei ferestre ale turnului au trei canate și stîlpișori de piatră decorați spre exterior cu un profil compus dintr-o baghetă cu secțiune circulară, profil care se regăsește pe ancadrament și pe elementul orizontal al ferestrei. Caracteristice pentru tranziția de la arhitectura gotică la cea a Renașterii sînt micile console care decorează partea de jos a ancadramentului și nu trebuie uitate micile baze cu forme foarte variate pe care se reazemă profilul rotund. Ferestrele etajului al II-lea și cea de la bovindoul de la etajul I mai au în afară de ancadramentul propriu-zis un fel de cornișă, care asemănător portalului principal de la etajul I, coboară lateral pînă la două treimi din înălțime și depășește planul tencuielii. În partea de jos, profilul se termină cu o consolă în formă de blazon.

Reissenberger pune acest detaliu în corelație stilistică cu casa Tucher — un mic castel în esență de concepție renascentistă, amplasat într-un parc în partea de nord-est a orașului Nürnberg — corelație care este preluată de V. Vătășianu și interpretată în sensul datării casei Altemberger post 1530, anul terminării casei Tucher[12]. După părerea noastră, ancadramentul cu blazoane de la Primăria Veche nu este un element stilistic înrudit cu cel de la casa Tucher, corespondentul blazoanelor găsindu-se mai curînd la alte monumente din Transilvania datînd de la sfîrșitul secolului al XV-lea, cum ar fi cel de pe amvonul și cele din corul bisericii Sf. Margareta din Mediaș, de la cristelnița din Moșna sau de la portalul de vest al bisericii din Valchid. Un amănunt în sprijinul datării turnului-locuință înainte de 1490 este faptul că detaliul menționat se regăsește și la etajul I, la bovindoul către curte unde este în imediata vecinătate cu blazonul lui Altemberger, amplasat aici în cheia de boltă a bovindoului.

La etajul II, în nișele ferestrelor se păstrează, cum am mai menționat, mici banchete. Aceeași situație se poate constata și la etajul III, unde ferestrele, aici numai în două canate, au putut fi restaurate în baza unor fragmente originale[13]. Toate ferestrele au mici console profilate între stîlpii de piatră în fața cercevelelor.

Consolele care suportă bovindoul și turnul scării în spirală sînt decorate bogat în comparație cu alte exemple din țară și din țările vecine (Buda, Levoča, Košice ș.a.) și aici regăsim motivul baghetelor cu secțiune circulară, care se intersectează, asemănător cu cele de la ferestre.

Din timpul construcției se păstrează cinci uși. Două uși de la etajul I sînt decorate pe una din fețe cu intarsii; una din ele, azi la Muzeul Brukenthal, reprezintă un personaj deasupra căruia se poate citi o inscripție[14]. Spatele ușilor este compus din dulapi verticali rigidizați de două piese de lemn

[8] L. Reissenberger, *op. cit.*, p. 12.
[9] L. Reissenberger, *op. cit.*, p. 13.

Fig. 6. — Casa Haller. Ultimul nivel și acoperișul turnului.

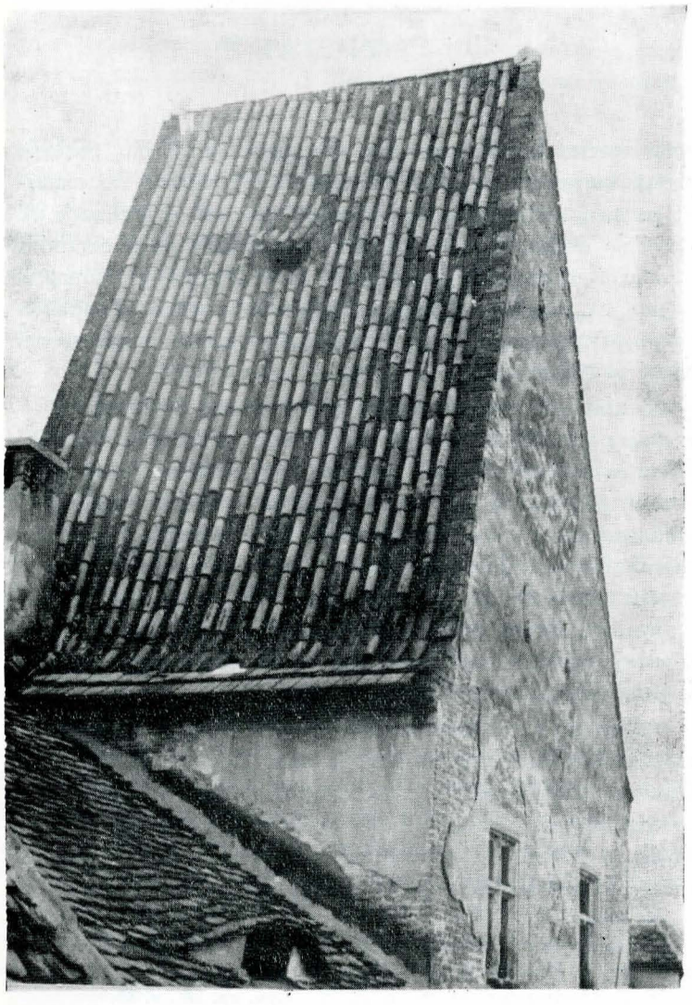

[10] E. M. Thalgott, *op. cit.*, p. 46.
[11] A. v. Essenwein, *op. cit.*, p. 205.
[12] L. Reissenberger, *op. cit.*, p. 15; V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 622.
[13] H. Fabini, *op. cit.*, p. 28, fig. 9.
[14] E. M. Thalgott, *op. cit.*, p. 56—57.

https://biblioteca-digitala.ro

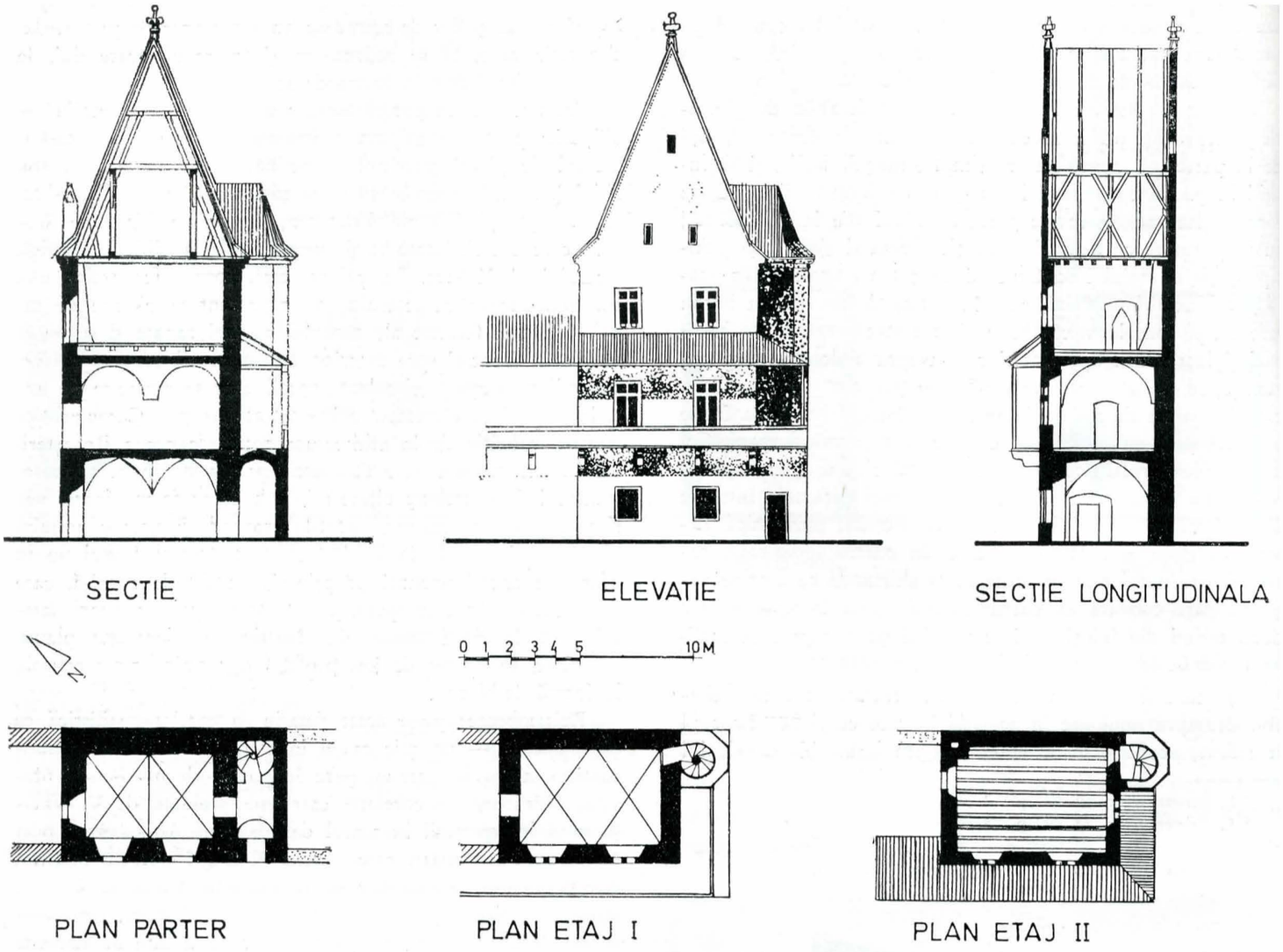

Fig. 7. — Casa Haller. Faţada, planuri şi secţii prin turn.

orizontale prinse în coadă de rîndunică. Faţa se compune din rame şi tăblii. Uşa care duce la sala principală şi care după importanţa ei trebuia să fi fost bogat ornamentată este astăzi îmbrăcată în metal, ornamentaţia folosită indicînd că a fost realizată la sfîrşitul secolului al XVIII-lea. Se pare însă că sub îmbrăcămintea aceasta se păstrează părţi de la uşa originală.

Mai mic decît turnul de la Primăria Veche, dar în porţiuni mai bine păstrate, ne apare turnul-locuinţă de la casa numită „Haller" din piaţa Republicii nr. 10. Această construcţie (fig. 6—7)[15], judecînd după detaliile de arhitectură, a fost ridicată de asemenea în ultima treime a secolului al XV-lea. Pe un plan aproximativ dreptunghiular de 7,60× 5,80 m se ridică un turn cu trei nivele. Accesul la nivelele superioare se făcea, ca şi la edificiul anterior, pe o scară în spirală, care se afla pe latura de sud şi ale cărei urme mai sînt vizibile în acoperişul construcţiei învecinate. Parterul şi primul etaj sînt acoperite cu bolţi în cruce, iar la etajul II găsim un planşeu de grinzi de lemn. De-a lungul curţii se află o galerie deschisă, care şi aici este susţinută de console de piatră, cu profilatură simplă; consolele se compun din două prisme suprapuse cu capetele rotunjite şi muchiile teşite.

Important pentru studierea turnurilor de patricieni din Sibiu este faptul că la această construcţie se păstrează şarpanta acoperişului şi cele două timpane în forma lor originală. Acoperişul este susţinut de trei scaune pe care se reazemă penele. Învelitoarea este din olane, unul din puţinele exemple originare de acest tip păstrate în Sibiu. De remarcat panta accentuată a acoperişului, care are o înclinaţie de 68°. Cele două timpane, realizate din zidărie de o cărămidă grosime, sînt acoperite cu cărămizi care depăşesc aliniamentul zidului cu cca 10 cm şi formează astfel cornişa. Timpanele erau încoronate cu cîte un fleuron, din care se păstrează azi numai partea inferioară.

În afară de detaliile amintite — console şi fleuroane — se mai păstrează la această construcţie ancadramentele originare la uşile şi ferestrele etajului II. Ferestrele în două canate au profilatură mai simplă decît la Primăria Veche. Asemănătoare sînt şi micile console în faţa ferestrelor, care aici însă rămîn în alinierea peretelui. Ceva mai bogat ornamentat este un portal cu arc frînt, amplasat pe peretele de nord al turnului. Probabil că acest portal ducea pe un balcon sau o terasă. Ipoteza ar putea fi clarificată numai după cercetări de parament în această zonă.

Afirmaţia după care această casă, înainte de a ajunge în proprietatea lui Petrus Haller, în anul 1537, ar fi fost a lui Thomas Altemberger[16] a fost contrazisă de un studiu a lui Lorenz Sievert despre situaţia proprietăţilor în piaţa principală a Sibiului. Conform acestei lucrări, casa ajunge în 1524 din proprietatea patricianului Servatius Holzschuh în

[15] G. Ionescu, op. *cit.*, *p.* 426 ş.u.; E. M. Thalgott, *op. cit.*, p. 41, ş.u.; L. Reissenberger, *op. cit.*, p. 26.

[16] L. Reissenberger, *op. cit.*, p. 26; N. Lupu, *op. cit.*, p. 39.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 8. — Casa Lutsch. Aspectul actual

posesia lui Michael Altemberger, fiul lui Thomas, de la care o cumpără mai tîrziu Petrus Haller, transformînd-o în stilul Renașterii.[17]

Turnul-locuință era de fapt numai o parte a acestui ansamblu, casa propriu-zisă fiind amplasată cu frontonul spre Piața Republicii. De la acest corp de clădire se păstrează azi numai unele bolți și resturile unui ancadrament de fereastră foarte asemănător cu cele de la Primăria Veche.

Pentru studierea celui de-al treilea exemplu, turnul de patrician de la casa „Lutsch" din piața Republicii nr. 13 (fig. 8—11), singurele surse le constituie reprezentările și descrierile anterioare transformării din 1830—31 și analiza elementelor originare păstrate în noua clădire. În privința reprezentării grafice, două tablouri din Muzeul Brukenthal ne înfățișează această construcție. Este vorba de reprezentarea decapitării lui Johann Sachs von Harteneck în piața principală a orașului în 1703 și acuarela lui Franz Neuhauser", Tîrgul anual de la Sibiu", din anul 1789 (fig. 9). Pe cînd prima ne prezintă numai o perspectivă aeriană asupra clădirii privită din spate, din care se poate însă vedea clar împărțirea clădirii în trei volume, cea de-a doua redă frontonul principal către piață, cu multe amănunte. Turnul avea patru nivele și era flancat de două corpuri de clădire etajate, cu acoperiș în două ape, unul din aceste corpuri — cel de sud — avea un bovindou înspre piață. Desenul exact ne permite să vedem profilatura timpanelor și cornișelor și, ca în cazul turnului de la Primăria Veche, zugrăveala imitînd zidăria de piatră fățuită. O deosebită atenție s-a acordat detaliilor de pietrărie: fleuroane și ancadramente de ferestre; se remarcă același profil de copertină la fereastra bovindoului cum l-am găsit la etajul I și II la Primăria Veche. Sub această fereastră și sub cea de la etajul II observăm două decorații constînd din bile, respectiv blazoane[18]. Acoperișurile erau învelite cu olane, turnul cu patru ape și coamă avea patru ferestre în acoperiș.

Despre construirea acestei case ne dă informații precise „Topographie der Stadt Hermannstadt"[19] prin afirmația autorului descrierii, probabil editorul Martin Hochmeister însuși, care a citit pe bovindou și în capela din curte datele 1472 și 1474. Această datare apare verosimilă prin faptul că detaliile din tabloul lui Neuhauser o susțin întocmai. Din păcate de aici nu aflăm nimic despre cel care a construit această casă. Presupunerea că pe acest loc s-ar fi aflat mănăstirea Sf. Ladislau, așa cum o găsim în Cronica orașului Sibiu a lui Johann Georg Schaser[20] pare că se datorește unei confuzii: pe cînd mănăstirea se afla în afara zidurilor cetății, pe amplasamentul casei „Lutsch" a fost construită o capelă dedicată Sf. Ladislau (fig. 10) din care azi se păstrează numai urmele peretelui de nord. Ca element de datare poate fi folosită o fereastră cu înclinația ancadramentului identică cu cea de la Primăria Veche. Probabil avem de-a face aici cu capela[21] casei amintită de Hochmeister în lucrarea din „Siebenburger Zeitung". Ludwig Reissenberger[22], bazîndu-se pe scriitori mai

[17] G. Gündisch, *op. cit.*

[18] L. Reissenberger, *op. cit.*, p. 27; v., E. M. Thalgott, *op. cit.*, p. 48.

[19] „Siebenburger Zeitung" nr. 73, 1784, p. 582 ș.u.

[20] Johann Georg Shaser, *Geschichte von Hermannstadt*, manuscris la Arhivele Statului Sibiu.

[21] Capela apare pe planul Sibiului, întocmit de Morando Visconti în anul 1699.

[22] L. Reissenberger, *op. cit.*, p. 28.

https://biblioteca-digitala.ro

vechi, afirmă fără a da însă o sursă, că această casă a avut o funcțiune publică, servind pentru adăpostul regilor unguri cînd veneau în Sibiu. În sprijinul acestei afirmați este de menționat faptul că această capelă avea hramul Sf. Ladislau. După datare, de care nu avem motiv să ne îndoim, clădirea ar fi fost construită în timpul lui Matei Corvin. Se poate presupune că această casă a fost ridicată ca locuință a judelui regesc, deoarece în 1464 același Matei Corvin acordă orașului dreptul alegerii libere a judelui. Desigur această destinație nu exclude faptul ca Matei și urmașii lui la tron să fi locuit în această casă ori de cîte ori veneau în Sibiu. Cercetarea istorică va trebui să clarifice dacă între această casă și evenimentele din 1467 — venirea la Sibiu pentru judecarea unor demnitari care participaseră la un complot împotriva lui — există puncte comune. Sigur este că această construcție a fost una din cele mai importante clădiri laice ale secolului XV din Sibiu. La o analiză mai atentă a programului și a detaliilor găsim unele asemănări cu Primăria din Wroclaw[23], construcție la a cărei ultimă etapă participarea lui Matei Corvin este evident demonstrată prin blazonul acestuia, care apare în diferite locuri ale edificiului. Ambele construcții au comun existența sălii cavalerilor și a capelei la etajul I, precum și dispoziția camerelor pe trei travee. Și în ceea ce privește exteriorul se poate presupune o influență a renumitului exemplu din Wroclaw (bovindou, timpan și ferestre) asupra casei sibiene.

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea casa apare în proprietatea familiei Haller[24] pînă cînd, în anul 1593, fiii judelui regesc Petrus Haller vînd „casa de colț cu popic de lîngă casa Franken" lui Johann Lutsch și urmașilor lui. Mai tîrziu ajunge în proprietatea familiei Reissenfels și de aici în 1818 în proprietatea comunității orășenești.

De la această construcție deosebit de interesantă se păstrează, din păcate, destul de puține părți originare. În pivniță, care nu a suferit transformări deosebite, regăsim planul inițial (fig. 10) care ne permite să stabilim dimensiunile în plan ale diferitelor părți ale casei (de ex. ale bovindoului). Tot aici găsim și scara în spirală, care la etajele superioare a fost demolată. Ancadramentele de uși la subsol sînt asemănătoare cu cele de la Primăria Veche: deschideri semicirculare cu muchii teșite.

La parter se păstrează bolțile trecerii către curte. La lucrări de adaptare efectuate în ultimul timp a apărut un ancadrament de piatră cu profilatură simplă. Sub acoperișul casei se mai găsesc urmele acoperișului în două ape din partea de nord (fig. 11).

O cercetare bazată pe sondajele de parament și arheologice ar putea contribui mult la elucidarea istoriei acestui monument. Putem admite că sub tencuiala actuală se păstrează o serie de detalii de pietrărie, menționate de Seivert încă în 1859[25].

*
* *

În cele ce urmează vom încerca să evidențiem caracteristicile comune ale exemplelor cercetate și astfel să ajungem la definirea turnurilor de patricieni din Sibiu.

Un prim element comun este perioada în care au fost construite: toate trei au fost ridicate în ultima treime a secolului al XV-lea. Această perioadă este caracterizată printr-o înflorire a comerțului și meșteșugurilor, ceea ce duce la o dezvoltare a patriciatului orășenesc, beneficiarul acestor turnuri-locuință.

Caracteristicile din punct de vedere al amplasării și aspectului lor sînt:

1. Ele au fost ridicate independent de construcțiile de apărare ale orașului; turnul-locuință de la casa Altemberger se află la cca 2 m de cel de-al 3-lea zid de incintă al orașului, datînd din secolul al XIV-lea.

2. Turnurile au un plan dreptunghiular sau apropiat de pătrat, pe care se ridică trei pînă la patru caturi, din care primele două sînt boltite în cruce sau cu boltă cilindrică cu penetrații.

3. Turnurile nu au pivnițe.

4. Camerele ocupă toată suprafața turnului.

5. La parter găsim spații gospodărești sau o trecere acoperită (casa Lutsch). Camera de recepție și reprezentare — la casa Lutsch este denumită și sala cavalerilor — se găsește, asemenea unor exemple din Germania de Sud[26], la primul etaj, iar camerele de deasupra erau folosite drept dormitoare sau camere de oaspeți.

6. Pereții sînt din cărămidă arsă, ancadramentele ferestrelor și ușilor din piatră și, izolat, la camere de importanță redusă, din lemn.

7. În diferite locuri s-au putut găsi urme de zugrăveală pe pereții exteriori, reprezentînd rosturile unei imaginare zidării din piatră de talie. Asupra acestui fapt va trebui revenit, deoarece este în strînsă legătură cu una din funcțiunile de bază ale acestor turnuri, aceea de reprezentare.

8. Lîngă turn, legat de acesta printr-un culoar deschis pe console de piatră, se află un corp de locuit.

9. La turnurile care păstrează etajele superioare — Altemberger și Haller — se găsesc urmele unor coșuri de fum și ale unui șemineu, ceea ce denotă că au fost locuite și pe timp de iarnă.

În ce măsură caracteristicile de mai sus pot fi aplicate și la alte case din Sibiu de exemplu: casei lui Hecht, piața Republicii nr. 8, sau la cazarma „Kempel" azi Centru Militar teritorial din Piața armelor, în care sînt înglobate resturile casei familiei de patricieni Tobiasi[27] etc. o vor arăta cercetări ulterioare.

Asemănător altor țări, turnurile-locuință joacă un rol important în arhitectura medievală din Transilvania secolelor XIII—XV. La o primă vedere se poate urmări o dezvoltare a diferitelor turnuri în sensul trecerii de la funcția de apărare-locuință la aceea de reprezentare, cum apare la turnurile de patricieni.

La începutul acestui proces stă donjonul, pe care îl găsim în Transilvania la turnurile nobilimii și la cetățile sătești. Trebuie să admitem că această formă a fost foarte răspîndită în sec. XIII și XIV. În afară de cunoscutele exemple ale cetăților de greavi, pătura conducătoare a comunelor săsești, de la Cîlnic și Gîrbova, mai multe turnuri de vest ale cetăților bisericești par a fi fost construite inițial independent de biserici, fiind ultimul refugiu în caz de asediu. Astfel trebuie interpretate, după părerea noastră, anumite caracteristici, care deosebesc aceste turnuri de turnurile de biserică; dintre acestea menționăm existența unor fortificații la biserici (Moșna, Dobîrca, Ruja, Viscri ș.a.), lipsa portalurilor de

[23] Marcin Bukowski, *Ratusz Wroclawski*, Wroclaw, 1958.

[24] L. Reissenberger, *op. cit.*, p. 28.

[25] G. Seivert, *Die Stadt Hermannstadt, eine historische Skitze*, Ed. Th. Steinhauser, Sibiu, 1859, p. 24.

[26] Richard Strobel, *Wehrturm, Wohnturm, Patrizierturm in Regensburg*, în „Festschrift Karl Oetinger zum 60. Geburtstag am 4. März 1966, gewidmet", Erlangen, 1967, p. 106 ș.u.

[27] G. Seivert, *op. cit.*, p. 25.

https://biblioteca-digitala.ro

vest, primele două nivele sînt boltite, accesul la etajele superioare se face pe scări în grosimea zidului, iar în afară de aceste scări mai există o uşă la primul etaj care putea fi folosită cu o scară mobilă. O parte a acestor donjoane a fost poate construită în a doua jumătate a secolului al XIII-lea; ele au fost primele construcţii militare ridicate după invazia mongolă din 1241. Altele prezintă caracteristici, care fac mai probabilă construirea lor în secolul al XIV-lea. Zonele care prezintă interes pentru a fi studiate sub aceste aspecte sînt: Valea Hîrtibaciului, zona celor două Tîrnave şi zona Bistriţa-Năsăud[23].

Faţă de importantul rol pe care l-au jucat greavii în secolele XIII-XV[29] se poate presupune că multe din aceste turnuri au fost construite drept turnuri de refugiu, o ipoteză care va trebui corelată cu studiile istorice de specialitate.

În articolul său „Cetăţile din Ţara Haţegului"[30], Radu Popa demonstrează că o serie de turnuri, care în literatura de specialitate erau considerate turnuri de strajă şi observare, în realitate nu erau altceva decît turnuri-locuinţă ale cnejilor români din acel ţinut. Ele serveau, în caz de pericol, ca loc de refugiu şi pentru păstrarea unor obiecte de valoare. Cele patru exemple descrise de Radu Popa: Răchitova, Rîu de mori, Mălăeşti şi Colţ — se păstrează numai ca ruine — au fost turnuri cu plan în formă de dreptunghi sau pătrat, din zidărie de piatră. Apariţia acestor turnuri în ţara Haţegului poate fi pusă în legătură cu exemplele menţionate din zona de colonizare săsească[31]. Ca exemle ungureşti citäm din articolul menţionat: *„Şi nobilii maghiari sau feudalii eclesiastici au ridicat asemenea turnuri-locuinţă. Monumente reprezentative s-au păstrat, printre altele la Cheresig lîngă Oradea, unde donjonul izolat, de plan poligonal, construit din cărămidă, este anterior anului 1289 sau la Ciacova, în Banat, unde partea mai veche a cetăţii atestate la începutul veacului al XIV-lea ca fiind în stăpînirea familiei Chaak (Csanki) este un turn-locuinţă de plan rectangular cu laturile de 9×10 m"*[32].

O altă categorie de turnuri-locuinţă sînt acele turnuri din ansamblurile de fortificaţii bisericeşti, care în afară de funcţia militară serveau şi drept locuinţă. Un exemplu concludent în acest sens este turnul de poartă de la cetatea bisericească din Aţel, judeţul Sibiu. Este probabil că acest turn să fi fost în proprietatea familiei de greavi Tobiasi[33], menţionată în repetate rînduri în documentele secolelor al XV-lea şi al XVI-lea. Şi aici regăsim cele două nivele boltite — cel de la parter cu boltă semicilindrică, iar cel de la etaj cu o boltă în cruce. Caracterul de locuinţă este atestat de formatul ferestrelor, mai mari decît la turnurile de apărare, de existenţa unui coş de fum şi de un bovindou folosit drept latrină. Trebuie menţionată o decoraţie deasupra ferestrei est de la etaj: o mulură gotică aplicată, străină arhitecturii militare.

O situaţie asemănătoare găsim la turnul Cositorarilor din cetatea Sighişoara, unde pentru funcţia de turn-locuinţă pledează bolta pe nervuri de la nivelul de sub acoperiş şi ancadramentele de piatră ale ferestrelor.

* * *

Pătrunderea tipului de turn-locuinţă pe teritoriul ţării noastre trebuie pusă în legătură cu relaţiile dintre Transilvania şi ţările vest-europene în evul mediu. În cele ce urmează vom încerca să urmărim migraţia acestui tip în sens invers deplasării lui iniţiale, adică de la est spre vest.

O primă constatare care se poate face este aceea că turnurile-locuinţă din Italia, Germania, Polonia şi Cehoslovacia au fost ridicate înaintea celor din Transilvania. Explicaţia acestei întîrzieri o găsim în situaţia economică a Transilvaniei şi în faptul că transmiterea formelor arhitecturale din centrele vest-europene pînă în Transilvania necesita la acea vreme un timp mai mult sau mai puţin îndelungat.

Un exemplu care uimeşte prin asemănarea lui cu turnul de la Primăria Veche este turnul-locuinţă de la cetatea Wawel din Cracovia. După Adolf Szyszko-Bohusz[34] acest turn, care astăzi este înglobat în castelul din sec. al XVI-lea, a fost construit de Wladislaw IV „Lokietek" la începutul secolului al XIV-lea. Etajul I, care interesează în contextul nostru, poate fi datat după coloana de mijloc şi bolta cu nervuri, la începutul secolului al XV-lea. Aici, ca şi la monumentul sibian găsim un plan apropiat de pătrat — latura este de cca 10 m, iar cea de la Sibiu de cca 8,50 m — bolţile în formă de cruce se sprijină la mijloc pe o coloană octogonală din piatră fără capitel şi cu o bază profilată. Este greu de spus dacă avem de-a face aici cu o influenţă directă sau ambele construcţii au avut un exemplu comun. Văzînd însă asemănările evidente trebuie admisă o corelaţie între aceste două construcţii.

Importante pentru studiul de faţă sînt rezultatele cercetărilor din ultimul timp din Cehoslovacia în legătură cu case de patricieni din Praga[35]. Analiza exactă a substanţei medievale în baza studiului unor vechi planuri ale oraşului a dus la concluzia că în secolele XII şi XIII în Praga a existat un număr impresionant de case de piatră: pînă în 1235 aşa-zisele case romane, iar apoi casele de patricieni în al căror program turnul-locuinţă era obişnuit[36]. Descrierea unui asemenea turn o găsim în articolul „Nalez domu Uvézé" de Josef Mayer şi Jana Vodičkowa[37]. Puţinele resturi păstrate nu permit o reconstrucţie, totuşi din plan se poate deduce că era vorba de o construcţie pe plan dreptunghiular (6,00× ×4,80 m) cu scară în spirală.

În privinţa aspectului exterior se poate observa o asemănare între turnurile sibiene şi construcţii din aceeaşi categorie, cum apar pe vechi fotografii din Nürnberg[38]. Regăsim aici atît acoperişurile în două ape cu pantă foarte mare cu timpane care depăşesc acoperişul şi care sînt încoronate de fleuroane. Din turnurile-locuinţă păstrate la Nürnberg casa Nassauer este desigur exemplul cel mai important[39]. Turnul, care are patru nivele, avea la cele două nivele inferioare depozite, deasupra o capelă care servea şi drept „palas" (sală

---

[28] Dintre turnurile interesante sub acest aspect menţionăm cele de la: Ocna Sibiului, Daia, Roşia, Vurpăr, Noul-Sibiu, Cristian-Sibiu, Guşteriţa, Iacobeni, Noiştad, Bărcuţ, Hosman, Netuş, Apold, Saschiz, turnul bisericii din deal de la Sighişoara, Dumitra, Varmeş, Lechinţa şi Jelna.

[29] Ştefan Pascu, *Voievodul Transilvaniei*, vol. I, Ed. Dacia, Cluj, 1972, p. 122, 319 şi 322; Thomas Nägler, *Die soziale Schichtung bei den Siebenbürger Sachsen im 12—13. Jahrhundert*, în „Forschungen zur Volks- und Landeskunde", Band 15, nr. 1, 1972.

[30] Radu Popa, *Über die Burgen der Terra Hatzeg*, în „Dacia, Revue d'archeologie et d'histoire ancienne", XVI, 1972, p. 243—269.

[31] R. Popa, *op. cit.*, p. 257.

[32] R. Popa, *op. cit.*, p. 258.

[33] vezi nota 29.

[34] Adolf Szyszko-Bohusz, *Wawel Sdrednowieczny*, în, „Rocznik Krakowski", tom. XXIII, 1932.

[35] Dobroslav Libal, *Vor Beendigung der baugeschichtlichen Untersuchung der Altstadt*, în *Staleta Praha*, I, p. 157.

[36] Vladimir Pišа, *Prager Stadtentwicklung unter dem Frühfeudalismus*, în *Staleta Praha*, I, p. 154 ş.u.

[37] Josef Mayer, Jana Vodičkova, *Nalez domu Uvézé, Der Fund des Hauses „Beim Turm", im Kastullus-Viertel*, în *Staleta Praha*, II, p. 223.

[38] Justus Bier, *Das alte Nürnberg in Anlage und Aufbau*, Nürnberg, 1926, fig. 11, 12, 13, 80.

[39] A. v. Essenwein, *op. cit.*, p. 187, şi p. 86.

https://biblioteca-digitala.ro

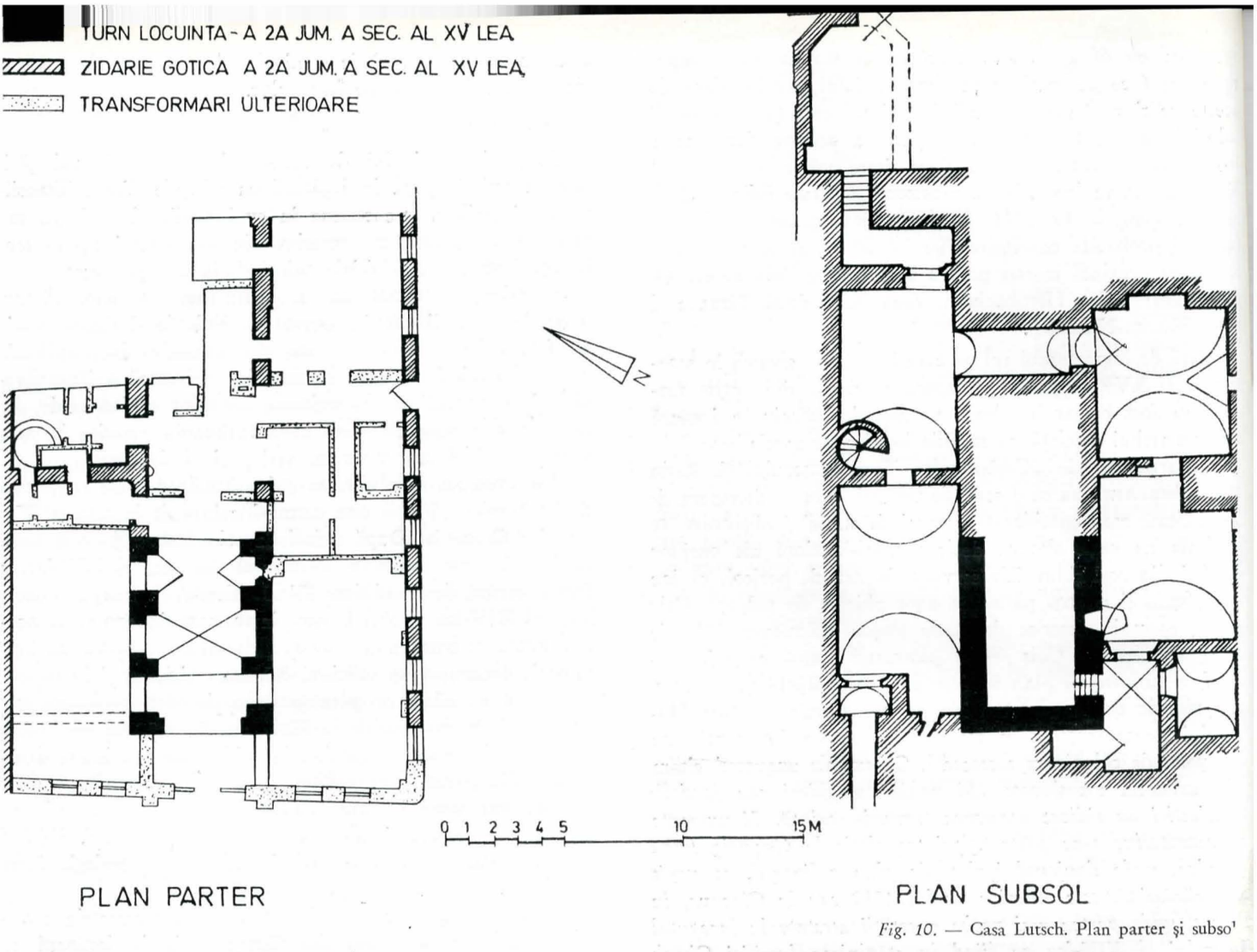
TURN LOCUINTA - A 2A JUM. A SEC. AL XV LEA
ZIDARIE GOTICA A 2A JUM. A SEC. AL XV LEA
TRANSFORMARI ULTERIOARE
N
0 1 2 3 4 5 10 15M
PLAN PARTER
PLAN SUBSOL

Fig. 10. — Casa Lutsch. Plan parter și subsol

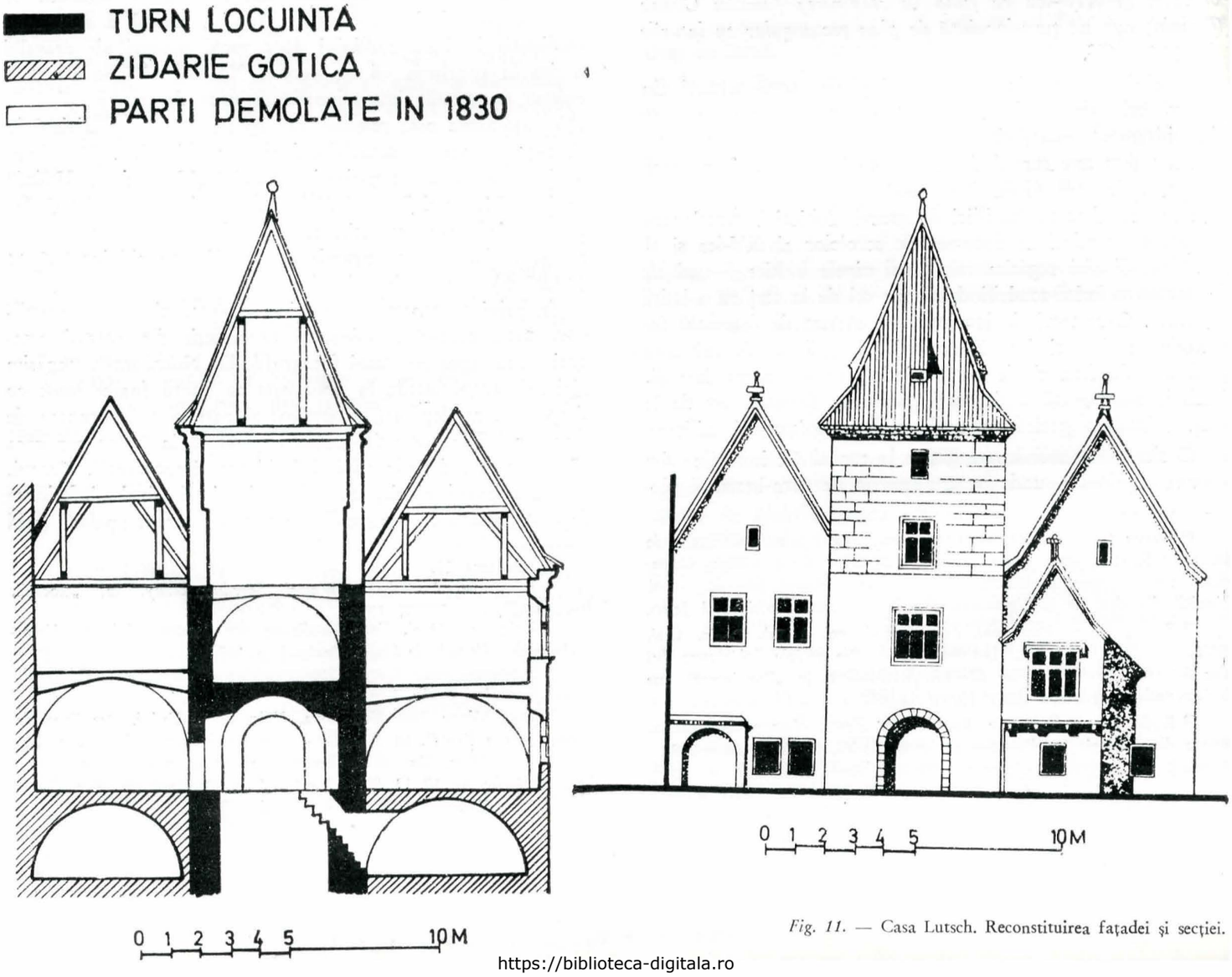

Fig. 11. — Casa Lutsch. Reconstituirea fațadei și secției.

https://biblioteca-digitala.ro

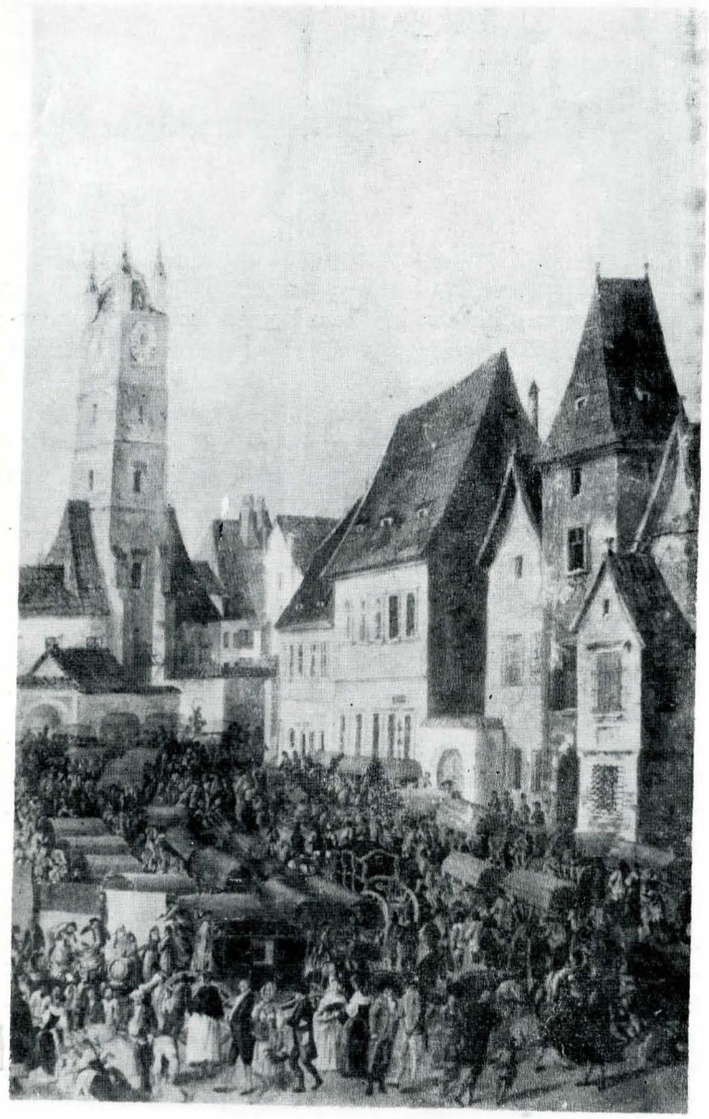

Fig. 9. — Casa Lutsch. Fragment din tabloul lui Fr. Neuhauser „Tîrgul anual de la Sibiu" (1789) cu reprezentarea casei în forma ei înainte de transformare.

reprezentativă), iar la ultimul nivel o cameră de locuit, care era folosită numai temporar. În partea de sus se afla o platformă de apărare. Casa a fost construită în secolele XIV și XV și a primit între anii 1422—1432 utimul etaj în forma lui actuală[40]. După A.v. Essenwein casa Nassauer provine ca tip arhitectural din donjonul castelului de la Friesach[41]. Într-adevăr atît programul cît și împărțirea spațiilor sînt foarte asemănătoare. Explicația acestei influențe rezidă în tendința patriciatului orășenesc de a ocupa o poziție socială asemănătoare cu aceea a nobilimii feudale[42]. Un exemplu, care a servit poate, ca model pentru patriciatul din Germania de Sud, este reședința familiei nobiliare Wittelsbacher de la München; casa construită în secolele XIV și XV se compune din turn și casă de locuit. Parametrul exterior este decorat cu romburi de culori diferite aplicate în tehnică sgrafito pe tencuială. Motivul decorativ folosit este preluat din blazonul familiei.

Un grup aparte de turnuri-locuință se găsește la Regensburg[43]. Ele au patru sau mai multe etaje, alăturat turnului se află un corp de locuință. Turnurile nu au șemineuri, ceea ce denotă că au fost folosite numai temporar, iar deasupra ultimului nivel se afla deobicei o platformă de apărare înconjurată de creneluri. La parter se afla capela amplasată într-o încăpere boltită cu două travee. Luînd în considerație că aceste turnuri au fost construite în secolele XII și XIII, se poate vorbi numai de o transmitere mediată în Transilvania. De la Regensburg se pot urmări pe de o parte legături cu construcții de acest gen în orașele-republici din Italia (S. Giminiano, Bologna)[44] și cu așa-numitele „torre senioral" din Spania (Barcelona, Sestao)[45]. Pe de altă parte găsim de aici legături spre Europa de Nord, unde se știe că au existat de asemenea turnuri de patricieni. La Köln, Augsburg, Viena se pot identifica exemple de astfel de turnuri pe baza unor reprezentări mai vechi ale orașelor: la Trier, Konstanz, Stuttgart, Würzburg, Krems, Metz, de asemenea au putut fi constatate resturi ale unor turnuri-locuință.

Privite în contextul european, turnurile-locuință din Sibiu prezintă o formă tîrzie a unui tip de construcții larg răspîndite în Europa centrală medievală.

* * *

În încheiere trebuie încercată încadrarea acestor construcții, care ocupă un loc aparte în arhitectura de turnuri din Transilvania, în contextul social-istoric, care le-a generat. În lipsa unor studii cuprinzătoare asupra patriciatului din Ardeal, ne referim în cele ce urmează la studii privind patriciatul unor orașe vest-europene.

Despre patriciatul din Ulm se știe că locuia în oraș într-o „casă de piatră" (domus lapidae), inițial într-un „turn de piatră"[46]. La Nürnberg patricienii obțin în decursul timpului privilegii tipice nobilimii feudale; astfel ei pot primi și dona latifundii, ei primesc scrisori nobiliare și scrisori de blazon din partea puterii imperiale, ceea ce arată poziția lor asemănătoare cu aceea a nobilimii. Trebuie menționată aici tradiția de a fixa în biserici panouri în amintirea celor morți, tradiție ce se poate observa deja în secolul al XIV-lea[47].

Paralela transilvăneană o găsim în frumoasele pietre funerare, dispuse astăzi în ferula bisericii evanghelice din Sibiu. Cele mai vechi pietre — cele ale lui Johann Proll și Georg Hecht — au fost realizate în ultimul deceniu al secolului la XV-lea.

Pentru a *„eterniza pretențiile lor în mod accentuat și pentru a legtima situația puterii lor*[48], patricienii încearcă să reprezinte această putere în ansamblul orășenesc prin construirea turnurilor-locuință. Aceeași tendință de manifestare socială exprimă și zugrăvirea rosturilor unei zidării de piatră imaginare, cum o putem observa la multiple exemple de case de patricieni din Sibiul secolului al XV-lea. Cu toate că zidăria de cărămidă înlocuiește în acest timp în Transilvania aproape integral zidăria de piatră, aceasta din urmă continuă să existe ca *„purtător de semnificație*[49] în finisajul pereților, amănunt caracteristic pentru starea de spirit, care a dus la construirea turnurilor de patricieni.

Analiza exemplelor de mai sus constituie începutul unui studiu asupra locuințelor din perioada gotică în Transilvania și urmărește să atragă atenția asupra varietății și expresivității formelor în arhitectura medievală din țara noastră.

[40] Hellmut Rössler, *Deutsches Patriziat 1430 bis 1740*, Ed. C. A. Starke, Limburg/Lahn, 1968, p. 257; Gerhardt Hirschmann, *Nürnberger Patriziat*, și Günter Grundmann, *Patriziat und bildende Kunst*, p. 420 ș.u.

[41] A. v. Essenwein, *op. cit.*, p. 166.

[42] A. Rössler, *op. cit.*, p. 263.

[43] A. Strobel, *op. cit.*, p. 93—116.

[44] H. Rössler, *op. cit.*, p. 520.

[45] Vicente Lamperez y Romea, *Las Ciudades Espanolas*, Madrid, 1917, p. 44 ș. u.

[46] H. Rössler, *op. cit.* p. 306.

[47] H. Rössler, *op. cit.*, p. 257.

[48] Günter Bandmann, *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger*, Ed. Gebr. Mann, Berlin, 1951, p. 143.

[49] G. Bandmann, *op. cit.*

https://biblioteca-digitala.ro

DECORAŢIA EXTERIOARĂ ZUGRĂVITĂ PE TENCUIALĂ A MONUMENTELOR DIN ŢARA ROMÂNEASCĂ (sec. XIV-XVII)

arh. CRISTIAN MOISESCU

Un aspect relativ neglijat pînă în momentul de faţă — aşa cum vom încerca să demonstrăm —, care face totuşi parte integrantă din caracteristicile arhitecturii feudale din Ţara Românească, este sistemul de finisare a faţadelor motive decorative menite să sugereze fie cărămida aparentă, fie să reprezinte o decoraţie florală sau zoomorfă stilizată, realizate prin incizarea şi fixarea culorii pe tencuială.

Tot atît de puţin studiată a fost decoraţia de acest gen care, începînd de la sfîrşitul secolului al XV-lea[1], a devenit pentru o lungă perioadă, curentă în ornamentarea exterioară şi chiar interioară a multora dintre monumentele moldoveneşti.

De mai mult interes a beneficiat în ultimul timp din partea cercetătorilor, acest sistem de decoraţie, a monumentelor aparţinînd evului mediu transilvănean[2].

Prima problemă pe care o prilejuieşte constatarea existenţei acestui procedeu de a decora faţadele tencuite, se referă la originile şi cauzele apariţiei şi răspîndirii sale la monumentele noastre de zid.

Fără îndoială că, în ceea ce priveşte originile sale, pentru Ţara Românească, Moldova şi numai în parte pentru Transilvania, acestea trebuie căutate în fondul de influenţă bizantină, înrîurire cu tradiţie seculară asupra ţărilor române, deja împămîntenită aici în momentul formării statelor feudale. Dacă pînă în secolul al XIV-lea, nu existau posibilităţile materiale şi condiţiile social-politice necesare realizării unor construcţii de mari proporţii, atunci cînd acestea s-au închegat, preluarea sistemelor de construcţie ale celui mai important stat feudal oriental, Bizanţul, sub a cărui influenţă spirituală şi politică se afla întreaga zonă a Balcanilor de mai multe secole, era foarte firească.

Dezvoltarea arhitecturii în Ţara Românească, datorită consolidării puterii centrale, a dus la individualizarea acesteia în sensul preluării şi prelucrării, în decursul timpului, numai a acelor elemente de arhitectură — între care şi decoraţia exterioară zugrăvită a paramentului — ce corespundeau condiţiilor şi cerinţelor particulare ale teritoriului de la sud de Carpaţi.

Este de remarcat faptul că numeroasele inovaţii care apar în tratarea decoraţiei faţadelor monumentelor munteneşti sînt o urmare a faptului că meşterii constructori care activează în aceste părţi erau destul de mobili pentru a se elibera de modele şi suficient de imaginativi pentru a găsi mijloace tehnice noi, care i-au condus în final la obţinerea unor realizări plastice originale.

Cercetînd evoluţia sistemului de tratare al exteriorului monumentelor din Ţara Românească, marcat încă de la început de utilizarea pe scară largă a paramentului tencuit policrom, putem distinge o succesiune de etape a căror durată în timp diferă.

Prima etapă, este reprezentată de biserica domnească Sf. Nicolae din Curtea de Argeş, bisericile mănăstirilor Cozia şi Cotmeana şi de cea mai veche biserică a curţii domneşti din Tîrgovişte. Ne oprim la monumentele amintite, deoarece pentru alte edificii aparţinînd aceleiaşi epoci cum ar fi bisericile Sîn Nicoară din Curtea de Argeş sau Brădet, ca urmare a unor intervenţii, făcute relativ recent, la zidăria faţadelor, nu ne sînt îngăduite consideraţii precise asupra aspectului lor iniţial.

O cercetare atentă a paramentului bisericii Sf. Nicolae de la Curtea de Argeş — pînă acum considerat de cercetători a fi fost aparent — ne-a prilejuit surprinderea unor urme de tencuială şi culoare roşie, care iniţial acopereau registrul asizelor de cărămidă încadrat de fîşii orizontale din bolovani de rîu, şi acestea la rîndul lor, acoperite odinioară de un strat

[1] Primele monumente cunoscute pînă în prezent unde se păstrează această decoraţie, sînt bisericile mănăstirii Neamţului şi Sf. Ioan din Piatra Neamţ, ambele zidite în 1497.

[2] Vasile Drăguţ, *Picturile murale exterioare în Transilvania medievală*, în „SCIA", Seria artă plastică, tomul 12, nr. 1—1965, p. 57, passim; Eugenia Greceanu, *Paramentul medieval. Observaţii pe marginea unei documentări în Republica Democrată Germană* (în mss.).

Fig. 1. — Biserica Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeş — detaliu de parament, faţada de est.

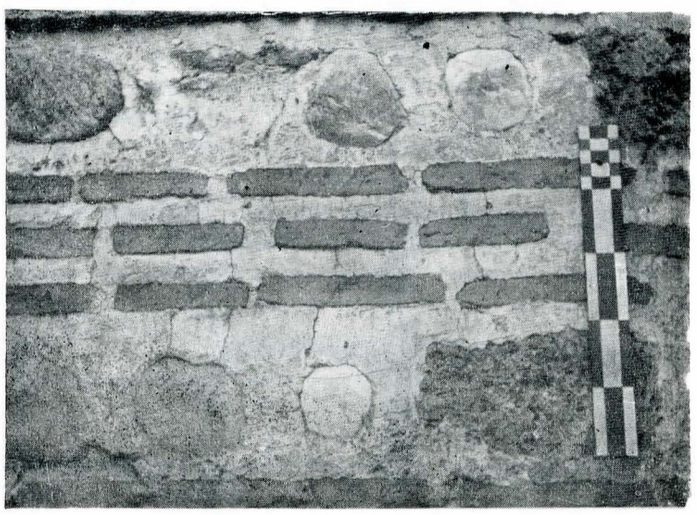

Fig. 2. — Biserica mănăstirii Cozia — detaliu de parament, faţada de nord.

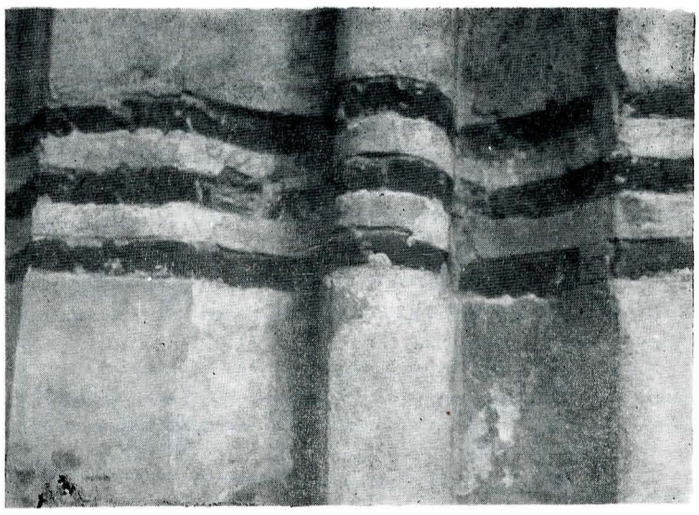

https://biblioteca-digitala.ro

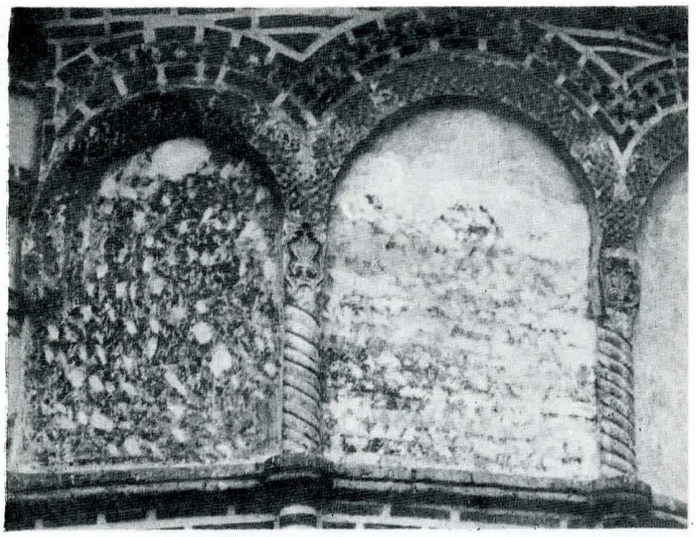

Fig. 3. — Biserica mănăstirii Cozia — urme din decorația firidei dinspre sud-est a absidei altarului.

subțire de tencuială alb-gălbuie (fig. 1), Apare evidentă la această biserică tencuirea exteriorului imediat după ce construcția a fost terminată de roșu, atît în vederea asigurări unei protecții la exterior a zidăriei, ținînd seama de condițiile aspre ale climei din țara noastră, dar și pentru obținerea unui efect cromatic deosebit, prin alternarea asizelor de tencuială, cu cele de cărămidă, reproduse prin culoare.

La biserica mare a mănăstirii Cozia întîlnim, în cadrul unei complexe compoziții ornamentale a fațadelor, alternarea unor fîșii orizontale din piatră acoperite cu tencuială, cu registre alcătuite din trei asize de cărămizi, considerate pînă acum aparente, dar care au fost inițial tencuite, apoi sgrafitate și colorate în roșu (fig. 2). Suprafețe de tencuială se regăsesc și în acoperirea cîmpului arcadelor registrului superior al absidelor. Ele prezintă o decorație geometrică, zugrăvită în roșu pe fondul alb-gălbui al tencuielii, din care se mai păstrează urme perfect vizibile, în special în cîmpul arcadei extrem-sudice a absidei altarului (fig. 3).

Recente observații făcute asupra paramentului bisericii de la Cotmeana — pînă acum considerat și acesta a fi fost aparent — au condus la reperarea unei zone a fațadei de sud care, deși de dimensiuni reduse, constituie proba concludentă a faptului că și acest edificiu avea fațadele acoperite integral cu tencuială, pe care s-a imitat prin sgrafitare și colorare în roșu, apareiajul de cărămidă aparentă, dispus orizontal, iar la partea superioară a golurilor ferestrelor radial (fig. 4). Pe acest parament astfel realizat, se detașau elemente ceramice la partea superioară, cu intervenția sporadică a unor motive decorative (cruci) din cărămidă aparentă.

Atît la Sf. Nicolae Domnesc și Cozia cît și la Cotmeana se observă o suprapunere aproape identică a cărămizilor zidăriei cu cele reproduse prin culoare. Considerăm că aceasta se datorește faptului că în momentul așternerii tencuielii, laptele de var conținut era absorbit numai de cărămizi, nu și de mortarul încă umed dintre ele, încît creau o transparență peste care meșterul putea fără dificultate să traseze cu dreptarul și un vîrf metalic conturul lor, după care executa zugrăvirea în culoare roșie.

Trebuie de asemenea subliniată legătura perfectă care există între mortarul tencuielii și cel al rosturilor dintre cărămizi, ceea ce demonstrează că aparțin aceleiași faze inițiale de execuție.

Fiind binecunoscute strînsele legături politice, culturale și religioase dintre Țara Românească și zona sud-dunăreană, precum și similitudinile pe care le prezintă arhitectura exterioară a monumentelor muntenești cu cele din lumea balcanică, considerăm, după cum arătam mai sus, că sursa de inspirație a decorației descrise se află în arhitectura de tradiție bizantină.

Unele monumente de pe valea Moravei, cum sînt bisericile sîrbești de la Kruševac și Kalenič[3], au o tratare a fațadelor asemănătoare cu cea a bisericii Coziei. Într-adevăr, decorul pictat policrom dispus în registrul superior al fațadelor, în cîmpul arcadelor, este comun atît acestor monumente sîrbești cît și celui muntean.

Același tip de decor se întîlnește și în Bulgaria, atît la zidul de apărare și la Turnul Roșu al cetății din Plovdiv (sec. XI-XII), unde în exterior este imitat apareiajul regulat cu rosturile marcate prin sgrafitare, iar suprafețele panourilor dreptunghiulare sînt colorate într-o tentă roșietică, precum și la fațadele bisericii din Zemen, construită în secolul al XIV-lea, unde paramentul fațadelor și al absidei principale, alcătuit din piatra dispusă neregulat, este acoperit cu o tencuială în care este imitat apareiajul regulat[4].

Următorul monument asupra căruia vom stărui a fost de asemenea zidit în timpul deceniilor de domnie ale lui Mircea cel Bătrîn, după modelul ctitoriei sale de la Cozia: este biserica de plan triconc care a funcționat în cadrul celui mai vechi nucleu al curții domnești din Tîrgoviște. Cîteva fragmente de tencuială foarte subțire, cu pigmenți de culoare roșie, care se mai păstrează pe fațada de nord, sînt edificatoare spre a demnostra că biserica nu a avut paramentul aparent cum se credea. Decorația, alcătuită din mici discuri ceramice, cu care era împodobit în exterior edificiul, se evidențiа pe un fond unitar de culoare, fapt care explică înfățișarea monocromă — albastru închis — la toate discurile găsite în săpăturile efectuate în jurul bisericii, care se armoniza cu fondul roșu—cărămiziu al tencuielilor.

Din păcate, starea de avansată ruină a monumentului nu ne permite considerații mai ample asupra decorației sale exterioare.

Zugrăvirea în întregime a fațadelor în roșu, este întîlnită frecvent la catolicoanele Athosului și la unele biserici din Balcani (Zița de exemplu), unde avea, se pare, sensul de simbol, subliniind iubirea divină.

Dezvoltarea ulterioară a formelor arhitecturii feudale muntenești în veacul al XV-lea, este în momentul de față mai puțin cunoscută, datorită dispariției sau distrugerii multor monumente construite în această perioadă, situație care ne obligă să recurgem la ipoteze de lucru în alcătuirea unei imagini a evoluției sale, întocmită pe criterii cronologice. Între perioada domniei lui Mircea cel Bătrîn și cea a lui Radu cel Mare, nu avem aproape nici un monument de arhitectură religioasă sau civilă care să se fi păstrat întreg sau fără transformări radicale[5]. Acest „hiatus" se reflectă în

---

[3] A. Deroko, *Monumentalna i decorativa arhitectura u srednoveconoi Sîrbii*, Belgrad, 1962, p. 182 passim.

[4] Vasile Drăguț, *Note de drum în Bulgaria*, în „B.M.I.", nr. 1, 1972.

[5] Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, vol. I, București, 1963, p. 277—278. Singurul monument rămas aproape întreg, dar mult transformat, pe care îl cunoaștem deocamdată din această perioadă, este biserica Sf. Vineri din Tîrgoviște, în curs de restaurare, din care s-au mai păstrat unele urme ale tencuielilor exterioare.

https://biblioteca-digitala.ro

bună măsură și în cunoașterea dezvoltării modului de tratare a paramentului exterior al monumentelor acestei epoci.

Am putea lua în considerare numai ca ipoteză, judecînd după exemplele de veac XIV, existența în această perioadă a unor tencuieli foarte subțiri, aplicate direct pe materialul de construcție cum este cazul la biserica Sf. Vineri din Tîrgoviște (cca. 1450), sau chiar a unor tencuieli cu decorația zugrăvită, care însă nu ne-au parvenit.

Ceea ce ne îndreptățește să presupunem că acest procedeu decorativ a existat la monumentele Țării Românești, realizate în veacul al XV-lea și astăzi dispărute, este existența în Moldova aceluiași veac a unor exemple de paramente cu tencuială aplicată pe zidărie de piatră sau cărămidă și decorată prin imitația unor cărămizi aparente smălțuite la bisericile Mănăstirii Neamț (1497), Tazlău (1496—1497), Sf. Ioan Piatra (1498), Bălinești (ante 1493), etc. Acest decor persistă în Moldova în tot cursul secolului al XVI-lea, fiind întîlnit la multe din edificiile religioase construite în vremea domniei lui Petru Rareș, cum este cazul la Humor (1530), Moldovița (1532), Baia (1532), Coșula (1535) și altele.

Revenind la Țara Românească, după epoca de remarcabile realizări ctitoricești din timpul domniilor lui Radu cel Mare și Neagoe Basarab, cînd au fost întrebuințate ca materiale de construcție atît cărămida cît și piatra fățuită și sculptată sau chiar marmora, urmează o perioadă care înregistrează în domeniul arhitecturii febrile și stăruitoare căutări[6].

Caracterizată prin monumente de mai mici proporții, ca urmare în primul rînd a mijloacelor materiale limitate puse la dispoziție de principalii comanditari, în această perioadă se folosesc materiale tradiționale ca piatra de rîu, cărămida și tencuiala. Se constituie în această vreme un procedeu nou în decorarea fațadelor, alcătuit din fîșii alternative din cărămidă aparentă și tencuială, simplu dar de remarcabil efect, întîlnit în forme deplin conturate se pare pentru prima dată la biserica fostei mănăstiri Valea (1537). Aceeași tehnică de decorație o vom regăsi și la ctitoria de la Gorgota a voievodului Pătrașcu cel Bun, ridicată între anii 1554—1557 (fig. 5).

Din cercetarea monumentului constatăm însă că procedeul amintit nu a fost realizat unitar pe toate fațadele, ci numai pe cele ale absidelor, ale naosului și parțial, pînă la o anumită înălțime, pe cele ale pronaosului. În rest, zidăria a fost executată numai din asize orizontale de cărămidă peste care s-a așternut un strat de tencuială subțire cu un decor sgrafitat și zugrăvit în culoare roșie, care imita ordonanța fîșiilor de cărămizi aparente și zone tencuite. Nu cunoaștem cauzele care au generat adoptarea acestui sistem mixt de ornamentare a fațadelor acestui edificiu. Putem afirma totuși, că în stadiul actual al cercetărilor, este cel mai vechi exemplu de acest fel, o reluare a sa fiind întîlnită mai tîrziu și la biserica fostei mănăstiri Căluiu (1588), unde numai fațada de vest este tencuită și colorată (fig. 6).

În Serbia cunoaștem un exemplu mult mai vechi, în decorarea fațadelor mănăstirii Rudenica (fig. 7), construită în 1409—1410, unde zidăria de piatră este acoperită cu o îmbrăcăminte de tencuială zugrăvită în același sistem[7].

În continuare, o altă etapă o constituie decorarea fațadelor fostei mănăstiri Cobia (1572). Pe cîmpul fațadelor, realizate din cărămizi smălțuite policrome, se detașează o suită de firide înalte, în ale căror timpane apar desene executate în culoare roșie[8], reprezentînd imagini florale, zoomorfe și geometrice bizare, se pare nu fără o anumită semnificație simbolică. În afară de aceasta, este necesar să semnalăm și existența unor tente de culoare roșie, cu care erau vopsite rosturile dintre cărămizi.

[6] Grigore Ionescu, *op. cit.*, p. 374.

[7] Gabriel Millet, *L'anncien art serbe*, Paris, 1919, și A. Deroko, *op. cit.*, p. 200, fig. 303.

[8] Grigore Ionescu, *op. cit.*, p. 376.

Fig. 4. — Biserica fostei mănăstiri Cotmeana — detaliu din decorația pictată pe tencuială, fațada de sud.

Fig. 5. — Biserica fostei mănăstiri Gorgota — detaliu din fațada de sud.

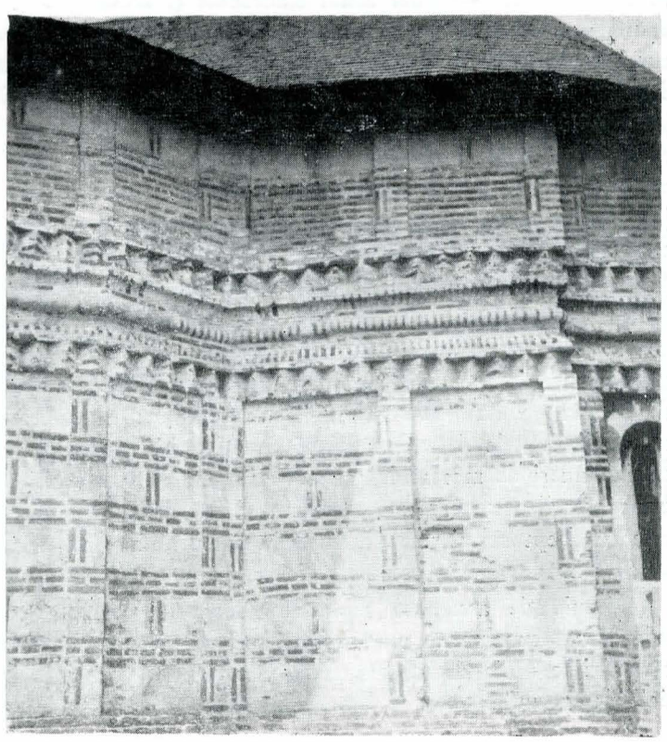

https://biblioteca-digitala.ro

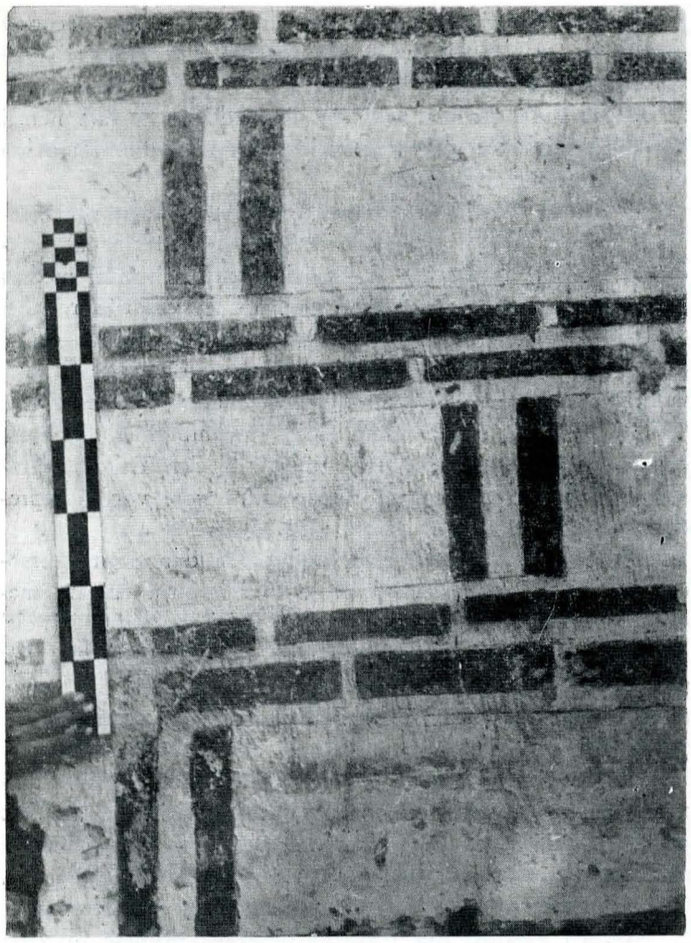

Fig. 6. — Biserica fostei mănăstiri Căluiu — detaliu din decorația zugrăvită pe tencuială a fațadei de vest.

Fig. 7. — Biserica din Rudenica (Serbia) — detaliu al fațadei de sud.

Printre cele mai vechi exemple de edificii muntenești care aveau în întregime o îmbrăcăminte de tencuială exterioară zugrăvită, care reproducea tipul de parament caracteristic secolului al XVI-lea, amintim construcțiile — bise-

Fig. 8. — Biserica Tîrgului din Tîrgoviște — detaliu din decorația florală a firidelor registrului superior, fațada de sud.

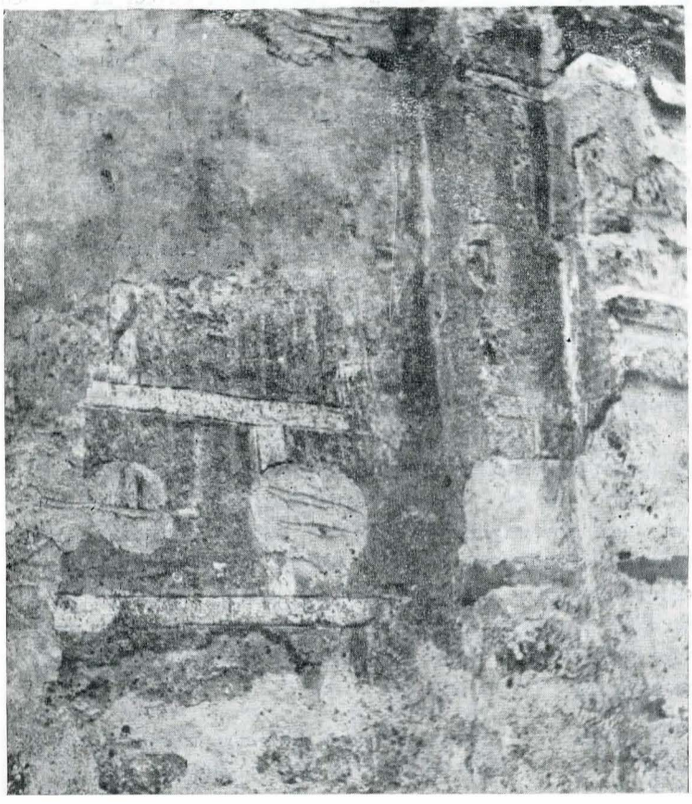

Fig. 9. — Biserica Episcopiei Buzăului — detaliu din decorația zugrăvită pe tencuială, fațada de nord.

https://biblioteca-digitala.ro

rică și casă domnească — ridicate de voievodul Petru Cercel la Tîrgoviște în anul 1584[9].

Acest sistem de decorație va fi utilizat de nenumărate ori în ornamentarea unor monumente muntenești construite în această perioadă ca de exemplu bisericile din Hotărani (1588), Ruda (1590), Caracal (sfîrșitul secolului al XVI-lea) generalizîndu-se către mijlocul secolului al XVII-lea. Dar nu numai în Țara Românească va fi utilizat, ci și în celelalte țări române, chiar în aceeași perioadă. Îl vom reîntîlni în aceeași manieră la decorarea bisericii din Șcheii Brașovului, refăcută între anii 1583—1594[10] de voievozii Petru Cercel și Petru Aron, precum și la mănăstirea Galata, aflată pe înălțimea din marginea Iașilor, ctitorită în anul 1584[11]. Este de subliniat faptul, că folosirea simultană a acestui sistem de ornamentare reprezintă un simbol al legăturilor reciproce care au unit peste veacuri țările române, încadrîndu-se într-un fenomen artistic general european.

În același timp cînd în Tîrgoviște, la construcțiile curții domnești, zidăria din cărămidă dispusă obișnuit în asize orizontale era acoperită cu o tencuială pictată, se utiliza în paralel și celălalt sistem de ornamentare al paramentului din cărămizi aparente și panouri de tencuială, la clădirile mănăstirești ridicate de Stelea Spătarul către 1580[12]. Din fostul ansamblu, singurul monument care se mai păstrează întreg, turnul clopotniță, prezintă particularități în ceea ce privește tehnica decorării tencuielilor, demne de a fi menționate. Astfel, cu prilejul refacerilor care le-a suferit această construcție în anul 1645, cînd vechea biserică a Stelei a fost demolată și înlocuită cu cea existentă și astăzi, paramentul, alcătuit în tehnica de care ne ocupăm, a fost acoperit în întregime cu un strat de tencuială, pe care a fost redat prin incizii și zugrăveală, vechiul parament[13].

Mai cunoșteam un caz asemănător la biserica fostei mănăstiri Plătărești, unde paramentul din cărămizi aparente și suprafețe de tencuială, a fost acoperit cu un strat tencuit avînd zugrăveli de culoare roșie, datînd din timpul refacerilor din anul 1640[14].

Monumentele muntenești construite în vremea domniei lui Matei Basarab care au primit această decorație, sînt numeroase. Amintim numai bisericile Sf. Dumitru-Buzinca (1639), Sf. Împărați (1650), Tîrgului (1654), toate în Tîrgoviște, apoi bisericile schiturilor Crasna (1636), Clocociov (1645), Golești (1645) și cele ale mănăstirii Strehaia (1645)[15] și Episcopiei Buzăului (1639).

Dintre toate acestea analizăm în rîndurile de față numai decorația bisericilor Sf. Împărați și Tîrgului din Tîrgoviște și cea a Episcopiei Buzăului.

La prima, este de remarcat faptul că decorația ornamentează numai cîmpul panourilor registrului inferior al fațadelor, inclusiv arhivoltele și lesenele. Brîul orizontal median care încinge monumentul este zugrăvit în culorile roșu și albastru, cu benzi albe intermediare, avînd o poziție oblică care imită o panglică răsucită. Întîlnim aici, ca și la alte monumente ridicate fie într-o epocă anterioară, cum este Căluiu de pildă, fie la multe altele contemporane lui, preocuparea de a marca conturul incizat al cărămizilor zugrăvite în roșu, prin dungi de culoare albă, care vor să reproducă rosturile de mortar.

Mult mai interesantă prin variația sa dar și prin preocuparea vădită a meșterului de a sublinia prin culoare modenatura fațadelor, este decorația bisericii Tîrgului. Și aici cîmpurile panourilor dreptunghiulare ale registrului inferior sînt zugrăvite în imitația paramentului de tradiție din veacul al XVI-lea, pe cînd ciubucele orizontale și verticale sînt zugrăvite în benzi bicolore (roșu și alb). Variația intervine însă la registrul superior al arcaturilor unde rămîn decorate numai ciubucele. Cîmpurile tuturor firidelor au fost prinse în zidărie, cu ajutorul unor cepuri din lemn, elemente ceramice de forma unor discuri, cu un diametru de cca. 18 cm, conturate pe tencuială cu o bandă de culoare roșie.

Aceleași arcaturi din registrul superior primesc totodată o decorație fie cu motive geometrice, fie cu reprezentări antropomorfe (siluete de cavaleri uneori în poziție de luptă) sau a unor elemente vegetale (flori mai ales) (fig. 8).

La biserica Episcopiei Buzăului, refăcută în anul 1639, astăzi cu fațadele aparente, se mai păstrează un fragment în dreptul proscomidiei, care demonstrează că inițial era în întregime acoperită cu o tencuială subțire în care prin incizii și culoare a fost reprodus aspectul paramentului alcătuit din blocuri de piatră fasonată, asemănător cu cel al bisericii fostei mănăstiri Dealu (fig. 9).

Dacă la construcțiile analizate mai sus, a fost descrisă o decorație executată după principii și cu metode tehnice specifice, asistăm, către sfîrșitul secolului al XVII-lea, la abandonarea treptată a sugerării paramentului aparent, paralel cu abordarea unei diversificări a motivelor decorative, care vor fi cu precădere florale.

În concluzie, monumentele muntenești construite în sec. XIV—XVII, prin aspectul original al fațadelor, prin gama variată a elementelor decorative întrebuințate, prin proporțiile și reprezentarea acestora, constituie un grup de mare interes în evoluția întregului sistem de ornamentare al edificiilor monumentale românești.

Demn de remarcat este și faptul că întreaga serie de monumente, punctată cu exemplele descrise, reprezintă etape evolutive ale unui mod de ornamentare a fațadelor, conturat încă din secolul al XIV-lea. Aceste constatări trebuie luate în considerare cu toată atenția de cei care au răspunderea restaurării monumentelor, în sensul menținerii și conservării vechiului lor aspect decorativ exterior, în respectarea adevărului istoric, pe care îl impune activitatea de restaurare.

[9] Cu prilejul recentelor lucrări de restaurare s-au găsit pe fațada de nord a bisericii mari domnești, fragmente de tencuială zugrăvită, care au fost considerate ca aparținînd unor refaceri din epoca lui Matei Basarab (conf. arh. R. Mănciulescu *Date noi referitoare la aspectul inițial al bisericii domnești din Tîrgoviște, apărute în cursul lucrărilor de restaurare, în* „Sesiunea științifică a D.M.I." — volum multiplicat, ianuarie 1963 — p. 36). Urmele aceleiași decorații pictate realizate într-o tehnică similară, găsite atît pe fațadele caselor domnești, cît și în interiorul bisericii, pe profilul aflat la nivelul nașterii bolților pronaosului și pridvorului (care avea se pare un caracter de provizorat, în așteptarea frescelor care aproape niciodată nu se realizau în momentul terminării construirii edificiului), sînt o dovadă sigură în sprijinul datării acestui sistem de ornamentare, în vremea domniei lui Petru Cercel.

[10] Eugenia Greceanu, *Pătrunderea influențelor de tradiție bizantină în arhitectura bisericilor românești de zid din Transilvania (pînă la sfîrșitul veacului al XVII-lea),* în „SCIA", nr. 2/1972, p. 207.

[11] Grigore Ionescu, *op. cit.*, vol. II, București, 1965, p. 12.

[12] Gh. I. Cantacuzino, Gabriel Mihăescu și Cristian Moisescu, *Date preliminare asupra cercetărilor arheologice efectuate la ansamblul mănăstiresc Stelea (1969—1970),* în „Studia Valachica", Tîrgoviște, 1970, p. 174.

[13] Cristian Moisescu și Gh. I. Cantacuzino, *Biserica Stelea,* Editura Meridiane, București, 1968, p. 15. Acest strat de tencuială din care se mai păstrau numeroase fragmente pe fațada dinspre sud, a fost integral înlăturat cu prilejul lucrărilor de restaurare care se desfășoară în prezent.

[14] Comunicată de arh. A. Pănoiu.

[15] Maria Voica Pușcașu, *Date noi cu privire la evoluția ansamblului de arhitectură medievală de la Strehaia,* în „B.M.I.", anul XXXIX, nr. 3/1970.

https://biblioteca-digitala.ro

„ROTONDA" DIN ODORHEIU-SECUIESC ŞI PROBLEMA DATĂRII MONUMENTULUI

MARIANA BELDIE

La marginea oraşului Odorheiu-Secuiesc, judeţul Harghita, la aproximativ 4 km de piaţa centrului istoric, se află o capelă cunoscută sub numele de „capela lui Isus". Împrejmuită de o incintă din piatră, ea este situată pe terasa bazinului superior al Tîrnavei Mari, ce cade lin spre matca rîului. Această terasă este udată de numeroase pîrîiaşe cu ape minerale, care izvorăsc din dealurile aflate la sud şi est de capelă. Actualmente între rîu şi capelă se află drumul regional care leagă Odorheiul de oraşul Cristuru-Secuiesc (fig. 1).

Încă din secolul trecut această capelă a atras atenţia cercetătorilor, mai ales prin forma sa de plan, unică în Transilvania: în esenţă este vorba despre o construcţie de tip central, cu patru abside semicirculare (fig. 3), acoperită cu un tavan casetat. Învelitoarea de şiţă, cu pantă repede, acoperă unitar cele patru abside a căror prezenţă este marcată prin doliile puţin adînci care dau învelitorii un aspect uşor vălurit.

Intrarea în capelă se află la absida de sud, prezentînd o deschidere simplă, dreptunghiulară, latura superioară cu o uşoară arcuire (fig. 2). Deasupra intrării se află o fereastră îngustă, uşor trapezoidală (cu baza la partea inferioară), avînd la partea superioară un arc semicircular. În interiorul absidei de vest se află o nişă cu un arc aplatizat, în zidul ei fiind practicată o fereastră de formă ovală (fig. 6). Fereastra absidei de nord, actualmente astupată (întrucît în această absidă este amenajată masa altarului), are o deschidere dreptunghiulară, care prezintă spre interior şi exterior o evazare, partea superioară avînd un arc aplatizat (fig. 10). Fereastra de la absida de răsărit este dreptunghiulară, avînd partea superioară cu o arcuire uşoară, la fel ca la intrare (fig. 7).

Din bibliografia monumentului[1] rezultă un consens pentru încadrarea acestuia în stilul romanic, în unele lucrări fiind propusă datarea în secolele XII—XIII.

În vara anului 1973, s-au desfăşurat săpături arheologice la „capela lui Isus" din Odorhei, prilejuite de lucrările de restaurare ce urmează să se desfăşoare în viitorul apropiat[2]. S-au executat patru secţiuni în incintă, respectiv pe absidele de vest, nord şi est, cea de a patra în partea de sud a incintei; în interiorul capelei a fost trasată o secţiune orientată nord-sud (fig. 3); de asemenea, s-a executat o secţiune în exteriorul incintei pentru identificarea unor eventuale urme materiale contemporane zidirii şi funcţionării capelei.

Rezultatele acestor cercetări, surprinzătoare la prima vedere, ne-au determinat să reanalizăm datele de istoria artei şi arhitecturii, pe care se sprijină diferitele ipoteze formulate în legătură cu încadrarea stilistică şi datarea monumentului.

De la început am observat faptul că un anumit aspect, deosebit de important în judecarea complexă a unui monument, a preocupat mai puţin pe cercetători şi anume: integrarea capelei în mediul înconjurător. Ne referim aici nu numai la contextul istoric-social-politic, dar şi la situarea în cadrul natural, ştiut fiind că, în funcţie de programele specifice, fiecare epocă a manifestat anumite preferinţe pentru amplasarea diverselor categorii de edificii.

Cercetările arheologice ne-au oferit următoarele date certe: terenul din jurul capelei era lipsit de înmormîntări, depunerile naturale (balast, humus vechi, humus recent) nu au fost străpunse de gropi, fie anterioare, fie ulterioare zidirii capelei[3]. De asemenea, atît în incintă, cît şi în exterior au fost recoltate doar cîteva fragmente ceramice din epoca bronzului, iar din partea superioară a humusului vechi, fragmente ceramice nesemnificative din epoca feudalismului dezvoltat.

Fundaţiile capelei erau realizate din bolovani şi piatră de rîu.

În secţiunea executată perpendicular pe absida de nord s-a descoperit, lîngă fundaţia absidei, în partea inferioară a şanţului de fundare, o monedă de argint, bătută în anul 1561, cu efigia lui Ferdinand I de Habsburg, efemer rege al Ungariei şi împărat al Sfîntului Imperiu romano-german (1556—1564). Întrucît stratigrafic nu s-a constatat nici o intervenţie ulterioară, terenul fiind lipsit de înmormîntări, cum s-a arătat mai sus, căderea monedei în locul respectiv nu a putut avea loc decît în momentul zidirii capelei, după 1561.

În secţiunea din interiorul capelei s-au descoperit două cripte şi un mormînt în groapă simplă.

Cripta I, cea mai veche, cu o poziţie centrală faţă de abside şi cu orientarea vest-est, zidită din piatră de rîu legată cu mortar, a avut iniţial o boltă, spartă cu ocazia unei intervenţii ulterioare. Întrucît s-a folosit acelaşi material litic şi un mortar asemănător cu cel utilizat la fundaţia capelei[4], considerăm că această criptă a fost construită odată cu capela.

În interiorul criptei se aflau două schelete, primul la adîncimea de 1,60 m de la nivelul actual de călcare din interiorul capelei, iar al doilea se afla la 20 cm deasupra primului schelet. Foarte probabil că spargerea bolţii criptei provine din momentul punerii în mormînt al celui de-al doilea înhumat. Nu s-a descoperit nici un obiect de inventar. De remarcat faptul că primul schelet se află sub pînza de apă freatică actuală[5].

Pe latura de sud a acestei cripte de piatră, a fost adosată ulterior o altă criptă, construită din cărămidă. În mo-

---

[1] Virgil Vătăşianu, analizînd diferitele ipoteze mai vechi legate de acest monument, ajunge la concluzia că această capelă trebuie datată pe la mijlocul secolului al XIII-lea (*Istoria artei feudale în ţările române*, Bucureşti, 1959, p. 88—89, fig. 79).

Entz Géza datează capela, împreună cu alte monumente, în secolul al XIII-lea (*Die Baukunst Transilvaniens im 11—13. Jahrhundert*, „Acta Historiae Artium", Budapesta, XIV, 1968, p. 45, 162, fig. 46). Arh. Eugenia Greceanu încadrează capela într-o grupă de monumente cu caracteristici romanice bine conturate, fără a preciza însă o datare mai exactă (*Date noi asupra arhitecturii romanice din zona centrală a Transilvaniei*, „Pagini de veche artă românească. De la origini pînă la sfîrşitul secolului al XVI-lea", Bucureşti, 1970, p. 266, fig. 1).

Anežka Merhautova-Livorova, *Einfache mitteleuropäische Rundkirchen*, Praha, 1970, p. 78. Cu prilejul cercetărilor arheologice, la Odorhei, mi s-a pus la dispoziţie pentru consultare lucrarea: Ferenczi Géza şi Ferenczi Ştefan, *Cetatea de la Vărşag şi unele probleme privind cetăţile medievale timpurii din estul Transilvaniei* (ms. dact.), pentru care mulţumesc încă o dată autorilor.

[2] Au participat: Géza Ferenczi, directorul Muzeului de istorie din Odorheiul Secuiesc, Ştefan Ferenczi, delegat din partea Institutului de istorie şi arheologie al Academiei R.S.R. — filiala Cluj — şi Mariana Beldie, delegat al DMIA. Raportul asupra săpăturilor arheologice a fost întocmit de Ferenczi Géza şi Ferenczi Ştefan (nr. de înregistrare DMIA, 8007 din 31 iulie 1973).

[3] Casa paznicului este o construcţie tîrzie, zidită cel mai devreme odată cu incinta, adică în 1830, de aceea cercetările arheologice nu s-au extins şi asupra sa.

[4] Buletinul de analiză chimică nr. 63, 16 ianuarie 1974, întocmit de Tatiana Pogonat, specialist al laboratorului DMIA.

Proba 1 — Mortar extras din fundaţia absidei cu ocazia sondajului efectuat în interiorul capelei: mortar de var de culoare gri. Este confecţionat cu nisip şi pietriş de rîu de culoare gri-închis, cu o curbură granulometrică discontinuă (multă parte fină şi circa 30% pietriş de 7 şi 15 mm, mărimea intermediară aproape inexistentă). Are un adaos mic de alicărie de cărămidă. Este realizat neîngrijit cu multe cuiburi de var carbonatat, neomogenizat cu agregatul. Numai puţin alterat, prezintă încă o rezistenţă mecanică bună, nu este sfărîmicios şi nici pulverulent.

Proba 2 — Mortar extras din zidăria criptei I.

Mortar de var de culoare gri. Este confecţionat cu nisip şi pietriş de rîu de aceeaşi calitate cu agregatul din proba 1. Curbă granulometrică discontinuă (cca 80% parte fină) cu granula maximă pînă la 40 mm; granule intermediare aproape inexistente. Foarte slabe urme de adaos de praf de cărămidă. Cu toate că mortarul din această probă este mai alterat şi cu agregat mult mai mare, este un mortar din aceeaşi epocă cu cel din proba 1.

[5] Conform raportului privind cercetările arheologice.

https://biblioteca-digitala.ro

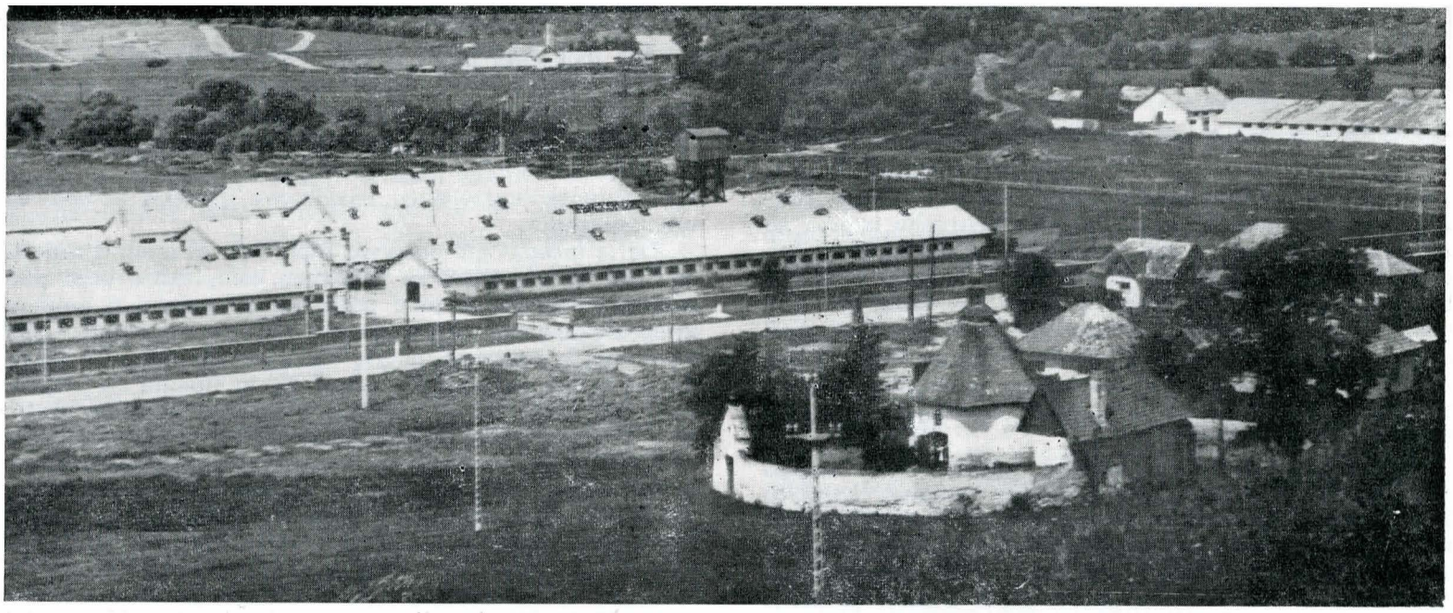

Fig. 1. Vedere de ansamblu a Capelei din Odorhei; 2. Absida de sud cu intrarea; 3. Planul general cu secţiunile arheologice; 4. Secţiunea arheologică din interiorul capelei cu cripta I şi cripta II; 5. Detaliu al arcului vechii intrări, partea dreaptă; 6. Fereastra de la absida de nord; 7. Fundaţia capelei la absida de nord; 8. Cripta I zidită din piatră; cripta II,zidită din cărămidă; vedere dinspre vest; 9. Absida de vest cu intrarea iniţială astupată; 10. Fereastra de la absida de est.

mentul cercetării, bolta criptei de cărămidă era prăbuşită, poate spartă la o eventuală jefuire. În interiorul ei se afla un singur schelet, avînd ca inventar resturi din doi nasturi împletiţi din fire subţiri de aur[6].

În secţiunea executată, s-a mai descoperit, la nord-vest de prima criptă, de asemenea într-o poziţie secundară, o groapă simplă de mormînt în care se afla depus un singur schelet, din care, în secţiunea cercetată, se află numai partea inferioară[7].

Analizînd cu atenţie parametrul capelei s-au constatat următoarele: intrarea actuală, situată la absida de sud, a fost deschisă ulterior fazei iniţiale de construcţie a capelei, urmele spargerii observîndu-se în jurul intrării (fig. 9); prezenţa unei nişe în absida de nord, căreia îi corespundeau unele crăpături la exterior, a îndreptăţit decaparea pe o zonă limitată a tencuielilor. A apărut vechea intrare în capelă, aparţinînd fazei iniţiale de construcţie: fără ancadrament de piatră prelucrată, avînd părţile laterale din aceeaşi piatră de rîu ca fundaţiile şi elevaţia, partea superioară prezentînd un arc aplatizat, realizat din cărămidă pusă pe cant şi acoperit cu tencuială[8] (fig. 6). În acelaşi spirit este realizată şi fereastra de nord[9].

Se dovedeşte, deci, că atît intrarea iniţială în capelă, cu arcul aplatizat, cît şi fereastra de la absida de nord nu prezintă nici un element caracteristic stilului romanic. Celelalte trei ferestre provin de la intervenţii ulterioare.

În ceea ce priveşte planul capelei remarcăm: acesta are într-adevăr patru abside semicirculare, dar în general, absidele rotondelor romanice simple (cu o singură absidă) sau ale celor cu un plan mai dezvoltat prezintă arcuri adînci, de forma unei potcoave. Din numeroasele exemple, alegem numai cîteva: capelele din Őskű, Kallosd, Bács, Rábaszentmiklós[10].

Ţinîndu-se seama de toate observaţiile dobîndite prin cercetările arheologice, în mod deosebit de tehnica confecţionării zidăriei (piatră de rîu, cărămidă, cea din urmă neprovenind de la intervenţii ulterioare), de toate elementele de arhitectură prezentate precum şi de moneda găsită in situ este evident că monumentul cercetat nu

[6] Întregul material recoltat cu ocazia săpăturilor arheologice (ceramica, moneda, inventar) se află depus la sediul Muzeului de istorie din Odorheiu Secuiesc.

[7] Materialul antropologic se află la Catedra de anatomie umană a Institutului medico-farmaceutic din Cluj, pentru analiză.

[8] Buletinul de analiză chimică nr. 63 din 16 ianuarie 1974: tencuială din arcul intrării descoperite la absida de vest:

Mortar de var de culoare gri-deschis, deoarece compoziţia conţine o cantitate mai mare de var decît probele 1 şi 2. Conţine nisip de rîu de aceeaşi natură ca în probele precedente, din care s-a utilizat numai partea fină. Adaos ceva mai mare de praf de cărămidă (cca 15%). Amestecul este executat mult mai îngrijit decît mortarele din probele 1 şi 2. După aspect şi structură, mortarul din proba 3 aparţine aceleiaşi epoci cu cel din probele 1 şi 2.

[9] În lucrarea sa *Date noi asupra arhitecturii romanice* ... (p. 266), arh. E. Greceanu remarcă următoarele: *„In prezent toate golurile sînt modificate, cu excepţia ferestrei condamnate din axul absidei de est. Fereastra are un gol îngust dreptunghiular, racordat cu faţa exterioară a zidului printr-un arc semicircular puternic evazat. Introducerea formei de arc plat la goluri şi la nişa din interiorul absidei de nord s-a efectuat probabil în 1830, dată înscrisă pe grila uşii de intrare“*. Observăm următoarele: în fig. 1 (p. 267), unde este prezentat planul „capelei lui Isus“, este indicată greşit orientarea, astfel, încît fereastra discutată mai sus se află la absida de nord, iar „nişa“ din absida de nord se află la cea de vest.

[10] K. H. Gyürky, *Die St. Georg-Kapelle in der Burg von Veszprem*, „Acta Archaeologica“, Budapesta, 1963, p.358—359, fig. 28, 29, 30, 32.

https://biblioteca-digitala.ro

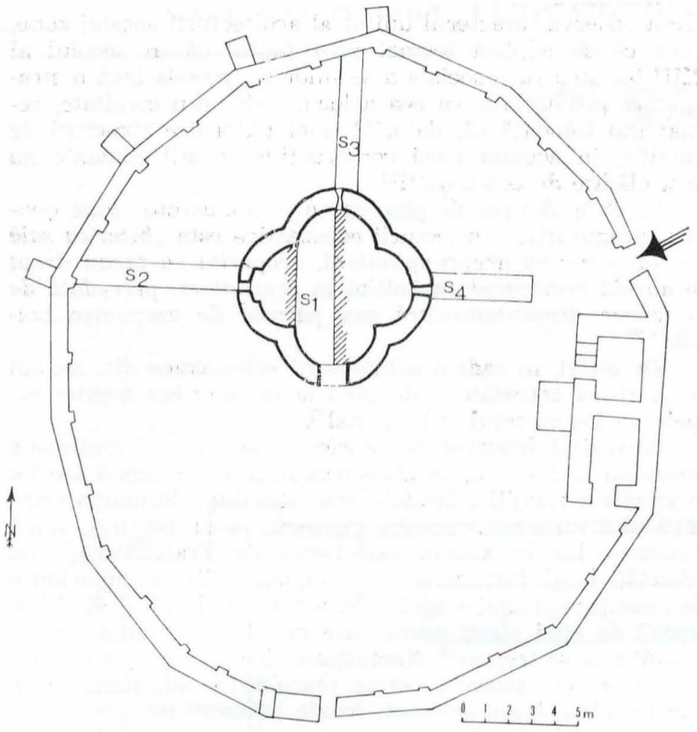

3

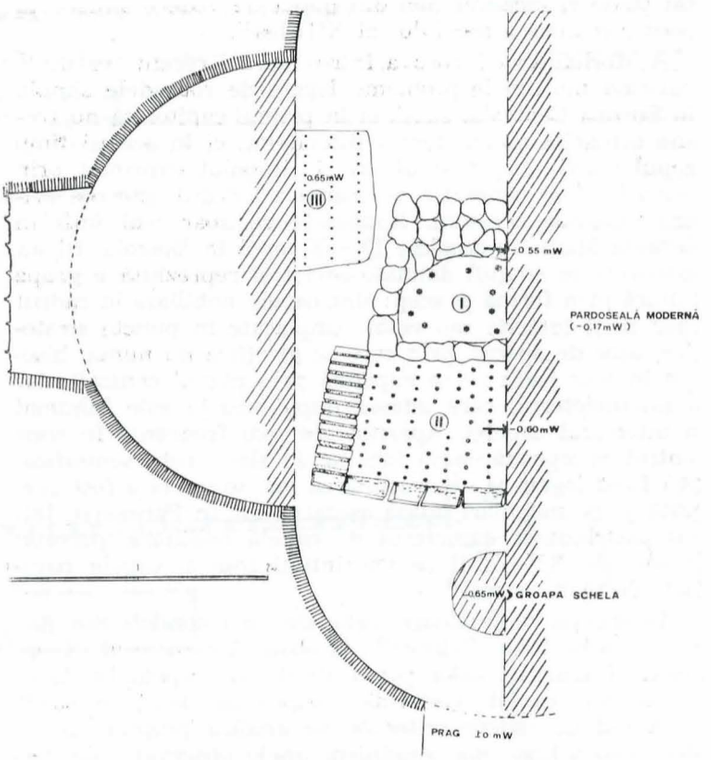

4

5 6

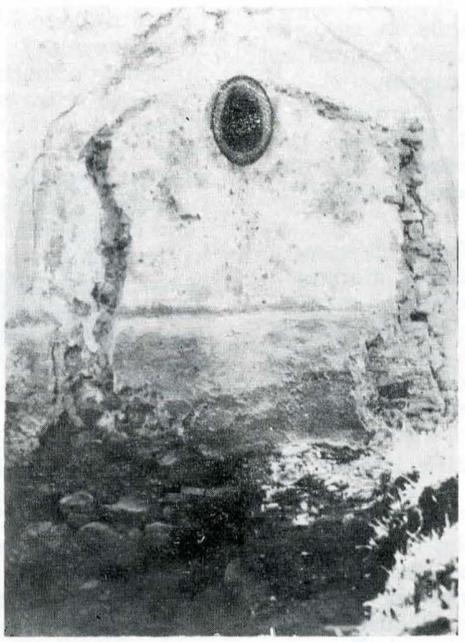

8

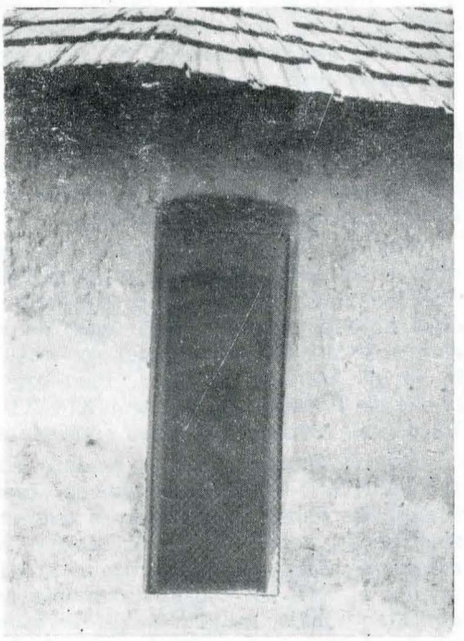

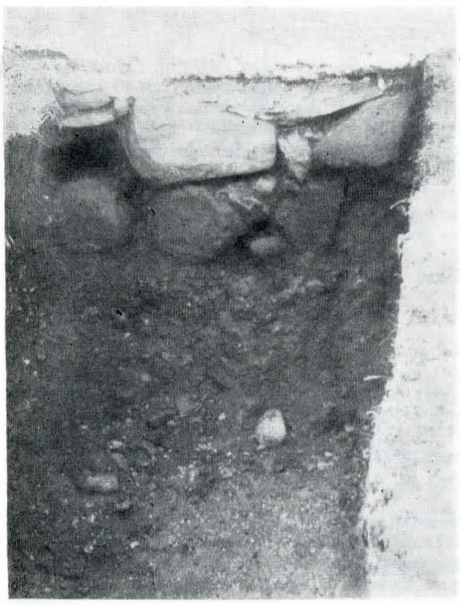

7 9

10

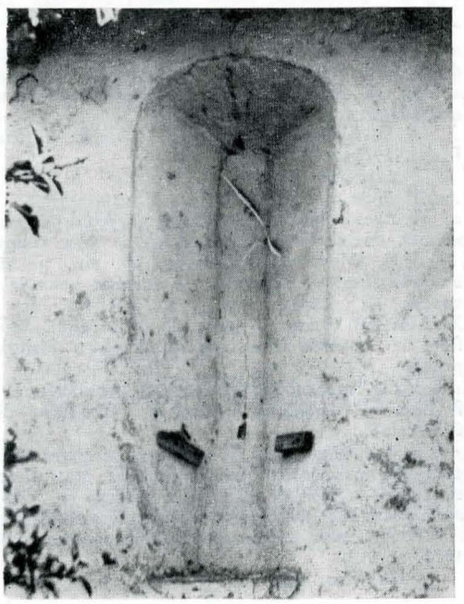

https://biblioteca-digitala.ro

mai poate fi încadrat nici din punct de vedere stilistic în epoca romanică a secolului al XIII-lea[11].

A. Merhautova-Livorova, într-o lucrare recent apărută[12], analizînd multiplele probleme legate de rotondele simple din Europa Centrală, sublinia în primul capitol că nu trebuie urmărită numai forma rotondelor, ci în acelaşi timp scopul zidirii lor, hramul, ca şi simbolul exprimat prin forma lor[13]. O concluzie de seamă a lucrării este cea privind originea acestora. Rotondele ce apar mai întîi în Moravia Mare, în secolele IX—X, apoi în Boemia, îşi au rădăcinile în spaţiul dalmato-istriot şi reprezintă o grupă unitară prin formă şi scop: sînt capele nobiliare în cadrul unor curţi întărite sau cetăţi amplasate în puncte strategice, uşor de apărat, prin care se glorifică nu numai biserica în sine (ceea ce se exprimă prin planul central), dar şi întemeietorul, care adesea după moarte este înhumat în interiorul capelei. Apariţia cea mai frecventă în zona central europeană, zonă locuită de slavi, este semnificativă fiind legată şi de creştinarea lor. Rotonda a fost preluată şi de maghiari, după aşezarea lor în Pannonia, iniţial păstrîndu-se caracterul de capelă nobiliară, privată; în secolele XII—XIII se vor întîlni însă şi capele parohiale de plan central[14].

În atenţia cercetătoarei cehe sînt şi rotondele din România (Alba Iulia, Pelişor)[15]; ea observă caracterul excepţional al apariţiei celor patru abside la „capela lui Isus" şi consideră că este vorba aici despre impulsuri din sud[16].

Avînd în vedere criteriile de analiză propuse de A. Merhautova-Livorova, subliniem unele observaţii ale cercetării arheologice de la „capela lui Isus" şi anume: lipsa oricăror urme de cultură materială databile în secolele XI—XIII, atît în interiorul cît şi în exteriorul incintei, ca şi absenţa unui cimitir organizat în jurul capelei.

Astfel putem conclude că rotonda de la Odorhei nu a aparţinut unei curţi feudale sau unei cetăţi (în ambele cazuri aşezarea în teren era de altfel improprie), dar nici unei comunităţi rurale, fie cu funcţia de capelă cimiterială, fie cu cea de capelă parohială[17].

Aici este locul de a remarca din nou faptul că această mică construcţie se află la marginea actualului municipiu Odorhei, deci mult în afara graniţelor vechiului oraş. Or, dacă această capelă s-ar fi legat de începuturile aşezării acestei localităţi, era normal ca oraşul să se fi dezvoltat în jurul „capelei lui Isus". Prezenţa unor materiale arheologice databile în secolele XI—XII din centrul oraşului actual, considerăm că nu reprezintă un argument[18].

În continuare, avînd în vedere condiţiile istorice ale secolelor XII—XIII, observăm că acestea nu ofereau ambianţa favorabilă apariţiei unei asemenea construcţii ecleziastice. În zona viitoarelor scaune secuieşti, secuii sînt colonizaţi către sfîrşitul secolului al XII-lea—începutul secolului al XIII-lea[19], păstrînd forma de organizare socială gentilico-tribală, în faza sa de destrămare, şi după aşezarea lor în aceste zone răsăritene ale Transilvaniei[20].

Discutînd monumentele din scaunele secuieşti, Entz Géza observa caracterul unitar al arhitecturii acestei zone, ceea ce se explică tocmai prin faptul că în secolul al XIII-lea structura socială a secuilor nu poseda încă o stratificare pronunţată, ca cea a locuitorilor din comitate, remarcînd totodată că, datorită unei puternice structuri de familie, în această zonă construcţiile în stil romanic au fost clădite de comunităţi[21].

Se pare că tipul de plan caracteristic acestor zone pentru începuturile arhitecturii ecleziastice este *„biserica sală cu navă simplă dreptunghiulară, acoperită cu tavan drept şi absidă semicirculară boltită în semicalotă, precedată de o travee dreptunghiulară sau pătrată de asemenea boltită"* [22].

De altfel, în cadrul arhitecturii ecleziastice din secolul al XIII-lea cercetătorii de pînă acum acordau acestei capele un loc cu totul excepţional[23].

Analizînd fenomenele istorico-sociale din Transilvania secolului al XVI-lea, constatăm că în zona secuiască are loc o asprire a relaţiilor feudale, mai ales după formarea principatului autonom. Se ştie că secuii s-au bucurat, după aşezarea lor în zonele răsăritene ale Transilvaniei, de libertăţi largi, întrucît aveau obligaţii militare importante la graniţa regatului maghiar. În cursul secolului al XVI-lea, secuii de rînd pierd numeroase privilegii, situaţia lor înrăutăţindu-se treptat[24]. Nemulţumirile crescînd, i-au determinat să se răscoale, cetele răsculaţilor adunîndu-se în aprilie 1562, lîngă Odorhei, foarte probabil pe cîmpul din zona capelei. După ce şi-au ales trei căpitani, răsculaţii s-au îndreptat împotriva nobilimii, dar au făcut greşeala tactică de a se împărţi în două grupe, astfel că oştile lui Ioan Sigismund i-au reprimat cu uşurinţă. Asemenea frămîntări vor continua pînă la sfîrşitul secolului al XVI-lea[25].

Fără a intra în amănuntele evenimentelor evocate, înclinăm să vedem în capela de la Odorhei un reflex al acestora. Nu trebuie să uităm că lupta de clasă în această vreme avea adesea un înveliş religios şi că Reforma abia fusese decretată în Transilvania, în 1550. Or, se ştie că în timp ce nobilimea a fost adepta Reformei, fiind interesată să smulgă bisericii catolice imensele bogăţii, secuimea a rămas credincioasă catolicismului, rezistînd, şi pe această cale, presiunii nobiliare[26]. În acest sens circula în sînul maselor largi credinţa în apariţia unui conducător, a unui „om al domnului", care să le scape de greutăţi[27]. Hramul capelei din Odorhei, Isus, ar putea fi corelat tocmai cu aceasta[28].

Oricum, din cercetările arheologice şi de parament efectuate, ca şi din analiza atentă a datelor de ordin stilistic, rezultă că datarea capelei lui Isus din Odorhei trebuie revizuită. Construit în cursul secolului al XVI-lea, micul edificiu nu aparţine nicicum epocii romanice, cum multă vreme s-a crezut, el exprimînd o conjunctură artistică specială, a cărei problematică deosebit de complexă urmează să fie descifrată de acum înainte.

Zusammenfassung

Die Christus-Kapelle aus Odorheiu-Secuiesc ist ein Zentralbau mit vier halbkreisförmigen Apahden und im allgemeinen im 13.Jh. datiert.

Auf Grund der archäologischen Ausgrabungen wurde festgestellt, um die Kapelle keine Bestattungen staattgefunden haben. Im Innern wurde eine Krypte entdeckt, die aus der Bauzeit der Kapelle stammt.

Der Bau der Kapelle wird dank einer Münze in der zweiten Hälfte des 16.Jh. festgelegt (1561).

Gründliche Untersuchungen der Kapellenwände ergaben die Schlussfolgerung, dass dieser Bau keine spezifisch romanische Merkmale aufweist. Die Verfasserin bringt die Erichtung dieser Kapelle in Verbindung mit den geschichtlichen Ereignissen der zweiten Hälfte des 16.Jh.

---

[11] Menţionăm că autorii referatului arheologic consideră, în ciuda datelor rezultate în urma cercetărilor arheologice şi expuse în acest articol, că problema datării monumentului rămîne şi pe mai departe nerezolvată.

[12] A. Merhautova-Livorova, *Einfache mitteleuropäische Rundkirchen,* Praha, 1970.

[13] *Idem,* p. 9.

[14] *Idem,* p. 54—55.

[15] Aceste biserici reprezintă o problemă aparte a arhitecturii ecleziastice transilvănene, de care nu ne vom ocupa în acest articol.

[16] A. Merhautova-Livorova, *op. cit.,* p. 58. Este însă necesar să precizăm faptul că, în ceea ce priveşte zona în care este situată această capelă, nici pentru secolul al XIII-lea, dar nici pentru secolul al XVI-lea, nu poate fi vorba de o influenţă venită direct din sud, ştiut fiind că în general ea s-a aflat sub o înrîurire artistică central-europeană.

[17] G. Ferenczi şi Şt. Ferenczi consideră că eventual capela a putut fi biserica comună a satelor din apropiere, dispărute: Gydrosfalva şi Cibrefalva.

[18] G. Ferenczi şi Şt. Ferenczi, *Cetatea de la Vărşag . . .,* p. 110, nota 18, menţionează descoperirea în centrul oraşului Odorhei, cu ocazia unor lucrări de canalizare făcute în 1955 în Piaţa Libertăţii, a unor materiale arheologice (ceramică) databile în secolele XI—XII.

[19] Şt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei,* vol. I., Cluj, Ed. Dacia, 1971, p. 112.

[20] *Idem,* p. 113.

[21] Entz Géza, *Die Baukunst . . .,* p. 43.

[22] E. Greceanu, *op. cit.,* p. 266.

[23] *Ibidem;* A. Merhautova-Livorova, *op. cit.,* p. 58.

[24] *Istoria României,* vol. II, p. 892.

[25] *Idem,* p. 893—894; Şt. Pascu, *Transilvania în epoca principatului. Timpul suzeranităţii turceşti 1541—1691,* Cluj, 1948, p. 214—216.

[26] *Istoria României,* vol. II, p. 1035—1036.

[27] *Idem* p. 894.

[28] În legătură cu destinaţia monumentului, autorii referatului arheologic consideră, că eventual construcţia este în legătură cu primul mormînt sau putea avea legături strînse cu acele izvoare cu ape vindecătoare de diferite soiuri care izvorăsc în apropierea capelei.

https://biblioteca-digitala.ro

CETATEA DIN VEACUL AL XVII-LEA DE LA TIRGU-MUREŞ

ALEXANDRU AL. BOGDAN

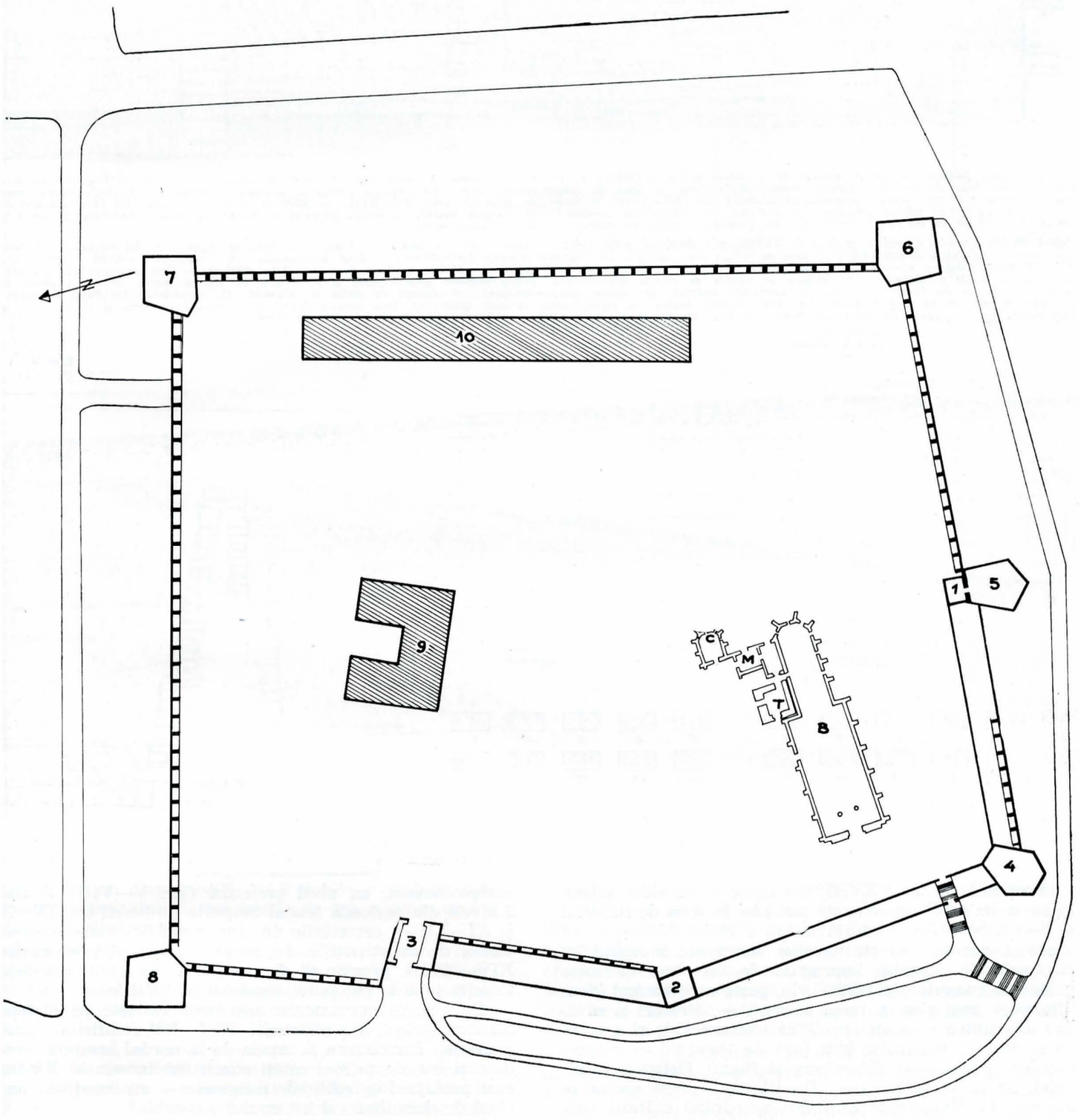

fig. 1

B. Biserica sec. XIV—XV; M. Clădirea fostei mănăstiri franciscane (sec. XIV—XV); C. Capela — sec. XV. (Corul fortificat); T. Turnul clopotniță; 1. Turn de apărare; 2. „Turnul mic", rămase din prima cetate (sec. XV) din jurul bisericii și mănăstirii; 3. Bastionul Porții (1613); 4. Bastionul Tăbăcarilor (1620) suprapus peste resturile unui turn din secolul al XV-lea; 5. Bastionul Blănarilor (1629?) adosat turnului pătrat din sec. XV; 6. Bastionul Dogarilor (1633); 7. Bastionul Măcelarilor (1633?); 8. Bastionul Croitorilor (1638—1640); 9. Clădirea cazărmii austriece, sec. XVIII; 10. Construcții anexe, sec. XVIII.

Considerăm necesar, înainte de a încerca interpretarea istorică a lucrărilor de fortificare din Tg. Mureș, să menționăm unele din principalele rezultate ale cercetărilor arheologice și de arhitectură efectuate (1963—1973) care au putut duce la o serie de încheieri privind succesiunea culturilor materiale în zona platoului cetății, și au permis studierea și reconstituirea planurilor și evoluției construcțiilor militare și de cult ale întregului ansamblu, precum și precizarea tehnicii de construcție și a sistemului de apărare al cetății.

https://biblioteca-digitala.ro

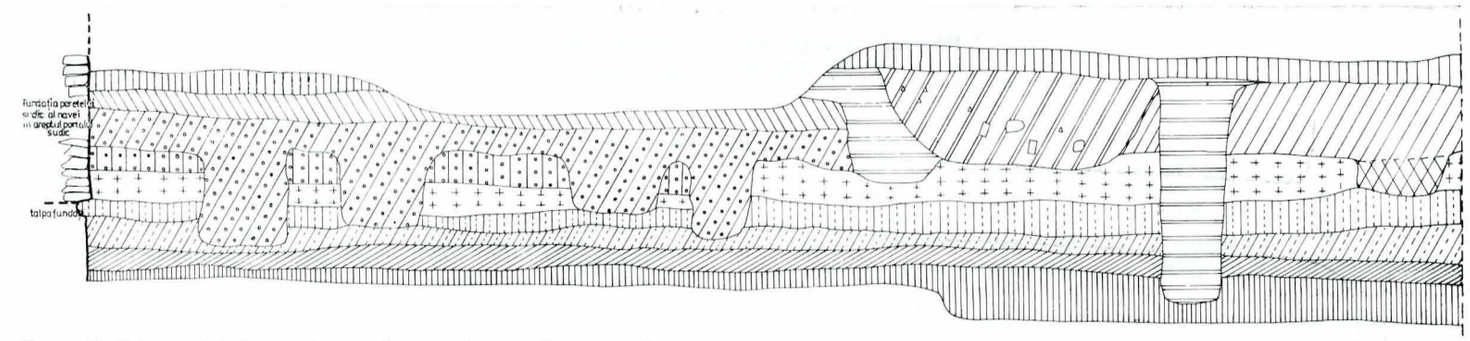

Fig. 2. Profilul peretelui de est al secțiunii SI — latura sudică a Cetății: 1. Sol viu — galben; 2. Strat steril; 3. Strat de culoare brun-închisă cu fragmente ceramice Criș; 4. Strat brun deschis cu fragmente ceramice Hallstattiene; 5. Strat de culoare cenușie, format din depuneri prefeudale, timpurii și feudale; 6. Strat de culoare brun-castanie (feudal); 7. Strat feudal, cu resturi de înhumări (sec. XV—XVII); 8. Gropi de morminte (sec. XV—XVI); 9. Strat de nivelare cu nisip; 10. Strat de nivelare (sec. XVII—XVIII) cu pămînt de culoare brun-castanie; 12. pămînt de umplutură; 13. Groapă recentă, cu moloz, cărămizi și pietre; 14. Strat de nivelare cu moloz și cărămizi; 15. Strat de umplutură (modernă); 16. Umpluturi recente cu moloz; 17. Strat (humus) vegetal

Fig. 3. Profilul peretelui de sud al secțiunii S. XXVIII, prin abastionul porții (1613) — Latura vestică a Cetății: 1. Prundiș; 2. Nisip și prundiș; 3. Sol viu-galben; 4. Strat brun lutos cu fragmente ceramice Criș; 5. Strat de culoare brun deschisă, cu fragmente ceramice Hallstattiene; 6. Strat brun-cenușiu, cu fragmente ceramice feudale (sec. XV—XVI); 7. Strat de nivelare cu prundiș, stratul constructiv al Bastionului Porții (1613); 8. Moloz; 9. Strat de culoare brun deschisă — linia pavaiului de cărămidă; 10. Strat cu moloz și cărămidă; 11. Straturi de pământ de culoare brun-deschisă, pentru umplerea gropii-capcană și a șanțului de apărare inițial; 12. Strat afînat de umplutură, de culoare brună; 13. Strat de umplutură modernă, de culoare castanie-deschisă; 14. Groapă cu moloz și cărămidă; 15. Umplutură; 16. Pavaj de piatră; 17. Strat de nivelare cu nisip și pietriș; 18. Strat castaniu deschis, cu pietriș, nisip, cărămizi sparte; 19. Strat castaniu deschis de umplutură cu moloz și nisip — are la bază resturi ale unui pavaj din lemn; 20. Nisip; 21. Strat castaniu-deschis de nivelare cu nisip și pietriș; 22. Pavaj recent de piatră

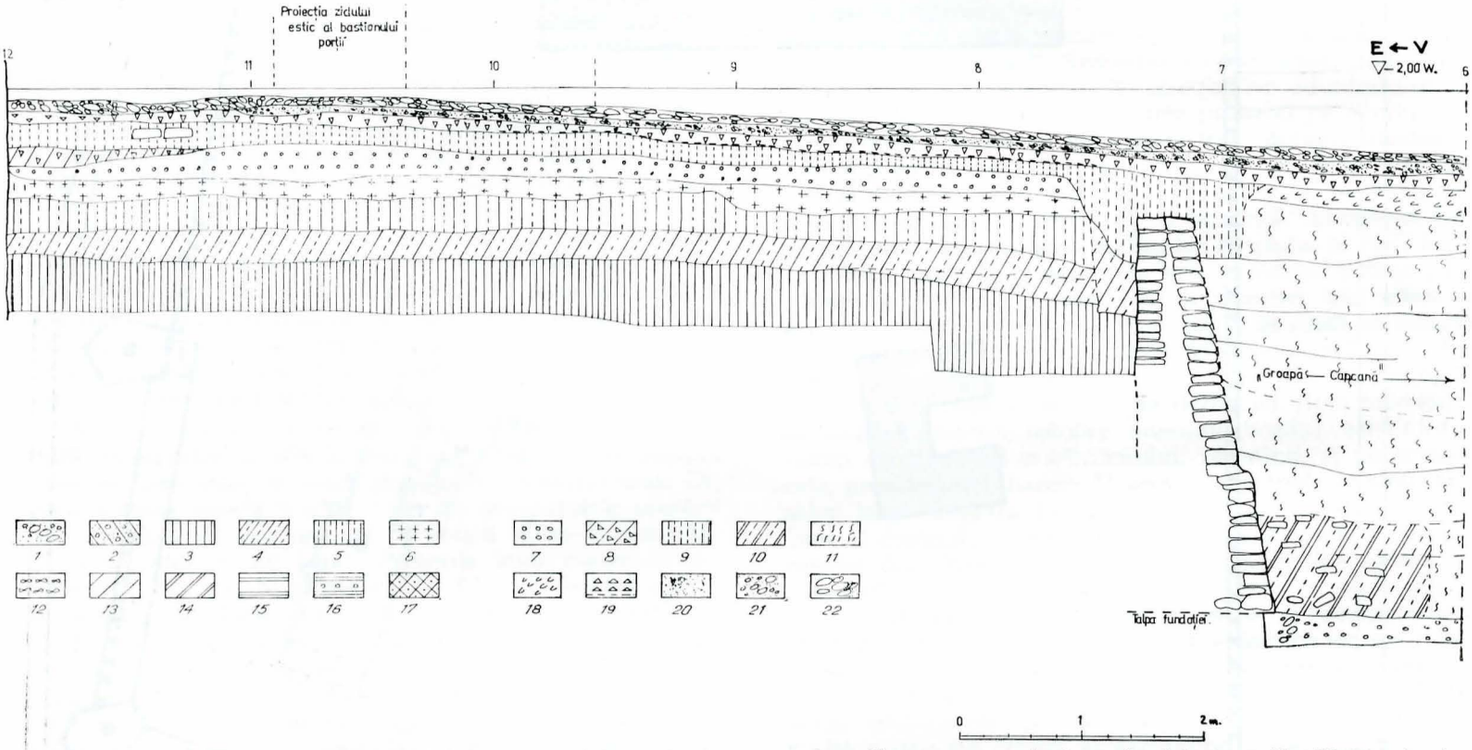

Secțiunile (S I—XXVIII) sondajele și casetele arheologice practicate[1], concentrate mai ales în zona de sud-vest și vest a platoului — fostă terasă a rîului Mureș — au îngăduit cunoașterea stratigrafiei terenului, începînd cu straturile de prundiș, suprapuse de un strat de loess galben ce constituie pămîntul viu, peste care au fost identificate — mai ales în jurul bisericii —, straturi și niveluri aparținînd epocilor: neolitică (cultura Criș și a ceramicii liniare), bronzului (din faza de tranziție — cultura Coțofeni și culturile Wittenberg și Noua), Hallstatt (2 nivele), un nivel roman (sec. II—III e.n.), urme sporadice din sec. IV (fragmente ceramice aparținînd culturii Cerneahov-Sîntana, un nivel prefeudal (sec. V—VIII) și alte 2 nivele din perioada feudal-timpurie (probabil sec. IX—X și XI—XII — cercetările nu sînt încheiate) toate acestea, tăiate de construcțiile de epocă feudală din veacurile XIV—XVIII, precum și de necropola din jurul bisericii, folosită pînă la începutul secolului al XVII-lea.

Cele dintîi monumente medievale ridicate pe platou: biserica gotică din veacurile XIV—XV, edificiul fostei mănăstiri franciscane și capela de la nordul acesteia, precum și incinta primei cetăți construită în sec. al XV-lea care proteja doar edificiile religioase — au constituit nucleul de dezvoltare al întregului ansamblu[2].

În continuare, straturile de depuneri arheologice sînt contemporane ridicării și folosirii celei de-a doua cetăți (sec. XVII) și fazei sale austriece (secolele XVIII—XIX) pînă la cele mai recente manifestări de viețuire, aproape continuă, pe platoul amintit.

În trecerea veacurilor Evului de Mijloc, localitatea Tîrgu Mureș — menționată pentru întîia oară documentar la începutul secolului al XIV-lea[3], iar puțin mai tîrziu ca

[1] Sondaje arheologice au mai fost executate pe platoul cetății și de Muzeul județean din Tg. Mureș, dar nu au fost încă publicate. În legătură cu rezultatele cercetărilor arheologice și istorice din anii 1963—1973 (DMIA) efectuate sub conducerea autorului, vezi Al. Bogdan: *Date noi privind ansamblul cetății din Tg. Mureș* în „Studii și Materiale", II, Tg. Mureș, 1972 — extras; idem, *Noi date privind Cetatea din Tîrgu Mureș*, comunicare prezentată la a II-a sesiune a muzeelor din CSCA, în decembrie 1965; idem, *Cetatea de la Tîrgu Mureș, din veacul al XVII-lea*, comunicare prezentată la Sesiunea DMIA din mai, 1968; idem, *Rapoartele preliminare de cercetări din anii 1963—1972* și anexele, în arhiva DMIA și planurile și profilele secțiunilor I — XXVIII; Al. Bogdan și S. Negoescu, „*Cetatea din Tg. Mureș în lumina rezultatelor cercetărilor recente*", comunicare la sesiunea DMIA, ianuarie 1973.

[2] Ibidem.

[3] Menționarea anului 1316 este legată de o listă care situează la Tg. Mureș, una din cele 4 mănăstiri franciscane din Transilvania în „Annalecta Franciscana", vol. IV, p. 554, cf. Orban Balázs: *A Székelyföld leirása*, Budapesta, 1870, IV, p. 121.

https://biblioteca-digitala.ro

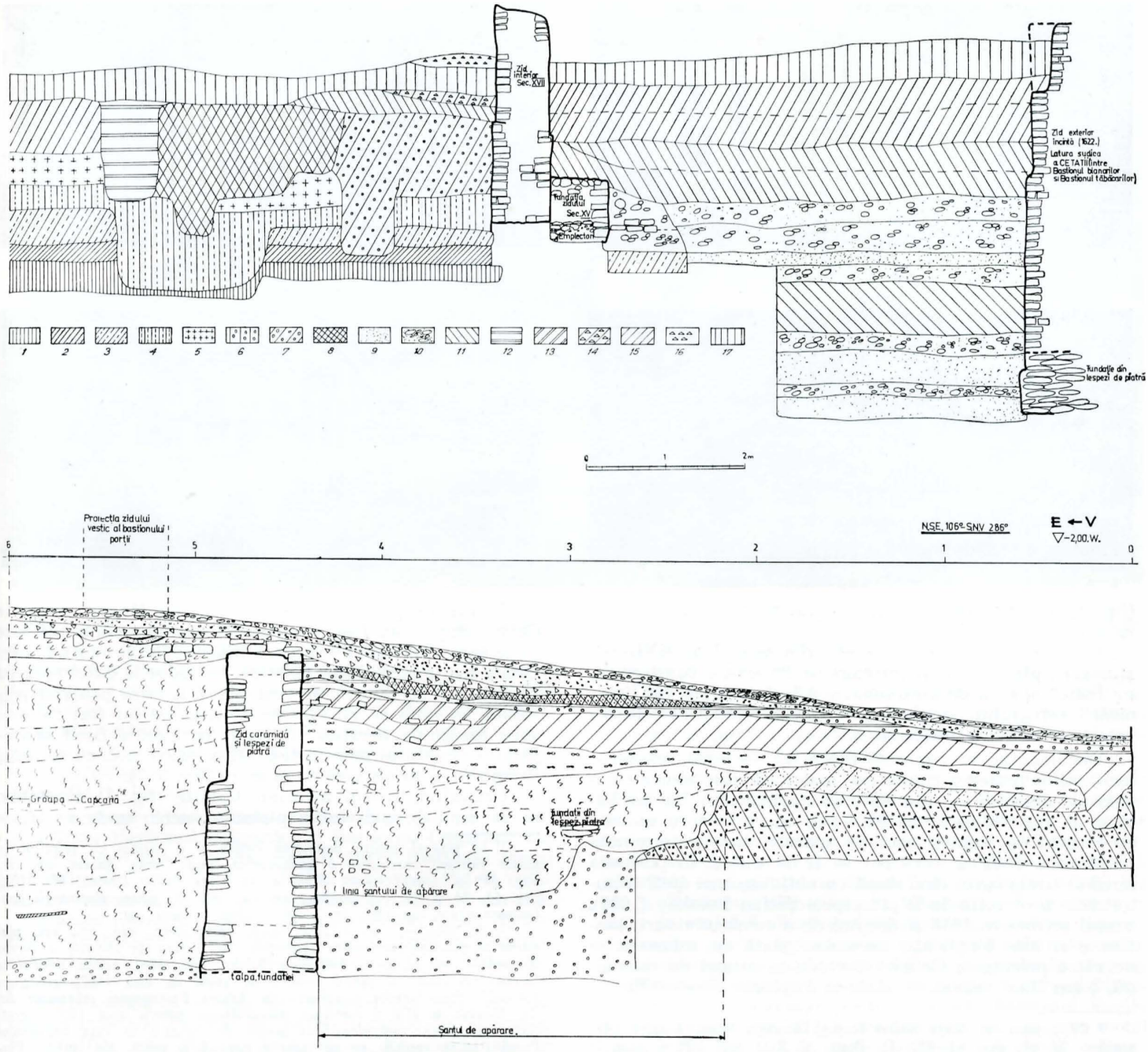
Zid interior Sec. XVII
Zid exterior incintă (1622.)
Latura sudica a CETĂȚII(între Bastionul bănarilor si Bastionul tăbăcarilor)
fundația zidului Sec. XV
Umplutura
Fundație din lespezi de piatră
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17
0 1 2m
Proiectia zidului vestic al bastionului porții
NSE. 106°-SNV. 286°
E ←V
▽-2,00.W.
6 5 4 3 2 1 0
Zid caramidă si lespezi de piatră
Grupa Cascaia
fundație din lespezi pietre
linia șantului de apărare
talpa fundației
Șanțul de apărare.

„*Novum Forum Siculorum*“[4], va cunoaşte o evoluţie asemănătoare, deşi uneori mai lentă, cu cea a altor centre urbane transilvănene.

Evenimentele care au precedat însă imediat construcţia cetăţii din veacul al XVII-lea de la Tg. Mureş — consemnate fie şi în treacăt în documentele şi cronicile contemporane — au marcat unul din cele mai importante momente ale istoriei ţării, fiind legate de personalitatea lui Mihai Viteazul, a cărui preocupare permanentă pentru locuitorii zonei secuieşti şi ai oraşului[5], cărora le-a acordat o serie de privilegii, s-a întemeiat de altfel şi pe planurile sale pentru stabilizarea politico-militară a teritoriilor ţării, atunci unite pentru întîia oară.

Este semnificativ pentru noi faptul că, în împrejurările istorice cunoscute, după tragica dispariţie a marelui domn, oraşul Tg. Mureş a plătit scump sprijinul său, deoarece în anii 1601 şi 1602, soldaţii lui George Basta şi ai lui Moise Secuiul, au atacat oraşul, prădîndu-l şi incendiindu-l[6].

Desigur, consecinţele acestor atacuri au determinat eforturile, ce se vor eşalona, în mod continuu, de-a lungul primei jumătăţi a secolului al XVII-lea, consacrate ridicării unei cetăţi de refugiu, a doua de pe platou, care să protejeze în momentele critice, populaţia oraşului.

Din prima fortificaţie, databilă în secolul al XV-lea[7], ale cărei fundaţii au fost surprinse prin săpăturile arheologice pe laturile ei de vest şi de sud şi care circumscria numai edificiile de cult din colţul de sud-vest al platoului (fig. 1), au rămas două turnuri pătrate cu mâchicoulis[8]

---

[4] Localitatea este menţionată ca „*Novum Forum Siculorum*“ în registrele de dijme papale din anii 1332—1337, cf. Orban Balázs, *op. cit.*, pag. 106 sqq; vezi şi la Traian Popa *Monografia oraşului Tîrgu Mureş*, Tg. Mureş, 1932, pag. 52. De asemenea şi N Szabo *Despre formarea arhivei oraşului Tg. Mureş*, în „Revista Arhivelor“ III, nr. 1, extras; Al. Bogdan, *op. cit.*, pag. 2, extras; idem, *Memoriul istoric la jurnalul de restaurare* (în arhiva DMIA).

[5] Tr. Popa, *op. cit.*, p. 90, sqq; În arhivele oraşului Tg. Mureş se află o serie de documente emise de Cancelaria lui Mihai Viteazul; Al. Bogdan, *op. cit.*, notele 17 şi 18.

[6] Kövari, *Erdélyi régiségei*, pag. 123 şi urm; Traian Popa, *op. cit.*, pag. 97, 99 şi urm; Al. Bogdan, *op. cit.*, pag. 7 şi nota 19.

[7] Incinta fortificată din jurul bisericii şi mănăstirii franciscane a fost datată, pe cale arheologică, pe la jumătatea secolului al XV-lea. Un document emis de Ştefan Bathory în anul 1487, ne oferă un *terminus antequem* pentru datarea primei cetăţi, vezi în *Székely Oklevéltar*, vol. V., Cluj, 1896, pag. 28—29, cf. Al. Bogdan, *op. cit.*, pag. 5 şi notele 11 şi 12.

[8] Referitor tot la prima cetate de la Tg. Mureş, din sec. XV, vezi Orbán Balázs, *op. cit.*, pag. 122 passim; V. Vătăşianu *Istoria artei feudale în Ţările Române*“ vol. I, Editura Academiei R.P.R., 1959, pag. 575—576

https://biblioteca-digitala.ro

4

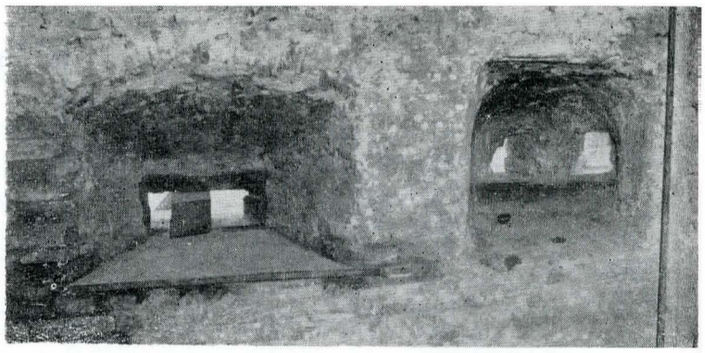

5

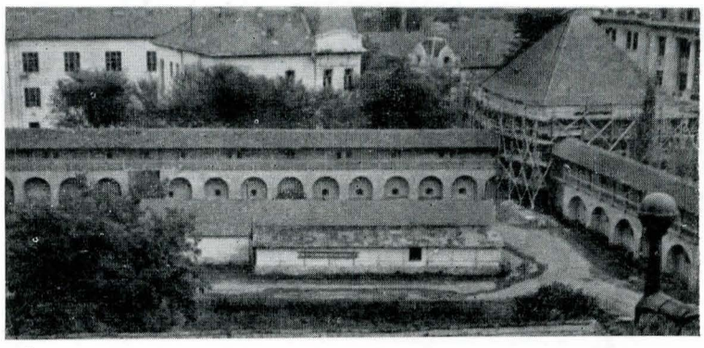

6

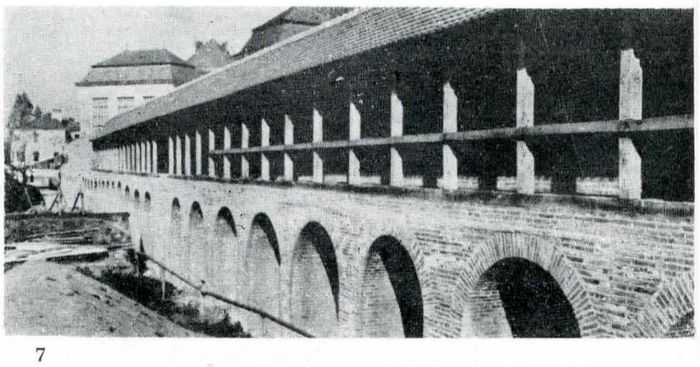

7

(fig. 1, **4**), înglobate ulterior în lucrările de apărare pe care le analizăm.

Revenind la problema cetății din veacul al XVII-lea, studierea planului ei și întreaga sa dispoziție funcțională, ne indică spațiul de aproximativ 4,5—5 ha rezervat organizării refugiului populației, integrînd-o lucrărilor de arhitectură militară orășenească.

Documentar, se cunoaște faptul că — după revenirea locuitorilor pribegiți cu prilejul mai sus-amintitelor distrugeri ale orașului —, din inițiativa primarului Borsos Tamas, au fost ridicate mai întîi palisade provizorii întărite cu turnuri de lemn și șanț de apărare, lucrări terminate la 27 sept. 1602[9] și care par să fi dăinuit și în perioada imediat următoare, cînd după ce obținuse mai întîi o autorizație provizorie de la principele Ștefan Bocskay (1605), orașul primea în 1616 și dreptul de a construi ziduri, bastioane și alte fortificații necesare, odată cu ridicarea sa de către principele Gabriel Bethlen la rangul de municipiu (oraș liber regesc — *„Libera Regiaque Civitas"* [10]).

[9] Cf. cronica lui Nagy Szábó Férenc, în ediția Miko, *Erdelyi Történelmi Adatok*, pag. 64—65; Tr. Popa, *op. cit.*, pag. 100 și nota 2; vezi și la Al. Bogdan, *op .cit.*, pag. 7.

[10] Cf. Orbán Balázs, *op. cit.*, pag. 119 sqq; Al. Bogdan, *op cit., loc. cit.*

Amplasate pe o fostă terasă a rîului Mureș, curtinele Cetății (fig. 1) au fost construite din piatră și cărămidă cele interioare, înlocuind treptat[11] întăriturile provizorii executate mai ales în jurul bisericii, iar zidurile exterioare au fost situate pe laturile de vest și sud la baza pantelor platoului, în timp ce laturile de nord și est au fost ridicate spre marginile acestuia, întregul perimetru fiind înconjurat — conform cercetărilor arheologice și documentelor vremii[12] —, cu un șanț de apărare (fig. 3, **7**).

Urmărind traseul zidurilor Cetății, (fig. 1) constatăm că în zona de sud-vest a platoului, acolo unde se aflase

[11] În general pentru descrierea cetății și a istoriei ei, referitor la datele ridicării curtinelor și bastioanelor, vezi Orbán Balázs, *op. cit.*, pag. 119 și urm.; cronica citată a lui Nagy Szábo Ferenc, ed. Miko, pag. 64—65 și 75; Al. Bogdan, *op. cit.*, pag. 8; idem, *Rapoartele preliminare citate*, din 1963, 1970—1972; idem, *comunic. cit.*

[12] Al. Bogdan, *comunicarea citată*, 1968; idem, *rap. cit.*, vezi planurile și profilele secțiunilor respective. În *Cartea de socoteli a breslei Blănarilor* (manuscris la Biblioteca Teleky, MS. 394). există referiri la lucrări executate la șanțul cetății, de pildă în anii 1657, 1661; în *Socotelile Paracliserilor* (manuscris în Arhiva Protopopiei reformate din Tg. Mureș), se află o mențiune asemănătoare pentru anul 1659. Cercetările arheologice au identificat șanțul de apărare în fața bastionului Porții (latura vestică) și pe laturile nordică și estică ale cetății. Planurile austriece din sec. al XVIII-lea mai înfățișau încă șanțul de apărare în jurul cetății, existent inițial oricum pe laturile ei mai vulnerabile.

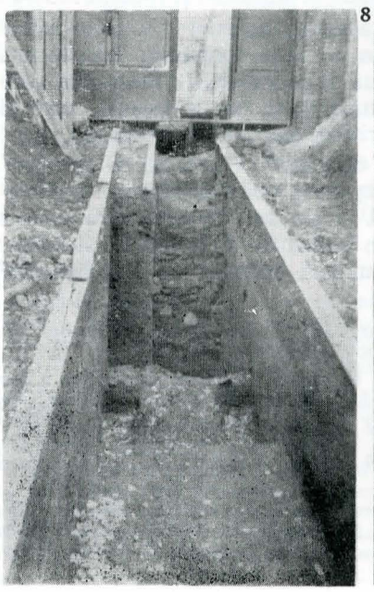

8

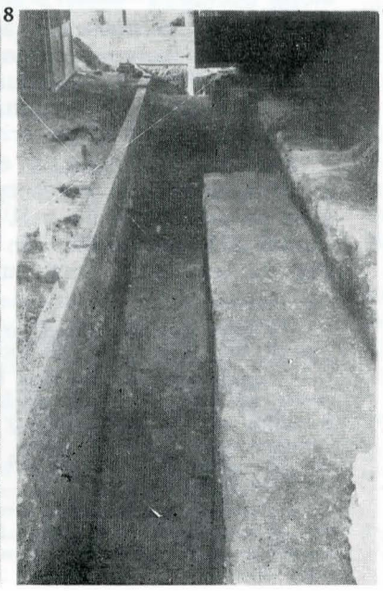

9

10

Fig. 4. Inscripție (1613) păstrată pe tencuiala Bastionului Porții; Fig. 5. Gură originară de tragere dublă, de pe latura vestică a cetății; Fig. 6. Colțul sud-estic al Cetății cu Bastionul Dogarilor în timpul lucrărilor de restaurare; Fig. 7. Latura de est a Cetății după restaurare; Fig. 8. Vedere dinspre vest a tronsonului exterior al secțiunii S XXVIII, la vestul Bastionului Porții; Fig. 9. Vedere dinspre est a tronsonului interior al secțiunii S XXVIII prin Bastionul Porții; Fig. 10. Fundația zidului curtinei interioare a laturii vestice a Cetății; Fig. 11. Vedere dinspre vest a ansamblului Cetății, înainte de restaurarea bastioanelor.

https://biblioteca-digitala.ro

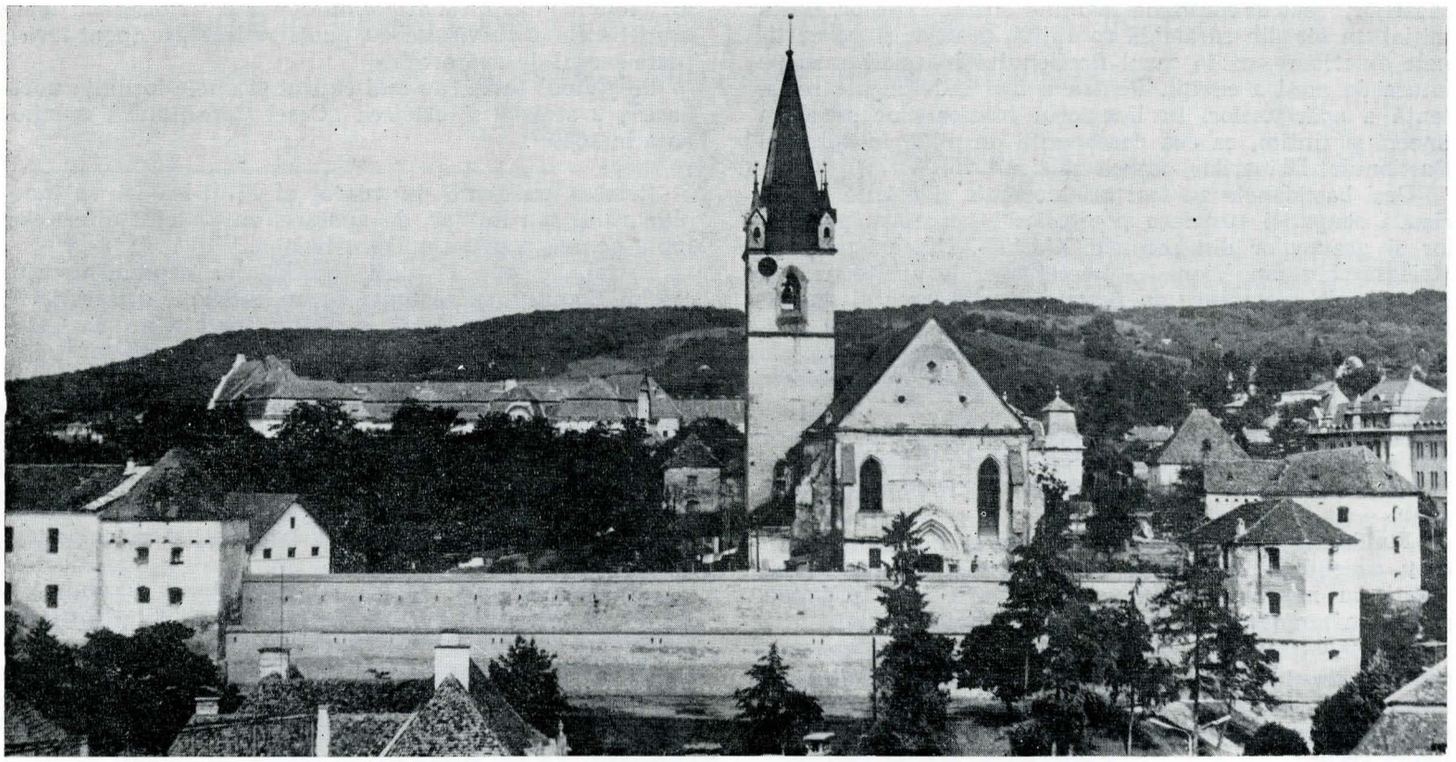

11

prima cetate, noile fortificaţii — între Bastionul Blănarilor (care a înglobat un turn pătrat din secolul XV (fig. 1, **5**) şi Bastionul Tăbăcarilor pe latura sudică (fig. 2), şi între acestea şi Turnul Mic (păstrat din secolul XV şi înglobat în cetatea a doua) şi mai departe către Bastionul Porţii, pe latura vestică — aveau cîte 2 curtine, formîndu-se astfel un zwinger, cele interioare suprapunîndu-se în jurul bisericii (pînă la Turnul Mic) peste fundaţiile primei incinte (fig. 1, 10, 11).

În rest, pe latura estică, nordică şi parţial pe cea sudică (între Bastionul Blănarilor şi Bastionul Dogarilor din colţul de sud-est) şi pe cea vestică (între Bastionul Porţii şi Bastionul Croitorilor din colţul de nord-vest) (fig. 9) cetatea din veacul al XVII-lea prezintă cîte o singură curtină.

Etapele ridicării cetăţii şi ale bastioanelor ei (fig. 1) potrivit rezultatelor cercetărilor arheologice, informaţiilor documentare şi inscripţiilor identificate, ar fi pe scurt, următoarele:

Fortificaţiile provizorii ale palisadei din 1602 au fost treptat înlocuite cu cele de piatră şi cărămidă. Poarta şi fortificaţiile sale (fig. 1, **3**, 4, 9) au fost terminate în 1613 conform inscripţiilor descoperite (fig. 4) şi cronicii lui Nagy Szabó Ferenc. Bastionul Tăbăcarilor din colţul de sud-vest al cetăţii, a fost ridicat (potrivit inscripţiei de pe latura estică şi aceleiaşi cronici) în 1620, zidul de pe latura sudică între Bastionul Tăbăcarilor şi cel al Blănarilor era construit deja în 1622 (o inscripţie descoperită pe tencuiala unei guri de tragere) şi probabil în 1629 s-a ridicat Bastionul Blănarilor (bastion juxtapus unui turn de plan pătrat — fig. 1, **5**) — iar între 1623 şi 1633 cel al Dogarilor din colţul sud-estic (fig. 6) şi poate şi Bastionul Măcelarilor din colţul de nord-est — fig. 1, **7**. Între anii 1638 şi 1640 s-a construit Bastionul Croitorilor din colţul de nord-vest, în 1639, trebuia reparat Bastionul Porţii, în 1641 se ridică zidul de lîngă Poartă şi un altul tot pe latura vestică în 1648, pentru ca de abia în anul 1653, întreaga cetate şi bastioanele ei să fie aproape terminate[13], prin eforturile orăşenilor, ale breslelor şi cu mîna de lucru a iobagilor, în ciuda opoziţiei nobiliare şi a clericilor vechii biserici.

Cetatea de la Tg. Mureş avea o formă poligonală neregulată, iar cele 6 bastioane din secolul XVII, situate în punctele încheierii laturilor, prezintă planuri poligonale (fig. 1) ceea ce constituie o consecinţă a imitării modelelor preexistente şi adaptării la formele de teren, potrivit funcţiei lor stabilizatoare pentru curtinele cetăţii.

Deşi nu s-au încheiat încă cercetările şi lucrările de restaurare[14] ale bastioanelor asupra cărora vom reveni, s-au putut preciza sistemul de apărare, planurile şi tehnica de construcţie a acestora.

Bastioanele se înalţă pe cîte 3—4 nivele (3 nivele avînd de pildă Bastionul Porţii şi al Croitorilor) cu subsol, parter şi 1—2 etaje despărţite prin tavane pe grinzi de lemn şi avînd accesul probabil din rampe sau simple amenajări la subsol şi direct din exterior la parter şi etajul I, păstrîndu-se legătura cu drumul de strajă. La subsol (de ex. la Bastionul Blănarilor, al Măcelarilor)[15], la parter şi chiar la etajul I (Bastionul Croitorilor), se aflau lăcaşuri de tragere pentru tunuri mici, ce flancau curtinele, zwingerul şi şanţul de apărare, la fel ca şi gurile de tragere, simple, duble (fig. 5) sau chiar triple (la Bastionul Măcelarilor şi al Dogarilor) pentru puşcaşi. Bastionul Porţii, primul ridicat (în 1613)[16] era înzestrat cu un pod mobil (pont-lévis) fig. 1, **3**, 9, peste şanţul de apărare şi o ingenioasă „groapă-capcană", acoperită de o punte rabatabilă, evident şi ea un arhaism, ca şi galeria superioară cu mâchicoulis.

Bastioanele erau simplu ornamentate, tencuite la exterior, purtînd rar, şenaje de piatră la colţuri (cel al Tăbăcarilor), iar sub cornişă, console de piatră (Bastionul Tă-

[13] În legătură cu diferitele lucrări executate la cetate, vezi şi în *Socotelile Paraclisului*, între anii 1638 şi 1667: de pildă doc. nr. 35/1638; nr. 36/1639; şi altele, în Arhiva Protopopiei reformate.

[14] În prezent se restaurează Bastionul Măcelarilor (din colţul nord-estic) şi Bastionul Tăbăcarilor din colţul sud-vestic al cetăţii. Cercetările de arhitectură au fost conduse iniţial de arh. E. Chefneux şi ulterior de arh. Sanda Negoescu, autorii proiectelor de restaurare. Pentru rezultatele cercetărilor efectuate la bastioane, informaţii de la arh. Sanda Negoescu, căreia îi mulţumim şi pe această cale; vezi Al. Bogdan *rap. cit.*, 1963—1973; idem, *comunic. cit.*

[15] La Bastionul Măcelarilor, din colţul de nord-est al cetăţii, cercetările (cf. Al. Bogdan, *rap. cit.*, 1971 şi 1972) au dus la descoperirea subsolului, prevăzut cu guri de tun. dintre care una, identificată recent pe latura sa vestică, era direcţionată de-a lungul şanţului de apărare al laturii de nord a cetăţii. Bastionul a fost adaptat ulterior funcţiei de locuinţă — cf. unor relevee şi planuri austriece din 1799 şi 1852 —, cf. Al. Bogdan şi S. Negoescu, *comunic. cit.*, 1973. Cercetările şi lucrările de restaurare ale bastionului continuă.

[16] În legătură cu Bastionul Porţii ridicat în 1613, inscripţia descoperită pe o grindă a unei uşi de stejar aflată *in situ* la et. I (latura de est a bastionului), cf. Al. Bogdan, *rap. cit.*, pe 1970 şi 1971; vezi şi planuri şi profile la sc. 1/50 şi 1/20 — S.XXVIII. De asemenea releveele şi planurile austriece de la Kriegsarchiv din Viena (fotocopii în arhiva DMIA).

https://biblioteca-digitala.ro

băcarilor)[17] sau de cărămidă. Marcînd soclul exterior, exista inițial un tor din cărămidă rotunjită, prezent și pe curtinele exterioare, ca în cazul Bastionului Măcelarilor și pe latura de nord a cetății. Pentru o mai îndelungată rezistență a apărătorilor, în interiorul bastioanelor se aflau uneori și fîntîni, ca cea descoperită de pildă în subsolul Bastionului Blănarilor, adîncă de 4 m[18].

Deși bastioanele au fost transformate și mărite în perioada ocupației austriece și ulterior — conform planurilor și gravurilor din secolele XVIII—XIX, existente la Kriegsarchiv din Viena — cercetările de arhitectură și lucrările de restaurare au permis identificarea și marcarea gurilor de tragere și golurilor originare (fig. 5).

Grație unor documente și izvoare contemporane, s-a putut cunoaște și armamentul existent în unele dintre bastioane[19].

Analiza tehnicii de construcție și a sistemului de apărare a curtinelor[20] cetății din veacul al XVII-lea, a constituit încă unul din obiectivele cercetărilor arheologice efectuate.

Fundațiile curtinelor (fig. 2, 10) ca și ale bastioanelor, erau executate din lespezi și uneori din bolovani mari, legați cu mortar hidraulic, iar elevația din cărămidă, avînd un emplecton din piatră și cărămidă spartă.

Curtinele exterioare au fost ridicate prin secționarea pantelor terenului acolo unde a fost necesar, iar în zona zwingerului s-au depus straturi de umplutură și nivelare, de balast, nisip și pămînt (fig. 2) după demantelarea fundației vechi.

Fundațiile stîlpilor drumului de strajă aveau dimensiuni cuprinse între 0,56—1,15 m și erau executate din lespezi de piatră și cărămidă. Drumul de strajă[21] — pe stîlpi și arcuri de cărămidă (fig. 2), sau pe console de lemn, care aveau acces pe scări sau dinspre bastioane — acoperă uneori (pe latura estică și sudică parțial) golurile de tragere originare, ceea ce ne indică ridicarea lui în porțiunile respective odată cu supraînălțarea zidurilor, într-o etapă mai tîrzie, creîndu-se astfel și acolo două nivele de guri de tragere ca și în restul curtinelor.

Cercetările arheologice au clarificat și problema accesului în cetate, identificînd pe latura vestică prima poartă mare la bastionul cu același nume, apărată și de „groapa-capcană" amintită[22], o altă poartă mare[23] pe latura de nord (lîngă Bastionul Măcelarilor) și o intrare mică pentru pietoni în dreptul frontonului vestic al bisericii, toate intrările fiind prevăzute cu punți ridicătoare (pont-lévis), peste șanțul de apărare[24].

Pe platoul cetății au mai existat și unele locuințe nobiliare[25], 2 străzi[26] și clădirea „Casei Consiliului", menționată în 1649[27].

*

Cetatea construită în veacul al XVII-lea își va îndeplini rolul său militar, de apărare, cu prilejul diferitelor lupte pentru dominația Transilvaniei.

Astfel, în 1604, Gyulafi Ladislau, un căpitan al principelui Bocskay, se va lupta cu un potrivnic al acestuia[28]. În 1658, cu prilejul marii expediții turco-tătare în Transilvania, locuitorii orașului s-au refugiat în cetate [29].

Tot aici, la 26 septembrie 1659 aveau loc lucrările unei însemnate diete a Transilvaniei, la care au participat și solii munteni, cînd s-a încheiat și tratatul de alianță între Mihnea al III-lea și Gh. Rákóczy al II-lea[30].

Înscăunarea lui Apaffy (în biserica din cetate)[31] în septembrie 1661, și întărirea presiunilor externe, aveau să pună însă capăt politicii de independență a principatului Transilvaniei.

Ocupînd cetatea în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, austriecii au transformat și întărit fortificațiile, ridicînd și diferite clădiri pentru garnizoane[32].

Aceasta este epoca în care Cetatea din Tg. Mureș va suporta consecințele evenimentelor legate de puternica răscoală a Curuților[33] și ulterior pe cele ale revoluției de la 1848 din Transilvania[34].

Astăzi, întregul ansamblu reflectă diferitele sale faze de dezvoltare și transformări, pînă în momentul restaurării[35] se execută de către DMIA, începînd din anul 1963, lucrări care au prilejuit de altfel și săpăturile arheologice la care ne-am referit.

Prin această prezentare, se reamintește în general valoarea unor cetăți tîrzii, de tip orășenesc, care în ultima analiză vor anunța sfîrșitul fortificațiilor caracteristice Evului de Mijloc, al căror rol istoric se poate considera încheiat, odată cu apariția și generalizarea sistemului Vauban, aproape în întreaga Europă.

---

[17] Bastionul Tăbăcarilor (construit în 1620, cf. inscripției de pe latura sa estică), ridicat probabil peste resturile unui turn din sec. al XV-lea, are parțial șenaje de piatră, iar sub cornișă sînt încastrate console sculptate refolosite, de piatră. Bastionul a fost supraînălțat tot în veacul al XVII-lea, odată cu ridicarea drumului de strajă pe latura de sud a cetății. În secolul al XVIII-lea bastionul a fost și el transformat de austrieci. Pe releveele austriece din aceeași epocă, bastionul apare ca fiind deschis, neexistînd latura nordică, dinspre interiorul curții. Cercetările de arhitectură ca și lucrările de restaurare ale bastionului sînt încă în curs de efectuare.

[18] În legătură cu fîntîna — descoperită în 1968 în subsolul Bastionului Blănarilor (latura de sud a cetății) care avea ghizdul și interiorul din cărămizi și o adîncime de 4 m, cu un diametru de 1 m: vezi la Al. Bogdan, *rap. cit.*, 1968 (și anexă). Vezi de asemenea, planul și profilul secțiunii S. XXIII, la sc. 1/20; de asemenea și releveele austriece din veacul XVIII, care în afara acestei fîntîni mai indică amplasamentul altor două, în interiorul cetății.

[19] *Cartea de socoteli a breslei Blănarilor din Tg. Mureș* (A márosvásárhelyi szücs céh legrégibb Számadáskonyve" 1624—1687, MS. 394), în Biblioteca documentară Teleky-Bolyai din Tg. Mureș, unde se găsesc, printre o serie de date legate de Bastionul Blănarilor și referiri la armamentul din acest bastion — de pildă pentru anii 1633, 1645, sau o listă din 1658 (*ms. cit.*, p. 168), în care sînt enumerate diferitele arme de foc ale breslei Blănarilor. Același document este publicat și în *Székely Oklevéltar*, vol. VI, pag. 216. Informații de la prof. Fárczádi Elek (de la Arhivele Protopopiei reformate) căruia îi mulțumim, din nou, și pe această cale pentru informațiile date și traducerea multora din documentele și cronicile citate, referitoare la ansamblul cetății din Tg. Mureș. Tot amabilității d-sale îi datorăm și semnalarea manuscriselor citate.

[20] Al. Bogdan, *rap. cit.*, 1963—1973; vezi și planurile și profilele secțiunilor la sc. 1 : 20 (în special S.I., S.II, S.XXVI, S.XXVIII), idem, *op. cit.*,

[21] Al. Bogdan, *op. cit.*; vezi și releveele executate de arhitecții Sanda Negoescu și E. Chefneux.

[22] Vezi nota 17; în *Socotelile Paraclisierilor* (documentelor cit. din arhiva parohiilor ref. din Tg. Mureș) în anii 1657 (doc. 60/1657) și 1659 (doc. nr. 65/1659) se fac referiri la Bastionul Porții, în ultimul amintindu-se și șanțul din fața Porții Cetății.

[23] Cf. Al. Bogdan, *rap. cit.*, 1971, pentru poarta mare descoperită pe latura nordică, la vestul Bastionului Măcelarilor. Cercetările sînt continuate de M. Beldie.

[24] Al. Bogdan, *op. cit.*; idem, *rap. cit.*, 1963—1972; și releveele austriece; vezi, notele 12, 13, documentul nr. 65/1659 (în Arhivele Protopopiei reformate) din *Socotelile Paraclisierilor;* În secțiunea S.XXVIII, la vestul Bastionului Porții, au fost descoperite fundațiile zidurilor care sprijineau puntea ridicătoare peste șanțul de apărare.

[25] Pentru locuințele civile din cetate, un act a lui Bethlen din anul 1616, obligă pe nobili să-și plătească impozitele, cf. Orbán Balász, *op. cit.*, p. 108; vezi și memoriul preotului ref. Nemeș Gabor din 1809 (în arhiva parohiilor ref., ms. nr. 924/1809). Clădirile civile s-au ruinat treptat, iar austriecii le-au demolat, ridicînd cazărmi și alte clădiri.

[26] Existau două străzi, dintre care una se numea strada Cosma, și era paralelă cu latura de nord a bisericii, conform memoriului cit. al lui Nemeș Gabor, care oferă informații interesante privind biserica, prima incintă (sec. XV) și cea de-a doua cetate (sec. XVII).

[27] Al. Bogdan, *op. cit.*; vezi și N. Szabo, *op. cit.*, p. 239 și notele 19, 32.

[28] Orbán Balázs, *op. cit.*, p. 113 și *cronica cit.* a lui Nagy Szábó Férenc (Ediția Mikó) p. 94.

[29] Cronica lui Nagy Szábó Férenk (*op. cit.*, p. 150) se încheie la 23 august 1658, cînd turco-tătarii se aflau lîngă oraș (la Bălăușer), conf. Orbán Balázs, *op. cit.*, p. 114, Traian Popa, *op. cit.*, p. 117. Autorii menționați cred că turco-tătarii au intrat în 1658 în oraș pe care l-ar fi devastat, au cucerit cetatea și ar fi luat cca 3 000 de prizonieri dintre locuitorii refugiați acolo. Potrivit ipotezei prof. Fárczádi Elek și a lui Kelemen Lajos, turcii n-au mai devastat orașul, primind probabil o răscumpărare. Urme ale unui dezastru al cetății, nu s-au descoperit, iar documentele contemporane sau imediat ulterioare, nu amintesc nimic despre un atare eveniment.

[30] Traian Popa, *op. cit.*, p. 119 și urm.; vezi și Al. Bogdan, Memoriul istoric cit. la jurnalul de restaurare al cetății.

[31] Traian Popa, *op. cit.*, p. 124.

[32] Pentru faza austriacă, Al. Bogdan, *op. cit.*, p. 7; și fotografiile releveelor și planurile austriece de la Kriegsarchiv din Viena (în arhiva DMIA).

[33] Al. Bogdan, *op. cit.*, p. 8 și nota 23. Pentru luptele și diferite evenimente contemporane, cf. Orbán Balázs, *op. cit.*, p. 115—116. În arhivele orașului se află o serie de documente referitoare la puternica mișcare antihabsburgică.

[34] Cf. Orbán Balázs, *op. cit.*, p. 116 și urm.; informații de la prof. Fárczádi Elek; Al. Bogdan, *op. cit.*

[35] Cercetările de arhitectură și proiectul de restaurare al cetății în faza actuală a lucrărilor, sînt conduse de arh. Sanda Negoescu.

https://biblioteca-digitala.ro

PRIMUL PEISAJ DE CONCEPȚIE OCCIDENTALĂ ÎN PICTURA DE ICOANE DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ*)

ALEXANDRU EFREMOV

În fiecare an, pe măsură ce studiul artei noastre vechi se adîncește, apar tot mai multe dovezi documentare și materiale cu privire la legăturile artistice neîntrerupte între cele trei provincii istorice românești. Dacă în domeniul arhitecturii, artelor decorative și chiar al picturii murale, cunoștințele noastre sînt destul de avansate, în cel al picturii de icoane ele sînt încă extrem de restrînse.

Studiul de față își propune ca scop să prezinte rezultatele cercetării unui grup de patru icoane din Țara Românească făcînd parte dintr-un ansamblu (icoane împărătești) de la mijlocul veacului XVII. Ne referim la icoanele ce reprezintă o *Deisis* (89×69×3 cm), *Maica Domnului Nicopoia între doi Arhangheli* (88×69×3 cm) și *Cuvioasa Paraschiva* (83×66×3 cm) expuse în frumosul muzeu al mănăstirii Hurez și deci mai cunoscute, precum și la icoana *Soborul tuturor sfinților* (84×63×3 cm) din biserica cu același hram din Bălănești-Rîmești, cartier al orașului Hurez.

Prima icoană îl înfățișează pe Isus Împărat și Mare Arhiereu, ținînd pe genunchi, cu mîna stîngă, Evanghelia deschisă și binecuvîntînd cu dreapta. Îmbrăcămintea lui este formată din stihar verde, mînecuțe de aur, sacos albastru cu ornament floral auriu, omofor alb și nabederniță din fir. În picioare, în dreapta și stînga tronului se află intercesorii: Maica Domnului, în palla albastră și maforion roșu închis, și Ioan Botezătorul, cu melotă brun-roșcat și himation verde închis. Tronul și cele două personaje laterale plutesc pe nori stilizați. Nimbul crucifer al lui Isus este în relief, din lemn, cu ornament vegetal incizat în grund și aurit, iar cele ale intercesorilor sînt fără ornamente, cu cercul incizat și el.

A doua icoană o reprezintă pe Maica Domnului tronînd, cu Isus în poală, pe care-l susține cu ambele mîini. Ea poartă o palla albastră cu guler și mînecuțe roșii ornamentate cu aur și pietre. Isus are drept îmbrăcăminte un hiton albastru cu clavus de aur și himation roșu-cărămiziu cu striații de aur. El ține în mîna stîngă un rotulus și binecuvîntează cu dreapta. În atitudine de adorație, arhanghelii Mihail și Gavril flanchează cele două personaje principale ale ierarhiei cerești. Primul poartă o tunică roșu deschis cu loros brun-roșcat ornat cu aur, al doilea o tunică roșu-cărămiziu cu loros de culoare roșu închis ornat și el cu aur. Ca și în prima icoană tronul și arhanghelii plutesc pe nori stilizați, iar nimburile au aceleași caracteristici.

A treia și ultima icoană din Muzeul mănăstirii Hurez este o Cuvioasă Paraschivă, redată în picioare, frontal, cu un rotulus desfășurat cu textul Crezului, în mîna stîngă, și o cruce de martiră în cea dreaptă. Veștmintele sfintei se compun dintr-o palla roșu închis și mînecuțe aurite, încinsă cu un brîu albastru, și un maforion roșu căptușit cu albastru și cu tiv auriu. Maforionul este prins în piept cu o broșă de forma unei flori. Doi îngeri în zbor susțin nimbul în relief al cuvioasei. În partea de jos a icoanei, fondul este format de un peisaj asupra căruia vom reveni pe larg mai jos.

Icoana *Soborul tuturor sfinților* din biserica Bălănești este mai complicată din punct de vedere compozițional. În dreptunghiul ce-l formează nava icoanei sînt înscrise concentric două forme elipsoidale. În elipsa centrală, purtată de simbolurile evangheliștilor și flancată de intercesori, apare, pe fundalul ca un halou în cinci culori, Isus în slavă așezat pe Tronuri, binecuvîntînd cu ambele mîini. Deasupra medalionului central, în cîmpul elipsei mari, se află tronul cu o cruce mare flancată de Adam și Eva. Numeroase figuri de sfinți sînt grupate conform ierarhiei, după cum urmează, de sus în jos: în stînga îngeri, proroci, apostoli; în dreapta arhangheli, schivnici, ierarhi. Jos în centru, susținînd crucea, sînt reprezentați Constantin și Elena, urmați de împărați și mucenici și de împărătese și mucenițe. Elipsele sînt marcate cu o bandă de aur pe care sînt înscrise cu litere albe, în slavonă, texte liturgice. În colțurile de sus ale icoanei apar Soarele și Luna.

Toate cele patru icoane au rame aurite cu profile duble, identice, săpate în grosimea lemnului, cu o dungă roșie pe marginea exterioară. Suportul îl formează cîte două scînduri de tei întărite cu cîte două traverse semiîngropate, cu un relief pronunțat la mijloc. Cele trei icoane aflate azi la mănăstirea Hurez au spatele acoperit recent cu un strat gros de preparație albă, iar lemnul celei rămase la biserica Bălănești este impregnat cu parafină.

Figurile din icoanele de care ne ocupăm se detașează pe un fond de aur, bogat ornamentat cu elemente florale și vegetale stilizate, realizate prin incizii în grund, obținîndu-se astfel un relief plat, de un frumos efect decorativ. Atît ritmica lor, cît și elementele componente sînt identice la cele patru icoane.

Concepția generală a icoanelor este unitară: aceeași monumentalitate, obținută nu atît prin mărimea figurilor, ci mai mult prin proporții, atitudini, pete de culoare, contraste între suprafețele de relief monocrom cu cele policrome. Monumentalității i se adaugă o viziune decorativă. Pictura icoanelor este realizată într-o gamă restrînsă, cu pete mari de culoare aproape nevalorate, fără amănunte nesemnificative; cutele largi ale veștmintelor tind spre o linearitate rigidă, fiind obținute prin negru sau culoare peste culoare de diferite intensități tonale.

Tîmpla bisericii, formată în parte din lemn sculptat și policromat, aparținînd secolului al XVII-lea, mai păstrează din pictura originală crucea, șase medalioane cu cîte doi profeți, precum și cîteva din figurile apostolilor din cinul Deisis. Fiind așezate la mare înălțime și acoperite cu murdărie, nu au putut fi cercetate suficient de bine și ne mulțumim deocamdată doar cu semnalarea existenței lor.

Datarea în linii mari a acestor icoane în secolul al XVII-lea ar fi fost posibilă după iconografie, stil și tehnică. Două amănunte stabilite în cursul cercetărilor ne permit o datare mai strînsă. În primul rînd, am reușit să stabilim locul de proveniență al icoanelor aflate astăzi la Muzeul mănăstirii Hurez: biserica Bălănești, ctitoria mitropolitului Ștefan I, care a păstorit în două rînduri în Țara Românească (1648—1653 și 1656—1668). Iar în al doilea rînd, la o cercetare mai atentă a icoanei *Soborul tuturor sfinților* s-a descoperit sub stratul de murdărie, în dreapta jos, figura donatorului îngenuncheat, însoțită de o inscripție cu litere chirilice *„vlădica Ștefan"* (fig. 8)[1].

Biserica din Bălănești-Rîmești a fost datată de Virgil Drăghiceanu în două rînduri. Într-un articol apărut în 1911 închinat acestui interesant monument de arhitectură, autorul îl atribuie anilor de domnie ai lui Mihnea al III-lea, adică anilor 1658—1659[2]. Această datare are la bază portretele donatorilor aflate la *„poalele crucifixului, la molenie"*, care reprezintă pe mitropolitul Ștefan și pe domnitorul mai sus-amintit, portrete asupra cărora vom reveni. Același autor, în anul 1933, apreciază că biserica este din epoca brîncovenească[3]. Nu poate fi vorba de o

---

* Tema acestui studiu a fost prezentată sub formă de comunicare la a V-a sesiune de comunicări științifice a muzeelor, din 1969.

[1] Al. Efremov, *Portrete de donatori în pictura de icoane din Țara Românească*, „BMI", nr. 1, 1971, p. 41—48.

[2] V. Drăghiceanu, *O ctitorie metropolitană, biserica din Rîmeștii Vîlcei*, „BCMI", an IV, 1911, p. 121.

[3] V. Drăghiceanu, *Monumentele Olteniei, Raportul al II-lea*, „BCMI", anul XXVI, fasc. 76, aprilie-iunie 1933, p. 65.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 1. *Deisis* din Muzeul mănăstirii Hurez.

Fig. 2. *Maica Domnului Nicopoia între doi Arhangheli* din Muzeul mănăstirii Hurez

Fig. 3. *Soborul tuturor sfinţilor* la biserica din Bălăneşti-Rîmeşti.

Fig. 4. *Cuvioasa Paraschiva* din Muzeul mănăstirii Hurez.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 5, 6. Detalii din icoana *Cuvioasa Paraschiva.*

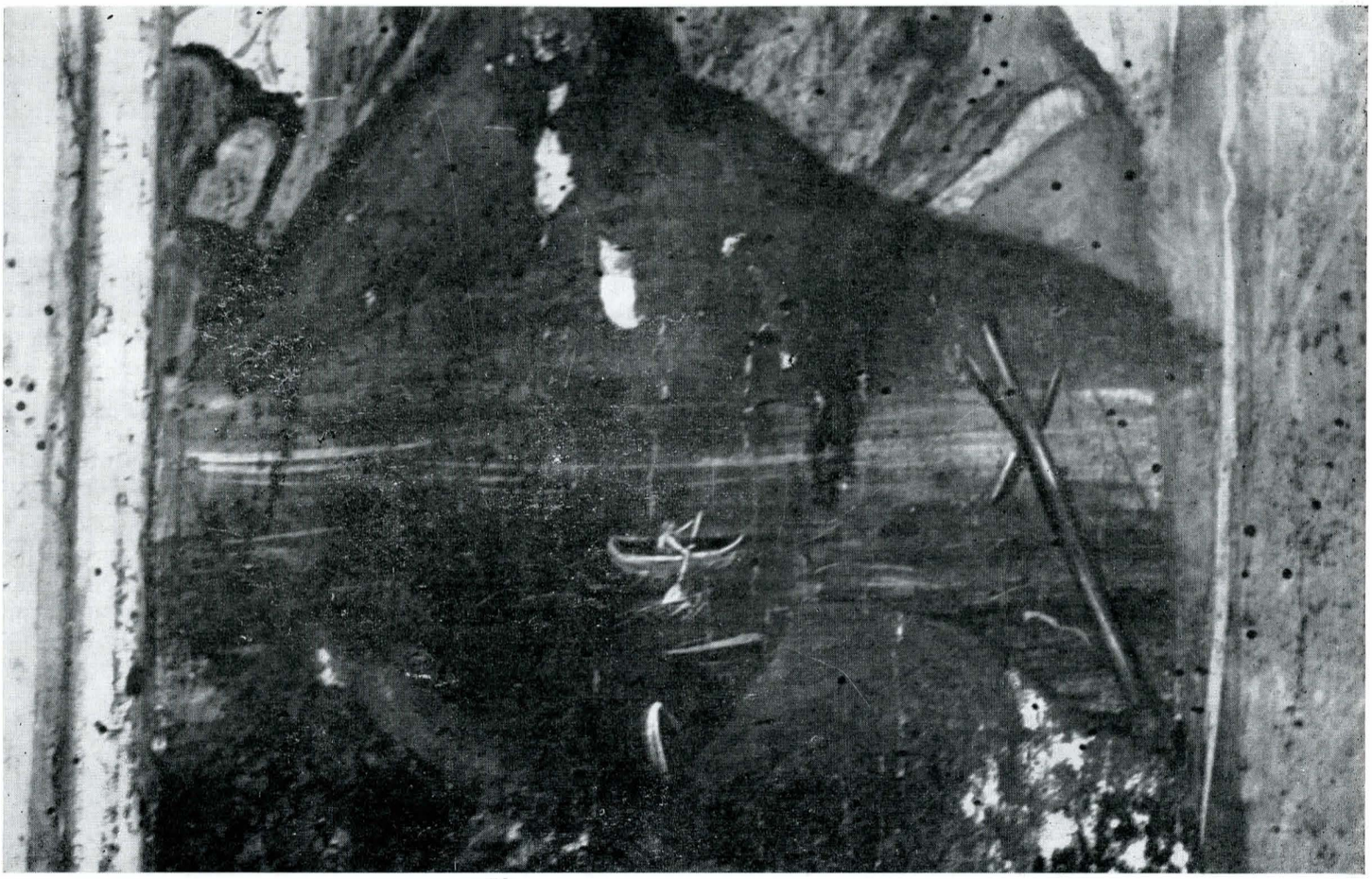

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 7. Detaliu din icoana *Soborul tuturor sfinţilor.*

confuzie, deoarece în ambele articole figurează aceeaşi fotografie a bisericii.

Tradiţia locală însă, care ne-a fost comunicată de preotul paroh. Gh. Tomescu, atribuie acest monument, a cărui pisanie s-a pierdut cu ocazia unei restaurări nefericite, anului 1642.

Trecînd peste a doua datare a lui Virgil Drăghiceanu, care, aşa cum reiese din contextul articolului, a fost făcută în grabă, rămîn în atenţia noastră două alternative: 1658—1659 sau 1642.

Nu putem fi convinşi că în timpurile tulburi ale scurtei domnii a lui Mihnea al III-lea, care nu s-a arătat de altfel a fi un sprijinitor al Bisericii, voievodul şi vlădica, care era şi el angrenat în treburile politice ale vremii, să fi avut răgaz şi tragere de inimă pentru a întreprinde o acţiune atît de costisitoare şi care nu se integra în sfera de preocupări a acestei zbuciumate domnii care nu a durat nici doi ani.

Din însemnările lui Paul de Alep, relativ la călătoria patriarhului Macarie al Antiohiei în ţările române aflăm că: *„în drumul nostru* (de la mănăstirea Bistriţa la mănăstirea Polovragi, n.n.) *am trecut printr-un oraş mic numit Ramnic* (Rîmeşti) *locul natal al lui Ştefan, actualul mitropolit al Ţării Româneşti, care zideşte aici o biserică de piatră*“[4]. *„După calculul cronologic, vizita la Rîmeşti a avut loc joi 9 iulie 1657 . . .*“[5].

Anumite rezerve avem şi în privinţa tradiţiei. Nu credem plauzibil ca Ştefan, pe atunci numai ieromonah, să fi zidit o biserică atît de mare, în anul 1642, căci în această perioadă el se afla departe de locul său de obîrşie, fiind la mănăstirea Tismana[6] şi nu dispunea de resursele materiale necesare. Abia în 1648, trecînd peste episcopii de Rîmnic şi Buzău, devine mitropolit al Ţării Româneşti. După părerea noastră, lucrul la această interesantă biserică a fost început, mai curînd, în jurul anului 1652—1653, cînd Ştefan, fiind în scaunul mitropolitan de patru-cinci ani, şi-a amintit de satul natal, avînd de data aceasta suficiente resurse materiale pentru a ctitori o biserică de mari proporţii, demnă de un om care pune cu mîndrie să se scrie în „Pravila cea Mare sau Îndreptarea Legii“ din 1652 prestigioasa titulatură *„. . . Ştefan cu mila lui Dumnezeu mitropolit al Tîrgovişte, Exarh al Plaiului şi a toată Ungrovlahia,* uitată de peste 100 de ani de vlădicii munteni“[7]. Odată cu scoaterea din funcţie spre sfîrşitul domniei lui Matei Basarab (1653), fiind bănuit de participare la un complot al boierilor împotriva bătrînului domnitor[8], Ştefan a fost nevoit fără îndoială să întrerupă lucrările costisitoare de zidire a bisericii, reluîndu-le după reînscăunarea sa, în 1656. Astfel se explică faptul că Paul de Alep, în iulie 1657, consemnează că mitropolitul Ştefan *„zideşte“* biserica, terminată probabil şi împodobită cu

[4] Paul de Alep, *Călătoriile patriarhului Macarie al Antiohiei în Ţările Române, 1653—1658,* traducerea E. Cioran, Bucureşti, 1900, p. 176.

[5] D. Bălaşa, *Fosta localitate Rîmeşti (Horezu) la anul 1657, „un oraş mic“,* „Mitropolia Olteniei“, 1968, nr. 3—4, p. 250.

[6] N. Şerbănescu, *Mitropoliţii Ungrovlahiei,* „Biserica Ortodoxă Română“, 1959, nr. 7—10, p. 775.

[7] N. Şerbănescu, *Titulatura mitropoliţilor, jurisdicţia, hotarele şi reşedinţele mitropoliei Ungrovlahiei,* „Biserica Ortodoxă Română“, 1959, nr. 7—10, p. 701 şi 703.

[8] *Istoria României,* Ed. Academiei R.P.R., Bucureşti, 1964, vol. III, p. 176.

https://biblioteca-digitala.ro

tîmplă și icoane în anii de domnie a lui Mihnea al III-lea (1658—1659).

După cum s-a amintit mai sus, la poalele crucii iconostasului se află pictați donatorii lui: Mihnea al III-lea și mitropolitul Ștefan I, îngenuncheați, cu mîinile împreunate, adresînd ruga lor Maicii Domnului cu Isus, de tipul Întrupării, redați într-un nimb de nori. În afara semnificației deosebite pe care o are reprezentarea donatorilor, despre care s-a discutat cu altă ocazie[9], observăm că pictorul încearcă să-și plaseze personajele într-un spațiu mai real, înlocuind fondul neutru cu un peisaj muntos în care se face simțită destul de pregnant încercarea de redare a perspectivei liniare și coloristice și sugerarea unei atmosfere (fig. 7)[10].

Această tendință se observă și mai pregnant în icoana reprezentînd pe Cuvioasa Paraschiva.

În partea de jos a icoanei, în dreapta și stînga monumentalei figuri a sfintei, apare un peisaj cu ape și munți, care ocupă aproape o jumătate din fundal. Primul plan al acestui peisaj îl constituie coline molcome pe care o apă le desparte de dealuri mai înalte, dar tot rotunjite, iar în ultimul plan apar munți stîncoși. Cu toate că în veacul al XVII-lea apariția unui peisaj în fundalul icoanelor mari, de tîmplă, în țările românești, este o raritate, o excepție chiar, nu aceasta ne surprinde în primul rînd la icoana de care ne ocupăm, ci felul cum a fost conceput și realizat acest peisaj. Avem în fața noastră un peisaj în adevăratul sens al cuvîntului, acela care i se conferă în arta occidentală. Cu excepția munților stilizați din fundal, care se încadrează în concepția și tradiția bizantină, nu mai întîlnim nicio urmă de viziune decorativă, de perspectivă inversă, de așa-zisa stîngăcie în sugerarea celei de-a treia dimensiuni. Contrastul dintre viziune și realizarea figurilor Cuvioasei și îngerilor și cea a peisajului este atît de mare, încît, în mod firesc, ne apare bănuiala unei repictări ulterioare, mult mai tîrzii. Însă, după o cercetare minuțioasă, văzînd că suportul stratului pictural a fost alcătuit inițial astfel încît să poată primi peisajul și că ornamentele incizate sînt dispuse în funcție de el, ne convingem că avem în față opera unui singur artist, cu atît mai mult cu cît culoarea și ductul sînt identice.

Întreg peisajul este construit pe perspectiva cromatică, așa cum o obțineau primitivii flamanzi cu două secole în urmă, avînd un prim plan mai închis la culoare și mai cald, cu tonuri de brun, care pe măsura îndepărtării în profunzime se răcesc, devenind mai străvezii și mai luminoase. În partea stîngă, malul este străjuit de un stîlp aplecat, pe care este fixată crucea Sfîntului Andrei. Spre ea parcă își conduce barca figura minusculă ce vîslește cu energie cu o singură vîslă. Această mică ambarcațiune pare să se fi desprins de o corabie — pe care artistul nu-o înfățișează doar pe jumătate — pe al cărei catarg urcă cu agilitate un marinar (fig. 5, 6).

Dacă introducerii neobișnuite a peisajului în icoană[11] îi putem găsi ușor o justificare în viața și peregrinările sfintei[12], concepția și apariția lui se explică mai anevoie în conjunctura complexă de împrejurări ale epocii[13].

---

[9] Al. Efremov, *Portrete de donatori în pictura de icoane din Țara Românească*, „BMI", nr. 1, 1971, p. 44—45.

[10] Fiind acoperită de murdărie și greu accesibilă, fotografia, cu toate străduințele, nu reușește să redea suficient de fidel pictura.

[11] De obicei Cuvioasa Paraschiva apare pe un fond neutru și numai atunci cînd marginal apar mici scene din viața ei, întîlnim în ele și elemente de peisaj de concepție bizantină.

[12] *Mineiul lunii lui octombrie*, Tip. Cărților Bisericești, 1892, p. 188—190.

[13] Nu credem că este cazul în lucrarea de față, care nu-și propune analiza iconografică a icoanei, să aducem în discuție nici chiar viețile celor două principale sfinte cu acest nume — Paraschiva Petca și Paraschiva din Iconia — deoarece legendele lor au fuzionat cu mult înainte de executarea icoanei noastre, iar în țările române, în special după aducerea la Iași a moaștelor sfintei Vineri (Paraschiva Petca) de către Vasile Lupu, aceasta din urmă, după cum era firesc, a fost obiectul cultului și al venerației.

Fig. 8. Portretul donatorului, detaliu din *Soborul tuturor sfinților*.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 9. *Portretul Mitropolitului Ştefan I*, din biserica din Grămeşti-Vîlcea

Este îndeobşte cunoscut cu cîtă stricteţe erau păstrate tradiţiile şi cît de aspră şi intransigentă era cenzura bisericii în special faţă de alte influenţe decît cele venite din lumea ortodoxă. Cu toate acestea, în cazul de faţă sîntem nevoiţi să părăsim terenul obişnuit al comparaţiilor cu arta bisericii răsăritene şi să ne adresăm la cea a apusului.

Făcînd pentru un moment abstracţie de icoană drept o unitate complexă, să ne îndreptăm atenţia numai asupra peisajului. Cunoscute fiind relaţiile intense de ordin economic şi în special politic şi cultural între Ţara Românească şi Transilvania în epoca de care ne ocupăm, sîntem pe bună dreptate tentaţi să căutăm analogii cu pictura din Ardeal, cu toate implicaţiile care decurg din progresele protestantismului al cărui slujitor ferm era Gheorghe Rákóczy I. Însă operele de pictură cunoscute, şi ne referim în primul rînd la altare, la peisajele pe care adesea le întîlnim drept fundal pentru scene sau sfinţi izolaţi, nu sînt în măsură să ne convingă că ele ar fi constituit sursa de inspiraţie pentru pictorul nostru. Cu mult mai vechi, sau avînd drept modele altare din şcolile nordice din secolele anterioare, peisajele lor sînt mai naiv concepute, mai aride, mai precis conturate, avînd o concepţie de miniatură şi deci cu o libertate restrînsă de execuţie, cu o gamă cromatică mai bogată şi mai caldă în acelaşi timp. Suflul romantic pe care-l degajă peisajul din icoana Cuvioasa Paraschiva, cromatica şi largheţea pensulaţiei, ne permit să emitem ipoteza că autorul lui a fost probabil impresionat de pictura „Şcolii dunărene", de la sfîrşitul veacului al XVI-lea, pe care a putut s-o cunoască poate cu ocazia unei călătorii în Ardeal.

Silueta marinarului însă şi corabia ne-ar putea pune în faţa unei alte realităţi. Construcţia navei, proporţiile şi silueta corpului marinarului şi în special redarea mişcării, ne amintesc nu numai de pictura veneţiană din secolul precedent, ci chiar de cea napolitană de la începutul veacului al XVII-lea.

Ne mărginim aici numai la enunţarea posibilelor surse de inspiraţie ale pictorului în crearea peisajului, considerînd că scopul lucrării de faţă nu este acela de a preciza influenţele, ci existenţa, importanţa şi semnificaţia lor pentru pictură şi, dacă nu este prea mult spus, pentru cultura epocii lui Matei Basarab.

Artistul, şi implicit o anume societate al cărei exponent este, nu se mai arată satisfăcut de formele vechi, tradiţionale, în cazul nostru un peisaj simbolic, stilizat, căutînd realitatea cu alte idealuri, cu alte elanuri. Împrumutînd din exemple ce-i sînt la îndemînă şi care sînt conforme cu noile lui aspiraţii şi căutări, aşa cum au făcut de cînd e lumea pictorii, fără să scadă cu nimic valoarea operei lor, autorul icoanei — artist şi nu un simplu copist — dă naştere unei noi creaţii originale. Este o viziune nouă pentru atmosfera şi tradiţiile împămîntenite în Ţara Românească în secolul al XVII-lea, unde în afara curentului grecesc (se ştie că însăşi venirea în scaun a lui Matei Basarab este o reacţie împotriva grecizării), iau amploare curentul rusesc, susţinut de cumnatul domnitorului, Udrişte Năsturel, şi cel românesc, al cărui promotor şi sprijinitor se arată a fi însuşi mitropolitul Ştefan[14]. Personalitatea comanditarului icoanelor de Bălăneşti ar fi incomplet reliefată, dacă, în afara activităţii lui pe tărîm politic şi cultural, nu am aminti de o trăsătură care ne va ajuta să înţelegem fenomenul de care ne ocupăm. Om de cultură, avea vederi largi[15], o minte deschisă influenţelor, sugestiilor, aşa cum o dovedeşte următorul pasaj din introducerea scrisă de el la „Pravila cea Mare sau Îndreptarea Legii": *„Am făcut alegerea de multe şi bogate pravile, trimiţînd pînă şi la împărăteasca Cetate . . ."*. Unul din ultimele sale portrete, executat cu un an sau doi înaintea morţii, pe care îl găsim într-o stare de aproape totală degradare în pronaosul micii sale ctitorii din Grămeşti-Vîlcea (fig. 9), şi care poate fi considerat pe drept cuvînt un portret psihologic, ni-l înfăţişează cu un chip cu trăsături de mare fineţe, cu o privire inteligentă şi pătrunzătoare, învăluită în tristeţea înţelepciunii vîrstei. Deci artistul-inovator a putut găsi în mitropolitul Ştefan dacă nu aprobarea făţişă, cel puţin înţelegerea necesară pentru creaţia sa.

Résumé

L'auteur présente un groupe de quatre icônes princières provenant de l'église de Bălăneşti (distr. de Vîlcea), fondation du métropolite Etienne I de Valachie, fait qui est à la base de leurs datation (le 6e décennie du XVIIe siècle) en dehors du style, la technique et l'iconographie et surtout par la découverte, sur l'icône de „Tous Saints", de l'image du donateur.

Une attention particulière est donné à l'icône de Sainte Parascève. À la partie inférieure, est representé un paysage de conception occidentale, construit sur la perspective chromatique, d'une respiration romantique, contrastant avec le rest de l'icône traité en méplat doré, dans la tradition byzantine. L'apparition de ce paysage, le premier de ce genre dans la peinture des icônes de Valachie, est liée par l'auteur à la personnalité du commanditaire ouverte aux novations culturelles et spirituelles venant de l'Occident.

---

[14] N. Iorga, *Istoria Bisericii Româneşti*, ed. II, 1929, vol. I, p. 342.

[15] În descrierea călătoriilor sale, călugărul rus Arsenie Suhanov, care a trecut prin Tîrgovişte în 1650, relatează că, la mitropolitul Ştefan I, aveau loc discuţii cu teologi greci vestiţi ca Meletie Sirigios Blasios, Pantelimon Ligardis, ceea ce presupune fără îndoială cunoştinţe vaste din partea amfitrionului (după studiul lui V. Papacostea, *O şcoală de limbă şi cultură slavonă la Tîrgovişte în timpul domniei lui Matei Basarab*, „Romanoslavica" V, Bucureşti, 1962, p. 187).

https://biblioteca-digitala.ro

NOI DATE PRIVITOARE LA ARHITECTURA PALATULUI BRÎNCOVENESC DE LA POTLOGI

Arh. GH. SION

După mai bine de zece ani de la întreruperea lucrărilor, în 1971, prin grija Direcției monumentelor istorice și de artă, s-a trecut la etapa a doua de restaurare a curții brîncovenești de la Potlogi, avîndu-se în vedere de data aceasta întreg ansamblul, inclusiv biserica și incinta sa.

După cum se știe palatul de la Potlogi a fost construit de Constantin Brîncoveanu în 1698—1699, fiind primul din seria care va continua cu Mogoșoaia, București, Brîncoveni și Doicești.

După uciderea domnitorului în 1714, Potlogii au decăzut, suferind în timp stricăciuni din ce în ce mai mari, ajungînd la începutul secolului nostru într-o stare avansată de ruină. Deși a fost declarat monument istoric încă în 1910, abia în 1954 sînt începute primele lucrări de restaurare.

Din lipsă de fonduri, restaurarea palatului s-a limitat la reîntregirea formelor de arhitectură, închiderea cu tîmplărie a golurilor exterioare și tencuirea exterioară fără excutarea delicatelor stucaturi.

Monumentul este construit pe un plan dreptunghiular (fig. 1, 2) avînd două nivele, la primul găsindu-se pivnița care grupează în jurul ei serviciile, iar la etaj apartamentele Domnitorului și Doamnei. Întreaga soluție de arhitectură este continuarea într-o formă dezvoltată și ordonată a planului construcțiilor similare cantacuzinești mai vechi[1]. Caracteristica principală a palatului constă într-o decorație deosebit de bogată în stucatură, atît la interior, cît și la exterior, completată cu elemente din piatră sculptată ale foișorului de intrare și ale loggiei nordice.

În noul program de restaurare, în scopul amenajării unui muzeu de artă brîncovenească, la palat a fost prevăzută terminarea tuturor lucrărilor de finisaj interior și exterior în lumina noilor descoperiri arheologice și de arhitectură (executarea stucaturilor exterioare și interioare, completarea structurii decorației originare ale foișorului și loggiei etc.). Pentru restul ansamblului s-au studiat posibilitățile de restaurare la zidul de incintă al palatului și la poarta de intrare, marcarea și prezentarea muzeistică a ruinelor anexelor gospodărești, refacerea integrală a cuhniei, consolidarea ruinelor caselor vechi, restaurarea bisericii și a incintei sale, punerea în valoare a întregului parc al ansamblului, avîndu-se în vedere și eventualitatea amenajării lacului de la nord.

Pentru realizarea acestui program au fost efectuate sondaje și săpături arheologice (arheolog Mariana Beldie), s-a reanalizat toată documentația fotografică întocmită de vechea Comisie a Monumentelor Istorice, s-a recercetat amănunțit monumentul și s-au adunat ultimele elemente și fragmente de decorație în piatră, existente încă în sat și în împrejurimi.

Însumarea datelor culese și mai ales „tezaurul" de fragmente de piatră decorată descoperite în săpăturile arheologice au pus într-o nouă lumină imaginea palatului brîncovenesc, scoțînd la iveală ezitările și schimbările de concepție survenite încă din timpul construcției monumentului.

ARHITECTURA INTERIOARĂ

Cercetarea urmelor păstrate pe zidăria rămasă aparentă prin degajarea tencuielii din interiorul palatului a condus la descifrarea modificărilor de arhitectură pe parcursul însuși al construcției lui, suferite pînă în toamna anului 1698, cînd a fost terminată construcția la roșu a palatului.

Astfel, în sala mare de la etaj (încăperea 16) pe zidăria timpanelor celor patru bolți de penetrație de pe peretele sudic, se observă traseul unei alte împărțiri a bolților, în număr de cinci, împărțire la care s-a renunțat, ulterior zidindu-se cu cărămidă, astfel încît să se realizeze o racordare cît mai perfectă a asizelor (fig. 4).

Reducerea numărului bolților de penetrație la patru s-a datorat proporțiilor sălii, care nu au permis intersecția corectă, în colțurile încăperii, a bolților cilindrice principale cu cele cinci de rază prea mică, de pe latura lungă.

O modificare a partiului inițial o găsim și în cele două camere de dormit, a Domnului (camera 12) și a Doamnei (camera 2), unde, din cele patru ferestre, a fost zidită cîte una, probabil pentru micșorarea suprafeței vitrate spre a se reduce pierderile de căldură și pentru o așezare mai funcțională a mobilierului (fig. 1).

Schimbări ale primei soluții se remarcă și în realizarea decorației la camerele 7 și 11, unde colțurile ieșinde ale zidăriei au fost prevăzute să fie împodobite cu colonete trilobate din zidărie, executate cu cărămidă specială (fig. 3). Ulterior, prin cioplirea lobului central al cărămizilor și uniformizarea cu tencuială groasă, profilul colțului a fost modificat apărînd ca o simplă teșitură, fapt confirmat la colțul de sud-vest al încăperii numărul 7, care a fost executat direct cu cărămidă neprofilată.

Concluzia că aceste modificări s-au făcut chiar în timpul construcției palatului este susținută de faptul că atît zidăria bolților de penetrație din camera 16, cît și zidăria ce închide golurile de la încăperile 2 și 12 (fig. 5), este executată în continuarea asizelor de cărămidă ale paramentului alăturat, totul fiind apoi acoperit de tencuială cu știuc, așa cum se observă în fotografiile vechi.

Cercetările efectuate au scos la iveală noi elemente de decorație ce completează imaginea originară a interiorului și anume: consolele de piatră ale nașterilor bolților de penetrație (trei tipuri de console descoperite în timpul primei faze de restaurare) (fig. 6) și un fragment de vitrou (fig. 7) de formă hexagonală (colorat slab verzui, găsit în molozul adunat în încăperea vechilor haznale).

De asemenea, s-au păstrat, în cîteva locuri, la parter, fragmentele a două tipuri de cărămidă de pardoseală (fig. 1): primul tip cu cărămidă de $25 \times 25 \times 4{,}5$ cm, așezată cu rosturile decalate la jumătate de cărămidă (la loggia inferioară **E** și la cele două încăperi adiacente **D** și **F**) și al doilea tip cu cărămidă de format $28 \times 14 \times 4{,}5$ cm, așezată un rînd în lung, un rînd în lat (încăperile **H**, **I** și **J**).

Trebuie semnalat că în molozul depozitat în curtea palatului au mai fost găsite cîteva resturi de cărămidă pătrată de $30 \times 30 \times 4{,}5$ cm care au aparținut probabil pardoselii de la etajul palatului.

ARHITECTURA EXTERIOARĂ

La sfîrșitul primei faze de restaurare, fațadele palatului au fost tencuite în întregime cu o tencuială de ciment de slabă calitate, fără a se restaura și decorația originară în știuc, socotită ca nerealizabilă la acea vreme datorită tehnicii cu totul speciale și posibilităților limitate de execuție[2]. În faza actuală a lucrărilor, găsindu-se meșteri care să poată realiza decorul în știuc și în urma cercetării tencuielii originare s-a încercat readucerea fațadelor la adevărata imagine prin întregirea decorației. Ca urmare a operației de desfacere a tencuielilor de ciment, s-a putut studia din nou paramentul exterior (făcîndu-se o permanentă comparație cu imaginile din 1904—1910), fapt care a scos la iveală o serie de elemente de detaliu necunoscute, ce întregesc soluția arhitecturală a palatului.

Astfel, s-a constatat că brîul median se compunea din două rînduri de cărămizi, asiza inferioară avînd cărămizile așezate în lung și ieșite în exterior cu 3,5 cm de la fața zidului, deasupra acestora fiind așezate pe cant cărămizi de format special cu dublă curbură (sus o echină de rază 6 cm și jos un cavet de rază 5 cm), separate printr-un prag orizontal de 1,5 cm (fig. 8)

Este interesant de remarcat că tencuiala originară aplicată peste brîu nu urmărește profilatura cărămizii, ci preia forma brîului de piatră de la foișor (fig. 9) cu care este asemănător ca dimensiuni.

[1] Ștefan Balș, *Potlogi*, București, Ed. Meridiane, 1968, pag. 21.

[2] Ștefan Balș, *op. cit.*, pag. 31.

https://biblioteca-digitala.ro

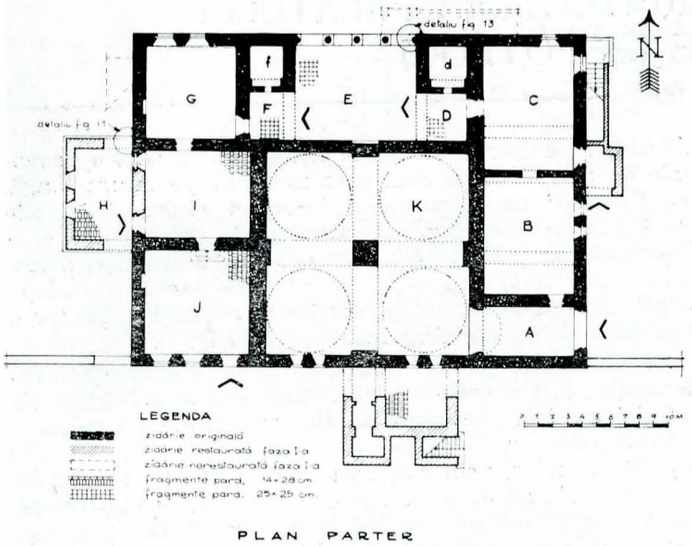

PLAN PARTER

1

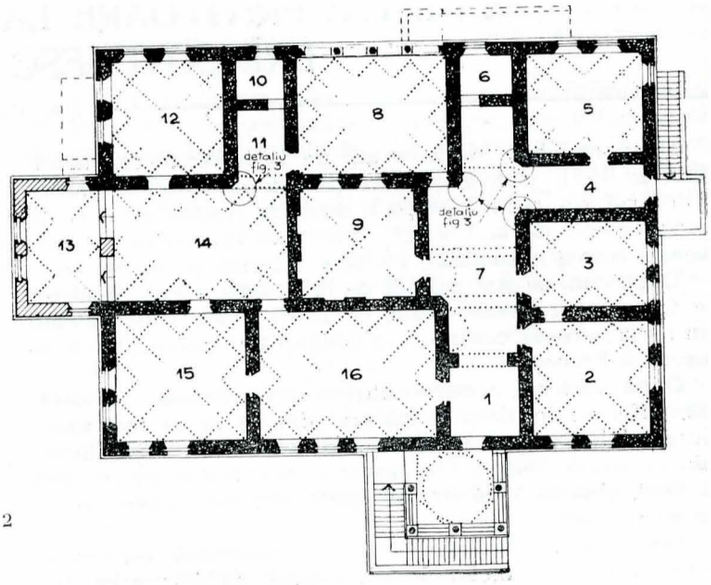

2

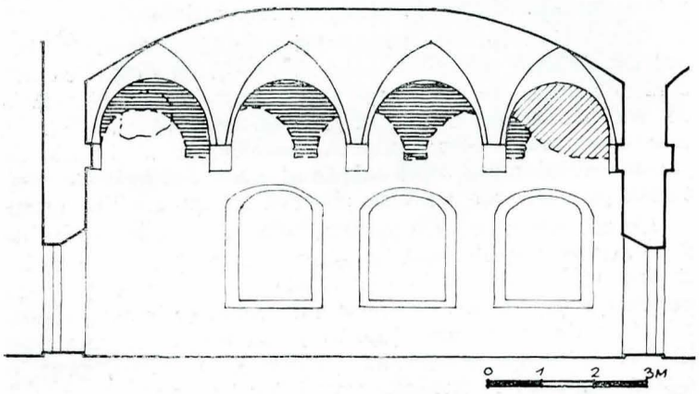

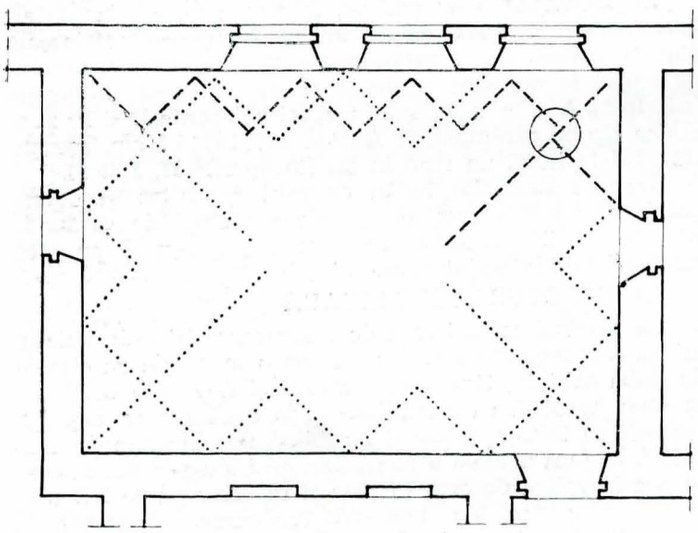

4

etapă din timpul construcției

etapă definitivă a fazei originare

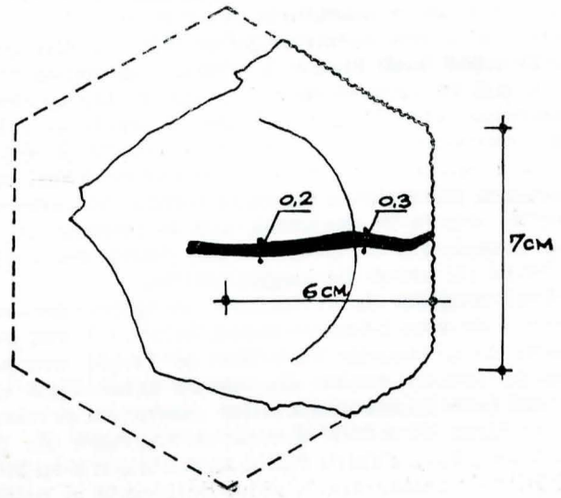

7

10

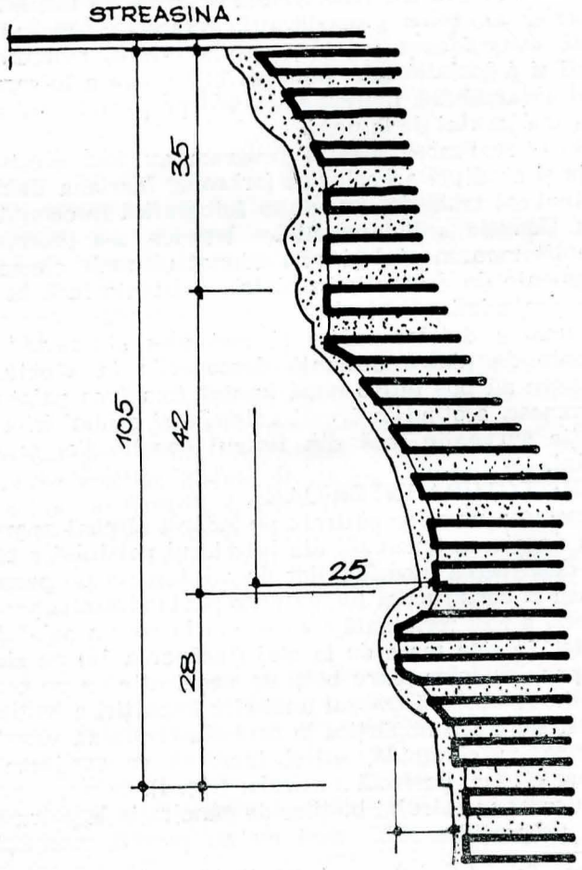

8

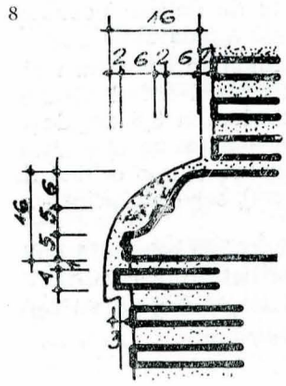

9

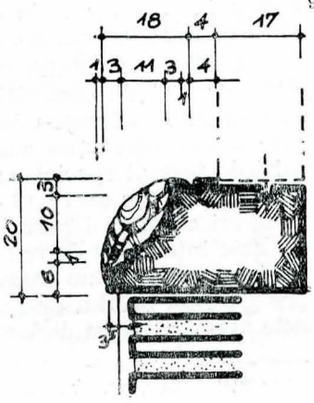

https://biblioteca-digitala.ro

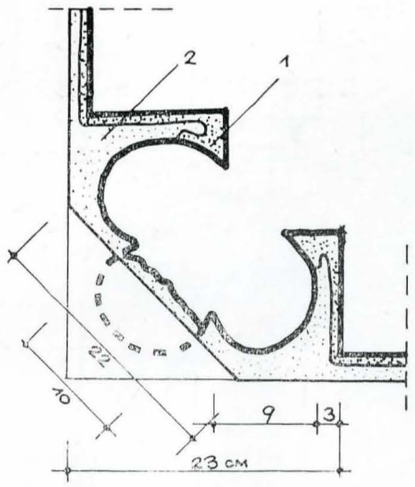

3

5

Fig. 1. Palatul Potlogi, plan parter.
Fig. 2. Palatul Potlogi, plan etaj.
Fig. 3. Camerele 7 şi 11, colonetele din colţul încăperilor: 1 — faza din timpul construcţiei; 2 — faza definitivă.
Fig. 4. Camera 16 — fazele construcţiei bolţilor.
Fig. 5. Camera 12, fereastră blocată încă în timpul construcţiei.
Fig. 6. Console de boltă: a — mascheron; b — vas cu flori
Fig. 7. Fragment de element de vitrou
Fig. 8. Brîul median din cărămidă
Fig. 9. Brîul de piatră de la foişor.
Fig. 10. Brîul superior şi cornişa.

6 a

6 b

https://biblioteca-digitala.ro

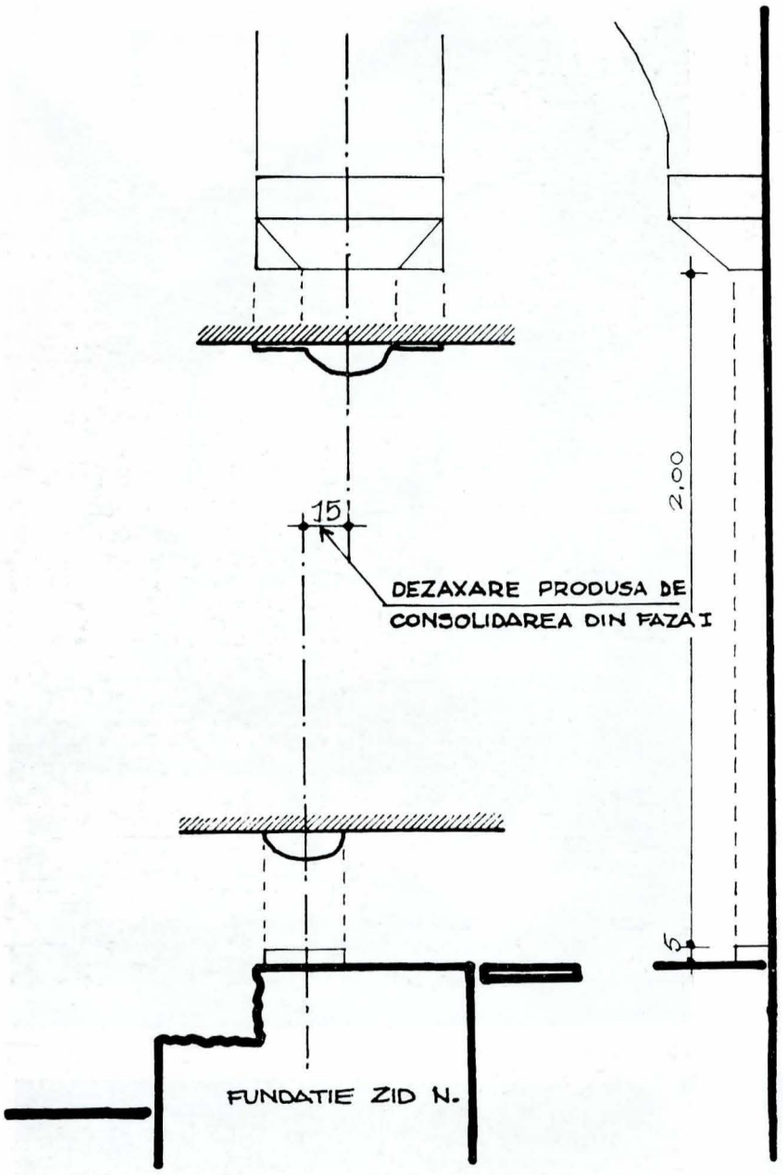

11

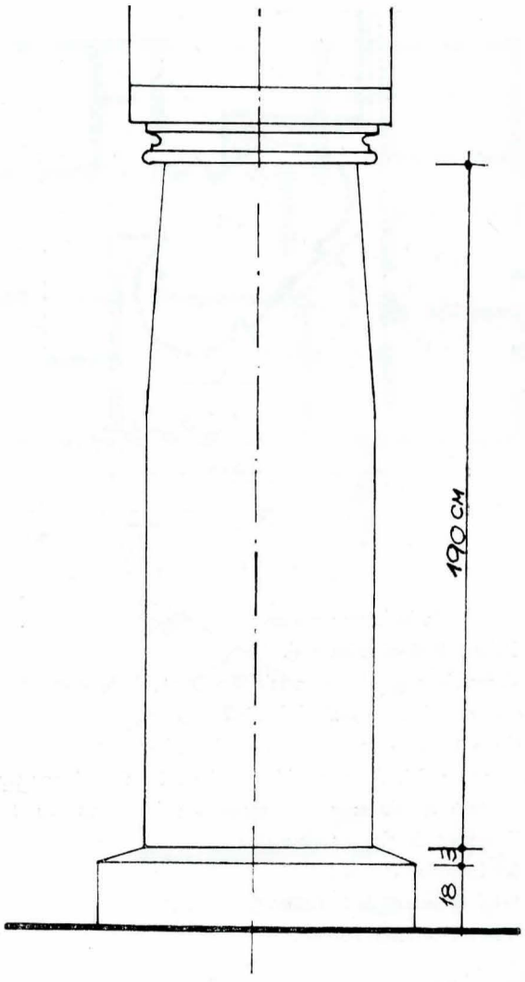

13

Fig. 11. Încăperea H, pilastrul nordic.
Fig. 12, a, b. Loggia nordică, restaurarea fazei originare
Fig. 13. Detaliu din coloana de la loggia inferioară.
Fig. 14. Fațada nordică cu loggia înainte de restaurare.
Fig. 15. Urmele zidului și o bază de stîlp de la scara loggiei.

12 a

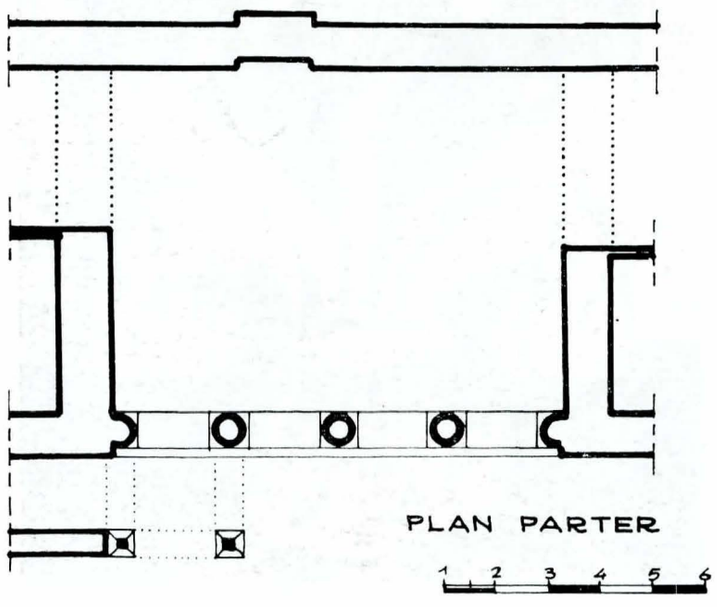

12 b

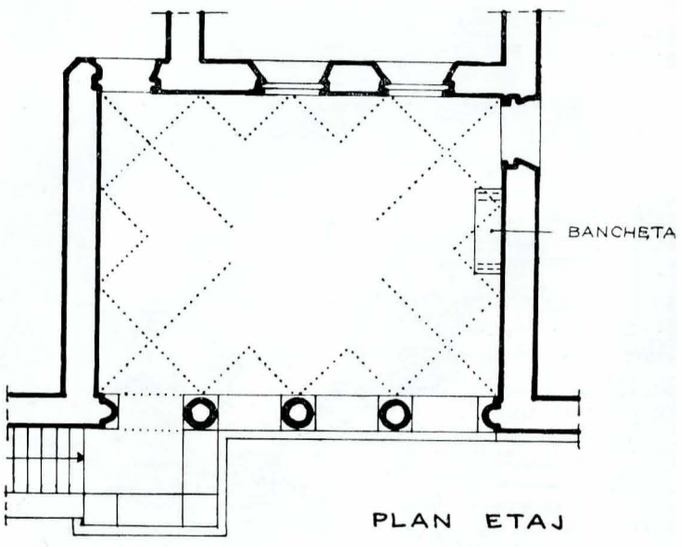

https://biblioteca-digitala.ro

14

Brîul superior şi cornişa, decorează zidul pe o înălţime de cca 1,00 m. De data aceasta brîul nu mai este executat din cărămidă specială, ci din trei cărămizi obişnuite suprapuse, cioplite pentru a se reda forma rotundă a profilului (fig. 10). Cornişa este formată din trei registre suprapuse de cinci-trei-trei asize de cărămizi, primul şi al treilea avînd asizele ieşite succesiv şi cioplite pentru a se obţine o uşoară curbură spre înafară.

La încăperea deschisă de sub sacnasiu (fig. 1-încăperea **H**) a fost surprins un alt moment de schimbare a ideii iniţiale în timpul construcţiei palatului. Sub capitelul nordic original, la baza peretelui, a apărut o asiză executată dintr-o cărămidă de format special, semicircular, cu raza de 9 cm, destinată unei semicoloane angajate, proiectată, dar care nu a mai fost realizată (fig. 11), aşa cum o dovedeşte paramentul de deasupra ei. Presupunînd şi existenţa unui pandant al semicoloanei de partea cealaltă a arcului, putem să ne imaginăm silueta deosebită pe care ar fi avut-o corpul de clădire al sacnasiului în proiectul iniţial[3], acesta fiind un alt element important de completare a armoniei ansamblului clădirii.

Seria elementelor decorate din piatră, recent descoperite şi adunate au furnizat amănunte noi asupra decoraţiei balustradelor, piedestalelor, consolelor etc. monumentului, fără să se poată constitui, însă, o imagine completă a acestora. Totuşi, în două cazuri, ce printr-o fericită întîmplare se suprapun peste punctele-cheie ale palatului brîncovenesc — loggia nordică şi foişorul de intrare — s-a putut clarifica soluţia gîndită de meşter, restaurarea făcîndu-se în prima fază pe baza minimului de date ce au stat la dispoziţie.

15

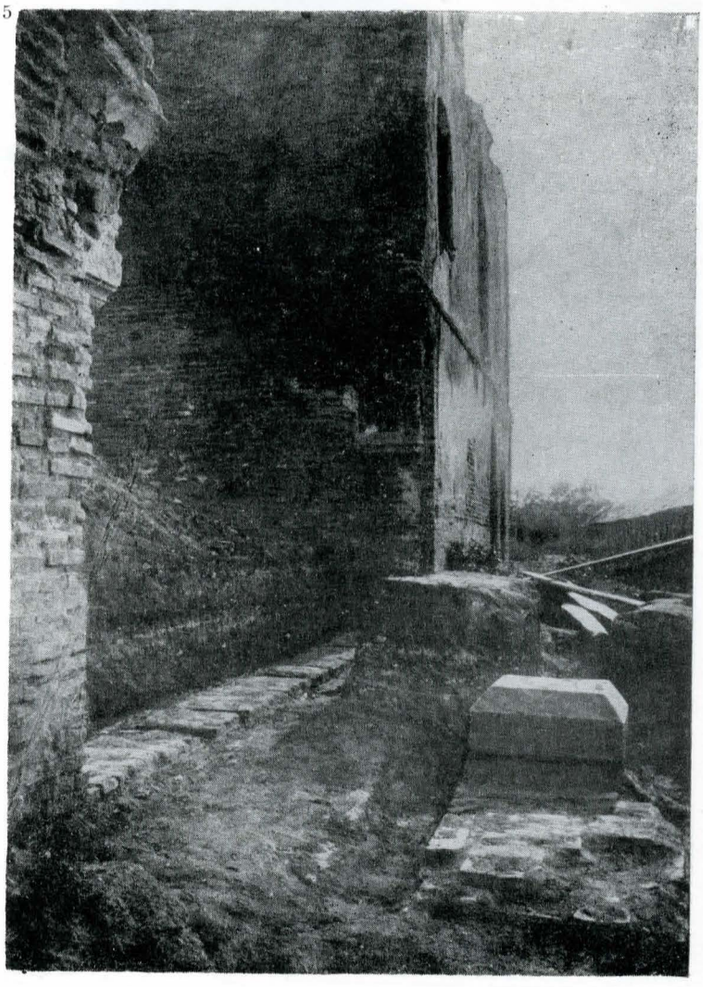

[3] Un studiu de restaurare a mai fost făcut de I. D. Trajanescu în *Curtea brîncovenească de la Potlogi*, „Buletinul societăţii arhitecţilor români", an I (1912), p. 16—24.

https://biblioteca-digitala.ro

17.21. 22

18

19

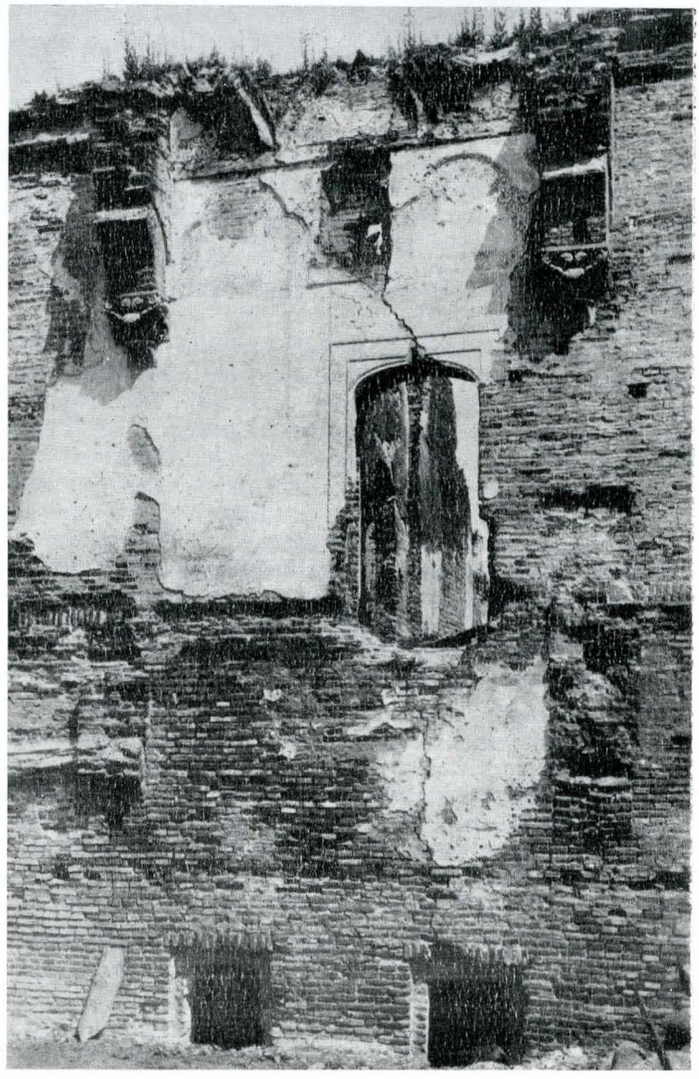

https://biblioteca-digitala.ro

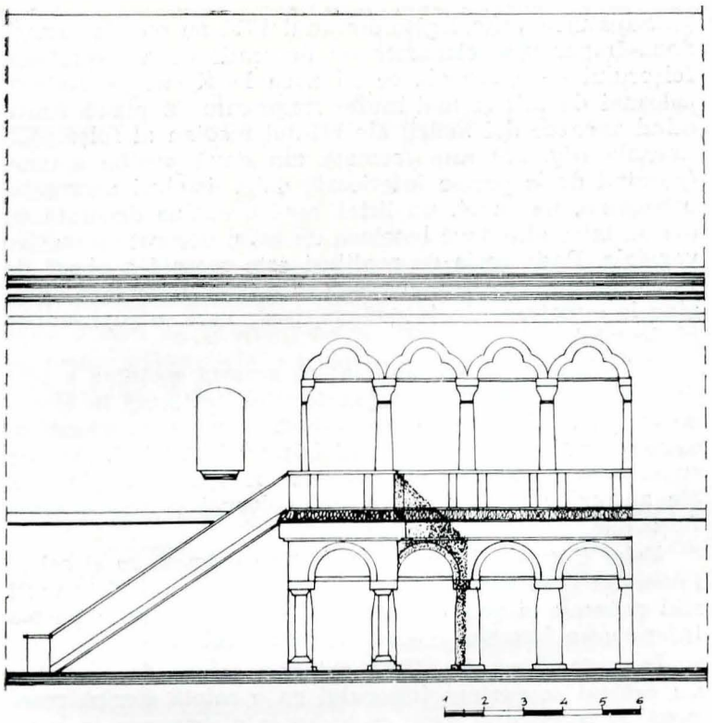

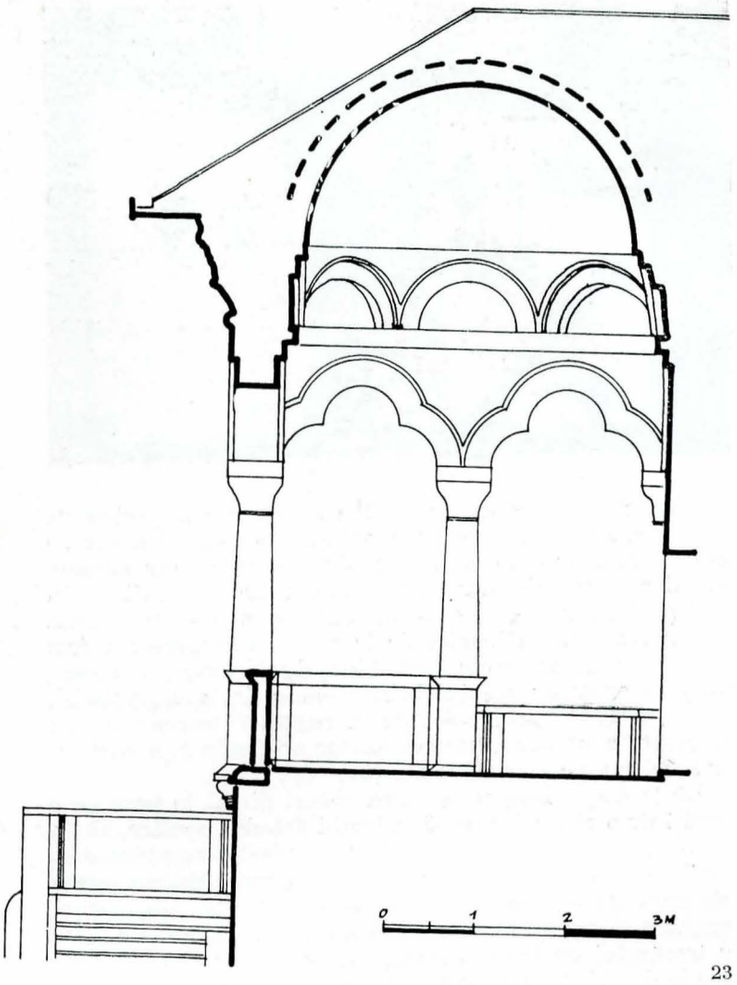

Fig. 16. Reconstituirea loggiei; 17. Consola mesei din loggie (stînga). Fig. 18. Urmele de încastrare ale consolelor pe peretele vestic al loggiei; Fig. 19. Foişorul sudic înainte de restaurare; Fig. 20 a. Foişorul estic de la Mogoşoaia; b. Foişorul palatului Potlogi — prima restaurare; c. Foişorul de la Potlogi — restaurarea actuală; Fig. 21. Consolă pentru coloanele foişorului (dreapta, jos); Fig. 22. Fragment din brîul de piatră al foişorului (dreapta, sus); Fig. 23. Secţiune prin foişor.

23

20 a, *b*, *c*

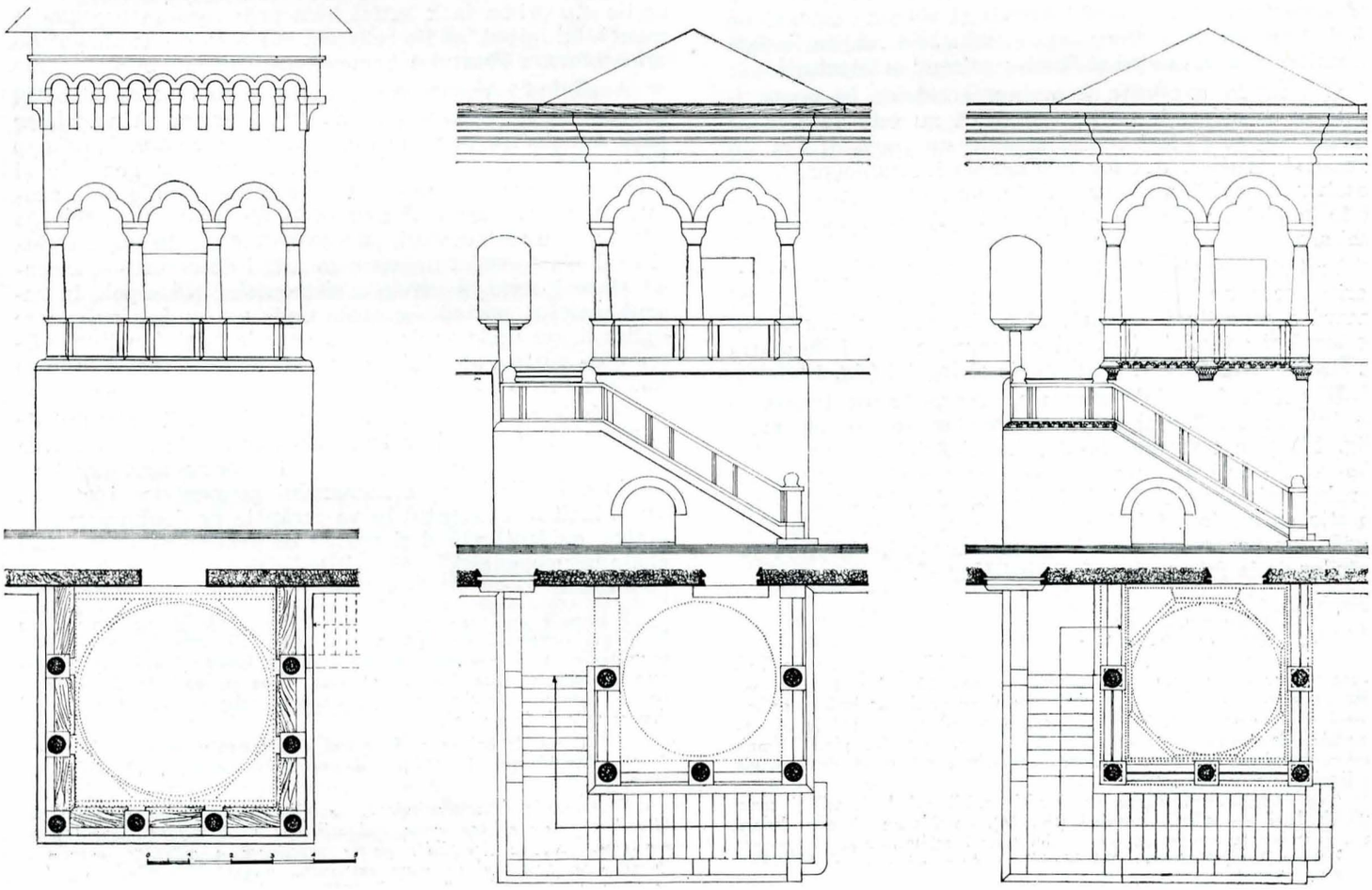

https://biblioteca-digitala.ro

Loggia de pe latura de nord[4] (fig. 12) era împărțită de brîul median în două registre, avînd o ordonanță de patru arcade separate prin coloane și două semicoloane adosate zidurilor marginale, după cum rezultă din fotografiile din 1906 și din cercetările de arhitectură și arheologice. Dacă pentru restaurarea loggiei de la registrul superior a fost necesară recompunerea detaliilor după modelul epocii, luînd ca exemplu palatul brîncovenesc de la Mogoșoaia[5], pentru reconstituirea celei de la registrul inferior a fost suficientă analizarea semicoloanelor originale și a nașterilor arcelor traveelor alăturate (fig. 13)[6].

De la etajul loggiei se putea coborî direct în parc pe o scară într-o singură rampă, adosată fațadei nordice, ce în prima fază nu a mai fost refăcută, podestul superior deschizîndu-se în prima arcadă estică. Reconstituind forma originară după urmele de pe parament (fig. 14), putem conclude că scara era construită din două vanguri de lemn cu trepte tot de lemn, podestul superior fiind susținut de arcade de zidărie sprijinite de doi stîlpi, probabil din piatră (secțiune 23×23 cm), cu bază (fig. 15) și capitel din piatră fasonată. Această variantă adoptată la palatul din Potlogi, privită în contextul arhitecturii epocii și al soluției constructive a ansamblului cît și esteticii fațadei de nord, frapează prin distonanța și stîngăcia realizării, față de unitatea, frumusețea și finețea întregii arhitecturi[7].

O posibilă explicare a acestui accident, ce poate fi luată în considerație — și credem că nu este departe de adevăr — va fi fost necesitatea la un moment dat, în timpul lucrărilor, a unor noi adaptări funcționale ca și rezolvarea rapidă a noilor cerințe, fapt constatat de altfel și în celelalte zone din arhitectura palatului, menționate mai sus.

Trebuie menționate și alte elemente de detaliu descoperite, care au aparținut decorației loggiei: o piatră de racord a copertinei parapetului dintre scară și loggia superioară și consolele (fig. 17) cu lespedea mesei de piatră ce fusese încastrată în zidul vestic al loggiei (fig. 18).

În prima fază de restaurare, reconstituirea foișorului de intrare s-a făcut pe baza urmelor de pe parament (fig. 19) și a traseului fundațiilor zidăriei scării. Pentru elementele de piatră au fost luate ca model coloanele foișorului estic al palatului de la Mogoșoaia (fig. 20 **a**), (unde se știe că au fost folosite coloanele originare de la Potlogi[8]), iar parapetele scării au fost reconstituite în felul scărilor de la foișoarele mănăstirii Hurez[9].

Săpăturile arheologice din anul 1971 au scos la lumină două importante elemente de decorații ce au aparținut foișorului — o consolă ce își avea locul sub piedestalul coloanei de colț și mai multe fragmente de piatră (însumînd aproape doi metri) ale brîului median al foișorului. Consola (fig. 21) este formată din două profile anume, (pornind de la partea inferioară) două listeluri decroșate, o baghetă, un cavet, un listel, apoi o echină decorată cu ove și, între alte două listeluri, un talon decorat cu motive vegetale. Peste seria de profiluri este așezată o abacă de 13 cm înălțime ce se îngustează în partea superioară ajungînd la o secțiune de 40×40 cm, peste care se suprapunea piedestalul.

Este interesant de subliniat că această secțiune a piedestalului este mult mai suplă decît cea refăcută la Mogoșoaia (fig. 20 a), ceea ce relevă aspectul elansat al coloanelor și deci al întregului foișor[10] (fig. 20 **c**). Pe fața superioară a consolei sînt vizibile locurile de implantare ale ancorelor pentru piedestalul coloanei și balustradele foișorului.

Brîul (fig. 9 și 22) este decorat cu palmete ca și cel al foișorului și al loggiei de la Mogoșoaia, dar reliefate mult mai puternic și preluînd motivul decorației de la partea inferioară a fusurilor coloanelor foișorului.

În restaurarea din 1959, printr-o eroare de execuție, s-a refăcut acoperirea foișorului cu o calotă sferică rezemată pe pandantivi, ceea ce a dus la distrugerea în bună parte a urmelor de pe parament aparținînd boltirii originare. Sistemul originar de boltire a foișorului[11] — așa cum rezultă din analizarea documentației fotografice întocmite între 1904—1910 de Comisia Monumentelor Istorice (fig. 19) — era format dintr-o calotă sferică care sprijinea pe un registru de trompe ce făceau trecerea de la planul pătrat al foișorului la calotă (fig. 23).

Noul program de restaurare, în cadrul căruia lucrările sînt în plină desfășurare, are în vedere completarea și modificarea detaliilor cu ajutorul noilor date oferite de cercetarea amănunțită a monumentului. Trebuie menționat că pentru a pune în valoare elementele principale — foișor, loggie și decorație în stuc — vor fi modificate refacerile din prima fază, astfel încît prin redarea bogăției și aspectului inițial, să fie reliefată valoarea de document de arhitectură a Palatului brîncovenesc de la Potlogi.

Analizînd proiectarea operațiunilor de reconstituire din prima fază de restaurare, îndreptată asupra principalelor părți din clădire, pentru care, contrar unor păreri[12], existau totuși suficiente indicații asupra formei lor generale și într-o oarecare măsură chiar de amănunt, noile date acumulate o dovedesc a fi situată la un înalt nivel. Soluția adoptată de restauratori, fundamentată pe deducție logică și analogie — strict necesare în astfel de cazuri —, a reușit să se înscrie în privința elementelor principale în cadrul realului, oprindu-se acolo unde nu au fost suficiente indicații sau unde se depășeau nevoile unei funcțiuni viitoare de muzeu, spiritul „restaurări de stil" exprimîndu-se mai mult în decorația de amănunt.

Includerea noilor date asupra arhitecturii palatului de la Potlogi în actualul proiect de restaurare (nu fără a avea în vedere posibilitatea descoperirii unor noi amănunte) va conduce la diminuarea numărului elementelor ipotetice, astfel încît monumentul își va recăpăta pe deplin personalitatea, evidențiindu-și și poziția de arhetip al arhitecturii civile brîncovenești.

---

[4] I. D. Trajanescu, *op. cit.*

[5] Ștefan Balș, *op. cit.*, p. 30.

[6] Coloanele inferioare, executate din cărămidă și așezate pe baze formate dintr-o plintă tot din cărămidă (dimens. 83×83 cm) au o înălțime de 1,90 m și diam. de 63 cm. Fusul coloanei prezintă o galbare ușoară de la cota de 1,20 m, secțiunea ajungînd sub capitel la 52 cm. Capitelul de formă pătrată, înalt de 20 cm, este din piatră simplu profilată, avînd la partea inferioară o baghetă suprapusă de o scotie, un listel și o abacă neprofilată.

[7] Dublarea traveei loggiei cu arcadele scării avînd alt stil și structură de bază — stîlp — capitel (fig. 16), considerăm că este departe de a contribui la menținerea echilibrului formei arhitecturale.

[8] Radu Popa, *Mogoșoaia*, Ed. Meridiane, București, 1963, p. 17.

[9] Ștefan Balș, *op. cit.*, p. 29.

[10] Întrucît din toate fragmentele de balustrade și piedestale găsite în timpul campaniei de săpături arheologice din 1956 și 1971, nu se poate asambla și completa desenul originar, pentru soluția de restaurare în faza a doua (fig. 20 c) s-au menținut motivele de decorații de la foișorul palatului de la Mogoșoaia, adaptate la proporțiile și dimensiunile de la Potlogi.

[11] Sistemul de boltire al foișorului este semnalat pentru prima dată de V. Drăghiceanu în *Curțile domnești brîncovenești*, „BCMI", III, 1910, p. 57.

[12] „*Operația de reconstituire . . . a cuprins părți importante din clădire despre care existau numai indicații, dar a căror formă originală nu era cunoscută, ca de pildă: partea superioară a zidurilor, cornișa și învelitoarea, pridvorul cu scară exterioară, loggia*" (Gh. Curinschi, *Restaurarea monumentelor*, București, 1968, p. 141).

https://biblioteca-digitala.ro

LOCUINȚE CU PICTURI MURALE DIN ULTIMA DECADĂ A SECOLULUI AL XIX-LEA

PETRE OPREA

Moda decorării cu picturi a locuințelor bucureștene a atins apogeul în ultima decadă a secolului al XIX-lea. Pînă atunci ea se impusese în special la înfrumusețarea clădirilor somptuoase, părînd a fi, cu precădere, apanajul aristocrației. Acum moda se extinde vertiginos și la locuințele mai modeste, găsind chiar mai multă audiență la mica burghezie și la intelectualitatea cu funcții superioare în aparatul de stat.

Spre deosebire de anii anteriori, puternica influență a modei occidentale se exercită pe de o parte mai intens, datorită contactelor și mai strînse ale bucureștenilor cu străinătatea, iar pe de altă parte mai unitar, deoarece atît Parisul cît și Viena — centre artistice sub influența cărora gravitam — cultivau același stil decorativ, cunoscut sub denumirea de „Art nouveau" sau „Jugendstil".

Firesc, datorită acestor multipli factori, aproape toate locuințele mai deosebite, construite în acest răstimp, au fost înfrumusețate cu pictură decorativă. Unii proprietari, nefiind satisfăcuți doar cu împodobirea pereților și plafoanelor cu simple elemente decorative trase cu șablonul, au dorit să le decoreze cu scene mitologice și alegorii, apelînd la pictori autohtoni notorii — G. D. Mirea, Șt. Luchian, Menelas Simonidi — iar alții, mai vanitoși, la artiști străini, a căror activitate în toate cazurile știute nu ne e cunoscută pe de-a întregul.

*

Dintre pretențioșii proprietari, care au dorit să aibă o casă decorată cu picturi mai atrăgătoare, îl citățm pe juristul Elefterie Economu, în a cărui fostă locuință din strada Plantelor nr. 4, se mai păstrează în condiții foarte bune, deși s-au succedat mai mulți proprietari, pictura fostului dormitor, semnată și datează — Fr. Éichèle 1891 —, și cea din holul de la intrare. Alegoria de pe plafonul dormitorului înfățișează, pe un fond albastru azur, acoperit cu nori de un alb-lăptos, o femeie înfășurată într-un văl străveziu zburînd cu aripile întinse, înconjurată de un grup de amorași. După steaua de la diadema purtată pe cap, s-ar părea că personajul reprezintă pe zeița dimineții, Aurora. Subiectul este bine realizat compozițional, trupurile sînt armonios proporționate și au multă grație în mișcări, ceea ce ne îndrituiește să apreciem că artistul cunoștea îndeaproape exigențele unei asemenea picturi.

Holul de la intrare are plafonul cu luminator, ale cărui ochiuri de geamuri sînt pictate cu elemente decorative geometrice și florale, în culori foarte vii, actualmente șterse în cea mai mare parte a lor. Spațiul cuprins între partea de sus a ușilor și luminator, de formă octogonală concavă, este decorat cu opt scene, fiecare reprezentînd, într-un ecran trapezoidal, cîte un personaj feminin drapat, așezat deasupra unui ecuson de la care pornesc vrejuri în volute ce se întind spre lateral pînă la al doilea ecuson plasat la mijlocul laturii de sus.

Personajele reprezintă cinci din cele nouă muze: Melpomena, muza tragediei, Clio, muza istoriei, Eratos, muza elegiei, Euterpe, muza muzicii și poeziei lirice, Terpsihora, muza dansului și a cîntecului — alăturîndu-li-se într-o interpretare ad-hoc, muza picturii, muza sculpturii și Diana, zeița vînătorii.

Dacă pictura realizată de Éichèle are multe calități artistice, cea din hol este stîngace, fapt care ne determină să afirmăm că este lucrată de un alt artist mai puțin stăpîn pe meșteșug, după cum credem că un al treilea meșter este cel ce a pictat ușile, cu și mai multă stîngăcie. Este vorba de cele patru uși care dau în hol, pictate pe ambele fețe, fiecare canat avînd cîte trei tăblii: una mare dreptunghiulară sus, alta mai mică jos, despărțite de a treia, de forma unui cerc. Interesante sînt picturile de pe tăbliile rotunde, înfățișînd pitorești capete de femei văzute din profil, din diverse timpuri — spre exemplu o egipteancă din antichitate — și din diverse ținuturi de pe glob, de pildă o negresă avînd nasul străpuns de un inel. Tăbliile de sus sînt pictate, ambele, fie cu amfore cu flori foarte colorate, înconjurate de un cadru geometric, fie cu femei ținînd în mînă cîte o ramură înflorită, spre deosebire de tăbliile de jos care au cîte un mănunchi de frunze ce sprijină un buchet de flori.

*

* *

În 1892 se înalță în actuala stradă Alexandru Donici nr. 23, locuința familiei Lenș, pictată probabil cel mai tîrziu în anul următor.

Actualmente ne-au mai rămas puține vestigii, dar suficiente și într-o bună stare de conservare pentru a ne face o părere asupra lor: pictura de pe plafonul vestibulului și cea de pe plafonul holului, precum și picturile de pe șase canaturi de la trei uși.

Plafonul vestibulului, de formă dreptunghiulară (cca 4 m lungime ×0,80 m lățime) pictat cu o culoare albastru-lăptos are la cele două laturi mici cîte un buchet de flori realizate din cîteva pete stropite de culoare.

Plafonul holului este decorat foarte auster. După un bandou compus din palmete stilizate, urmează un brîu lat cu mai multe muluri alcătuind o ramă în cadrul căreia sînt plasate pe un cîmp brun grupuri alegorice. Pe latura salonului dinspre vestibul este înfățișată, într-un decor ce îmbină elemente din repertoriul stilurilor rococo și pompeian, o tînără care, privindu-se în oglindă, își potrivește părul, scenă ce ne duce cu gîndul la arta romană. Pe latura opusă se află o vedută, cu măslini și ruine, încadrată într-un chenar simplu avînd deasupra un nud feminin cu trupul de la brîu în jos terminat prin vrejuri și ținînd cu ambele mîini deasupra capului un potir cu flori, iar pe părțile laterale, două animale fantastice.

Celelalte două laturi ale plafonului au fiecare la mijlocul lor cîte un animal fantastic cu cap de femeie. Fondul plafonului, împreună cu o simplă rozetă de gips, în centrul căreia este agățat candelabrul, sînt viu colorate predominînd roșul pompeian.

Artistul care le-a pictat nu stăpînea prea bine meseria, deoarece elementele decorative sînt realizate prea miniatural și se pierd pe suprafața fondului, fiind greu de descifrat pentru cel ce dorește să le privească.

Credem că același meșter a decorat și ușile din care se păstrează cinci, pictate pe canaturile ambelor fețe, unele, asemenea celor din fostul dormitor, redînd pe tăbliile de sus cîte o muză, sau compoziții cu îngerași, iar pe canaturile de jos, cîțiva pomi, alcătuind parcă un buchet din coroanele lor bogate.

https://biblioteca-digitala.ro

1

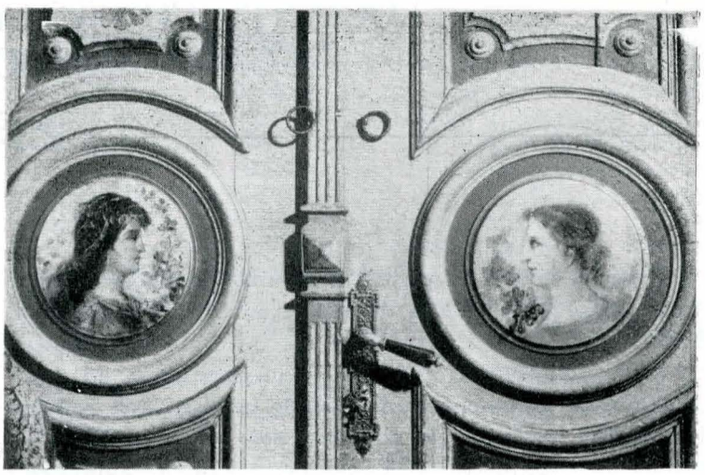

2

Fig. 1—4. Picturi și medalioane de la Casa din str. Plantelor, nr. 4.

Fig. 5—7. Picturi de la casa din strada Al. Donici nr. 23.

3

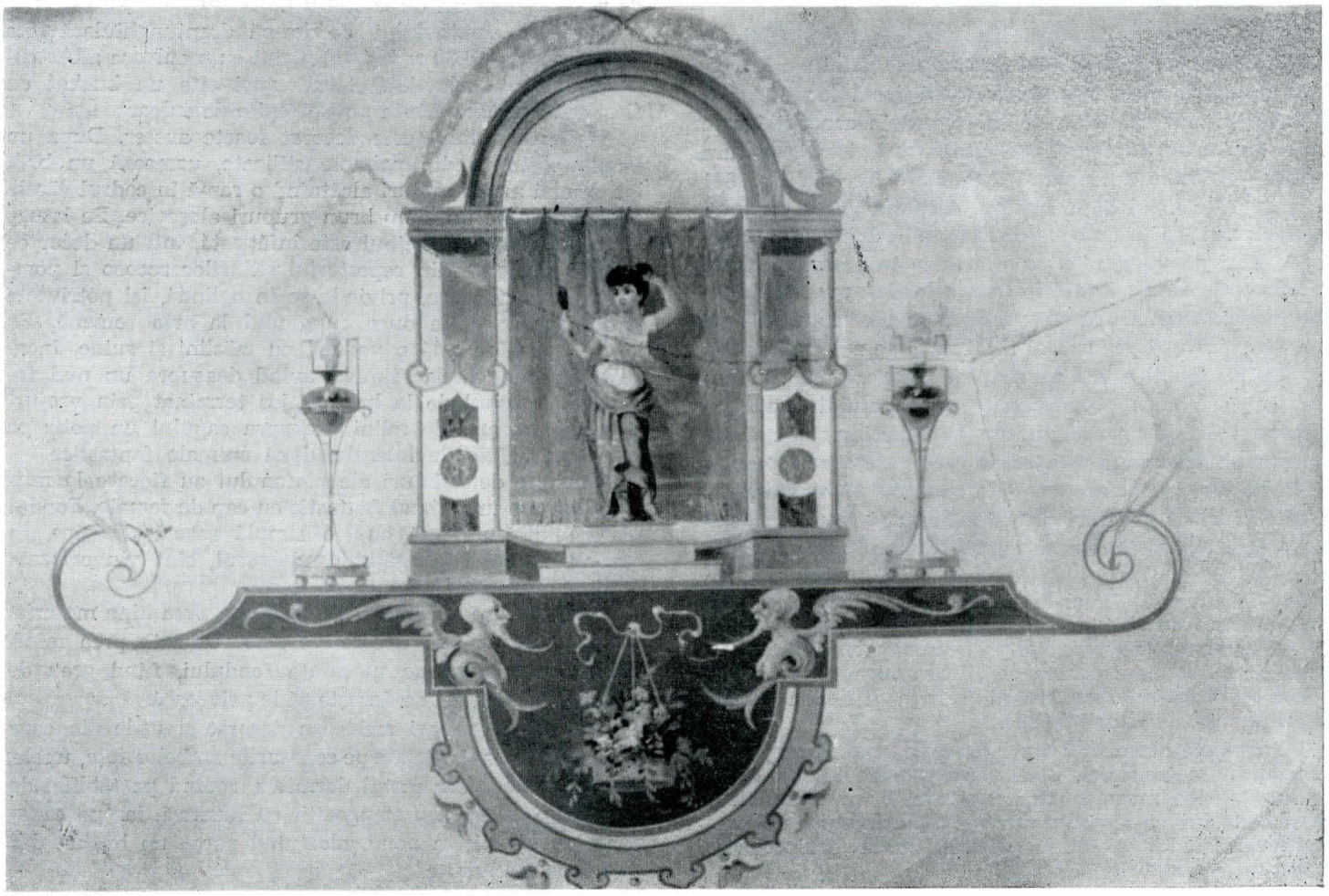

5

https://biblioteca-digitala.ro

4

6

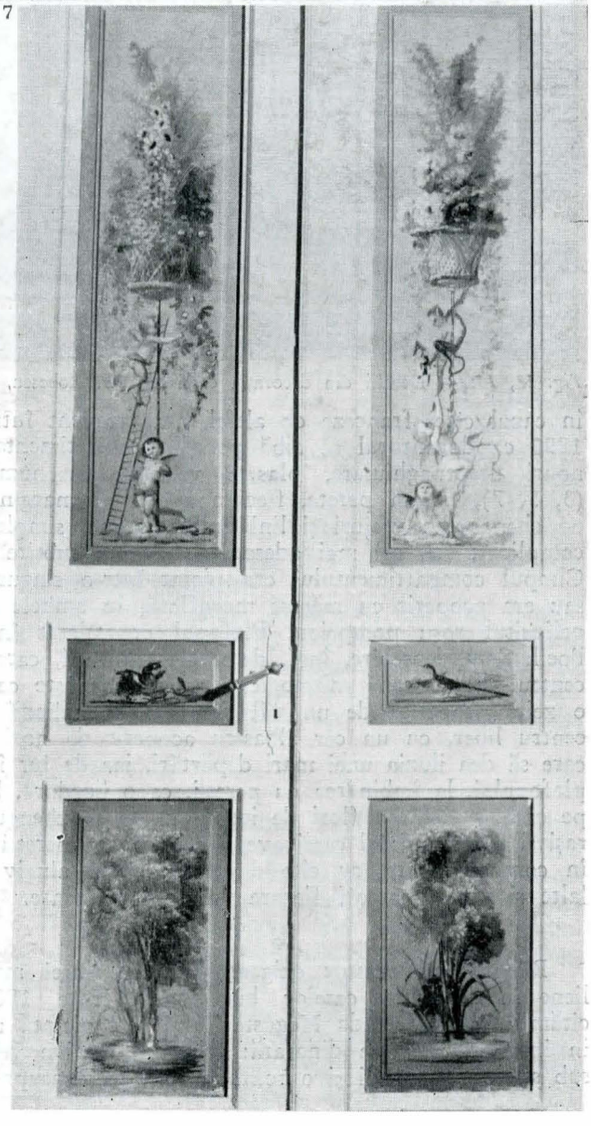

7

https://biblioteca-digitala.ro

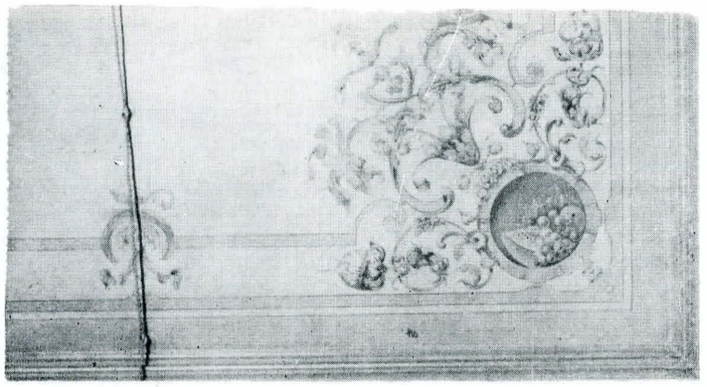

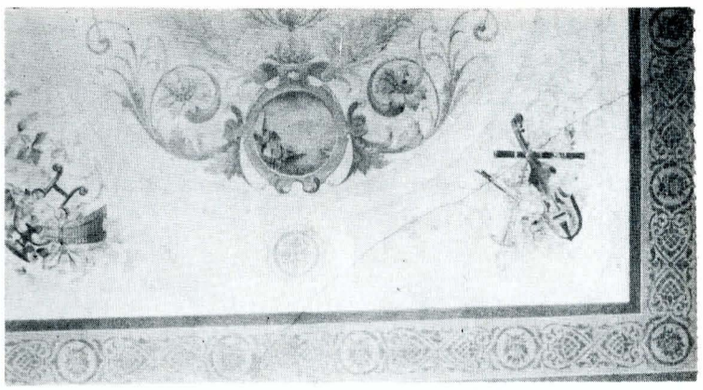

Fig. 10, 11. — Detalii din decoraţia casei din str. Negustori, nr. 15.

* * *

Deşi în a doua jumătate a secolului al XIV-lea majoritatea meşterilor zugravi din Bucureşti se recrutau dintre italieni, rareori interioarele caselor capitalei erau decorate după moda italiană a vremii. Decoraţia murală franceză cu un colorit mai cald şi mai viu, cu multe motive rococo, care dădea încăperilor o ambianţă mai intimă şi, de ce n-am spune-o, mai frivolă, era preferată cu prioritate. Cea de provenienţă italiană era folosită mai puţin chiar decît decoraţia murală vieneză, deşi impunea o atmosferă austeră şi solemnă prin întrebuinţarea excesivă a îmbinării de elemente florale şi geometrice, printr-un colorit rece şi sobru. Foarte puţini proprietari, mai toţi cultivaţi şi îmbibaţi de literatura greacă clasică şi latină prin studiile făcute în Italia, apreciau decoraţia murală a acestei ţări din acel timp care apela la numeroase scene cu aluzii la mitologia clasică, propovăduind o viaţă morală sobră, plină de virtuţi.

În cazul decorării caselor sub influenţa italiană, ca şi

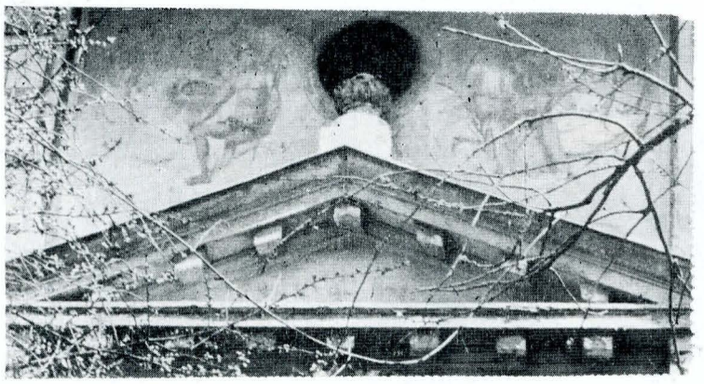

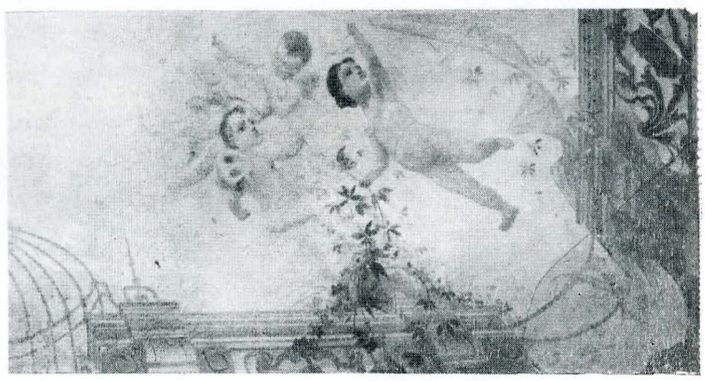

Fig. 12, 13. — Deatlii din decoraţia casei din str. Robescu, nr. 5.

în cazul celei franceze de altfel, era frecvent între 1870—1890 ca dormitorul să aibă pereţii compartimentaţi în panouri dreptunghiulare, plasate vertical, în număr impar (3, 5, 7), pe un perete, fiecare avînd pe margine fie cîte un chenar din vrejuri şi linii îmbinate mai simplu sau mai complicat, fie, cel mai adesea, o baghetă subţire de lemn. Cîmpul compartimentului era pictat într-o singură culoare sau era acoperit cu mătase maruflată, în ambele cazuri cu nelipsitul roşu pompeian. Plafonul era pictat în trompe-l'oeil. Spre deosebire, însă, de moda franceză, care plasa în centrul lui o scenă mitologică, avînd îndeobşte ca personaj o zeiţă acoperită de un văl diafan, cea italiană cerea un centru liber, cu un cer albastru acoperit de nori străvezii, care să dea iluzia unei mari depărtări, iar de jur împrejurul plafonului, la îmbinarea cu pereţii, ca o bordură, balustrade pe care se căţărau flori de iederă, unde se zbenguiau îngeraşi şi păsări. Holul casei avea de asemenea pereţii împărţiţi în compartimente, cu cîte o scenă, legată aluziv cu celelalte şi numai rareori fiecare de sine stătătoare.

* * *

Răspunzînd acestor exigenţe ale influenţei murale italiene în decoraţia caselor bucureştene între 1880—1890, citărn casa din strada Negustori nr. 15[1], pictată nu numai în interior ci şi pe dinafară: friza cu motive vegetale de sub streaşina faţadei şi o scenă mitologică deasupra intrării, reprezentînd pe zeul Mercur şi, probabil, atît cît se mai poate distinge pe zeiţa Diana.

Pictura de pe plafonul dormitorului redă de-a lungul pereţilor patru balustrade scunde, cu numeroşi pilaştri, legate între ele prin voliere şi grilaje de fier forjat susţinînd o vegetaţie abundentă — ghirlande de flori de diverse culori — unde se joacă cîţiva putti.

Salonul-bibliotecă are, la rîndul său, plafonul pictat cu motive decorative florale şi putti pe un fond brun deschis, de jur împrejurul unui centru dreptunghiular de culoare brun închis, delimitat prin simple ghirlande de frunze.

Holul, legat de vestibul printr-un glasvand pictat cu motive florale şi personaje feminine, are ceilalţi trei pereţi compartimentaţi fiecare pe toată suprafaţa lor, cu cîte trei scene.

Zidul din dreapta cum pătrunzi din marchiză în hol, este străpuns de două uşi plasate lateral şi are în spaţiul cuprins între ele, de la tavan şi pînă aproape la un metru de podea, o scenă alegorică simbolizînd toamna (o femeie îmbrăcată în voaluri fluturînd stă pe o scară şi culege struguri); în dreapta şi în stînga acestei scene, pe tot spaţiul aflat deasupra celor două uşi, cîte o compoziţie cu subiect mitologic, redînd un moment din copilăria zeului Amor.

Pe zidul opus intrării se află pictate alte trei compoziţii. De data aceasta, peretele are la centru o uşă, deasupra căreia este pictată o altă scenă din viaţa zeului Amor, iar de o parte şi alta cîte o scenă alegorică; în dreapta, o femeie înfăşurată într-o rochie de voal, stînd pe ramura unui arbust şi avînd în mîna dreaptă un snop de grîu şi în cea stîngă o seceră, simbolizînd vara, iar în stînga, de asemenea

[1] Din actele păstrate în familia actualului proprietar Marin Vlădescu-Olt, se constată că, în 1724, epitropii bisericii cu hramul Sf. Nicolae din mahalaua Negustori, în dorinţa de a construi o casă pentru odihna săracilor, vînd pentru 350 taleri lui Iane Logofătul un loc de casă, vecin cu proprietatea sa, care i-a fost dat bisericii de către Sanda Neagu Polovniceasa, pentru pomenirea ei la slujbele bisericeşti. La 1776 Ilinca, fiica lui Iane Logofătul, vinde vărului său Zipi, pentru suma de 735 taleri, locul cumpărat de tatăl ei de la biserica Sf. Nicolae. În 1824, locul pe care se mai găsesc dintr-o casă doar temeliile pivniţelor, este vîndut de treti logofătul Scinoiu lui George vistiernicul cu 3.500 taleri. Cîţiva ani mai tîrziu, în 1835, George vistiernicul dă 3/4 din acest loc drept zestre fiicei sale, Ecaterina Ştefan Vasilescu. La rîndul ei, în 1874, aceasta îl vinde cumnatei sale, Elisa Aristide Vasilescu, care îl dă în 1884 mai departe de zestre fiicei sale, căsătorită cu Ilie Cherciulescu, de unde prin moştenire, intră în posesia familie Vlădescu, actuala proprietară.

https://biblioteca-digitala.ro

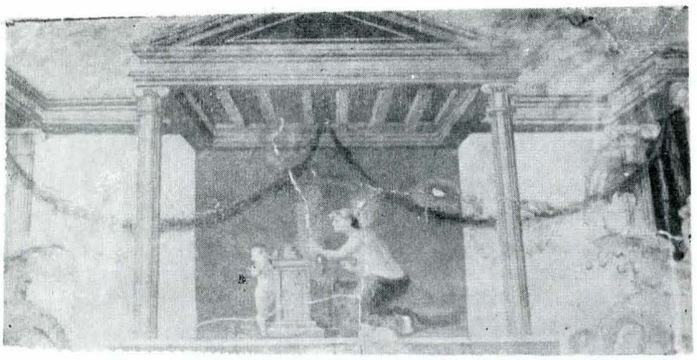

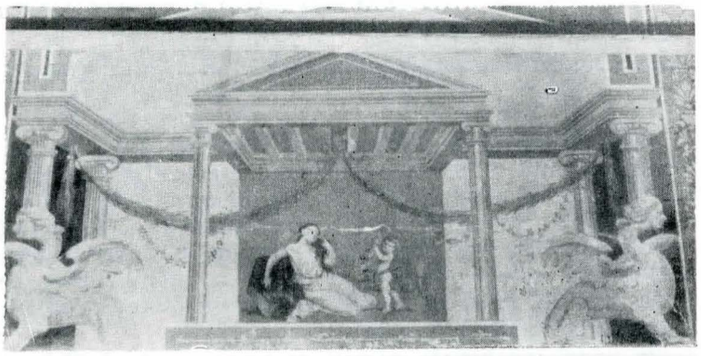

Fig. 14—17. — Detalii din decoraţia casei din str. Robescu, nr. 5.

o femeie înfăşurată în voaluri, parcă plutind pe un ram, simbolizînd primăvara.

Zidul din stînga intrării, ca şi cel din dreapta, are două uşi plasate lateral. În spaţiul cuprins între uşi este o scenă alegorică simbolizînd iarna (o femeie înfăşurată în negru), iar deasupra două scene mitologice cu zeul Amor.

* * *

Printre locuinţele cu interioare pictate între 1890—1900 Scenele mitologice, ca şi compoziţiile alegorice, deşi au o legătură între ele, în ansamblu, nu sînt dispuse pentru a fi citite ca într-o succesiune, ci de sine stătător fiecare.
sub influenţa modei italiene, citǎm ca mai reprezentativă între cele cu decoraţie mai simplă, mai puţin pretenţioasă, cea din strada C. F. Robescu nr. 5.

Casa a fost construită, după obiceiul vremii, la roşu, în 1897, iar anul următor terminată definitiv, inclusiv decoraţia interioară, realizată de o echipă de meşteri italieni.

Din vechea decoraţie, se mai păstrează azi în întregime, dar în parte deteriorată, pictura în ulei a plafonului sufrageriei, a holului de la parter şi a celui de la etaj.

Plafonul sufrageriei are o bordură-ramă cu muluri din stucatură, urmate de altele pictate. La fiecare colţ, în jurul unui cartuş este un ornament aproape identic, alcătuit dintr-o multitudine de rinceaux-uri, foarte graţios compuse. Pe cartuşe sînt reprezentate cîte o natură moartă cu fructe, specifice unui anotimp al anului. Bordura şi ornamentele sînt realizate în diverse brunuri, iar fondul — redînd un parchetaj în romb — culoarea scîndurii de stejar[2].

[2] Aceeaşi decoraţie de plafon, cu deosebire că centrul este neparchetat, dar are culoarea şi striurile parchetajului de stejar cercuit, iar cele patru naturi moarte sînt mai viu colorate, o întîlnim şi în sufrageria locuinţei din str. Italiană nr. 21, pictată în 1893 tot de meşteri italieni.

În ceea ce priveşte plafoanele celor două holuri, atît cel de la parter, cît şi cel de la etaj, ele sînt realizate în aceeaşi dispoziţie decorativă.

Plafonul holului de la parter are pe margine o bordură îngustă cu motive geometrice realizate cu şablonul. La fiecare din cele patru colţuri, un trofeu simbolizînd plăcerile campestre. Pe laturile mici ale plafonului, între două trofee, este cîte un cartuş înconjurat de ornamente grupate în mai multe rinceaux-uri, iar pe fiecare cartuş este reprezentat cîte un peisaj nordic, cu clădiri aşezate pe stînci la margine de ape. Coloritul întregului plafon este pe nuanţe de brunuri înviorate de culorile pastelate de roşu, verde şi albastru ale florilor din trofeele campestre.

Decoraţia plafonului holului de la etaj este mai simplă, dar, datorită folosirii stucaturilor (muluri şi rinceaux-uri acoperite cu diverse nuanţe de aur, pare mai fastuoasă. Pe laturile mici, la centru, se află cîte un cartuş avînd fiecare, deasupra, cîte un buchet de flori, iar înăuntru un peisaj exotic.

* * *

Asemenea decoraţii de plafoane, inspirate din moda italiană a vremii, ca cele din hol sau din sufragerie, vor dăinui multă vreme în înfrumuseţarea interioarelor bucureştene, mai precis pînă în jurul primului război mondial, intregrînd din ce în ce mai multe elemente din repertoriul stilului Art nouveau şi, de aceea, confundîndu-se aproape cu decoraţia de după 1900, provenită din Franţa.

Lor li se vor alătura deseori scene cu îngeraşi, amplasate deasupra uşilor, realizate în stucaturi policrome cu aplicaţii abundente de aur şi argint, aşa cum se poate vedea actualmente în forma iniţială în casa d'n str. Italiană nr. 21, ridicată în 1893.

https://biblioteca-digitala.ro

GOSPODĂRIA ŢĂRĂNEASCĂ DIN GALDA DE SUS

ROMULUS OŞIANU

Încă în intenţiile profesorului Romulus Vuia, fondatorul şi primul director al Muzeului etnografic al Ardealului, figura şi aducerea, în Parcul etnografic de la Hoia, a celor mai reprezentative monumente de arhitectură populară, alături de instalaţiile tehnice ţărăneşti. Ideea prefigurată cu ani în urmă a rămas în atenţia celor ce şi-au pus în gînd să continue munca marelui nostru înaintaş, etnograful R. Vuia.

În acest context, în planul de perspectivă al Muzeului etnografic al Transilvaniei, restructurat în anul 1964, se prevedea identificarea şi transferarea la Cluj, în Secţia în aer liber din pădurea Hoia, a construcţiilor aparţinătoare unei gospodării care să reprezinte în muzeu zona etnografică cunoscută sub numele de „podgoria Aiud-Alba". Începutul trebuia făcut prin depistarea unei case reprezentative pentru arhitectura rurală tradiţională a acestei zone. În cursul cîtorva deplasări s-au identificat mai multe case, dintre care unele datate, şi s-a ajuns la concluzia că cea mai indicată ar fi casa lui Ştefan Preja al lui Alexandru din satul Galda de Sus, renovată de un strămoş al acestuia la 1778, după cum reiese din inscripţia săpată în piatra bolţii ce acoperă intrarea în pivniţă (fig. 1). În felul acesta, casa din Galda de Sus (fig. 7) se situa între cele mai vechi case ţărăneşti din Transilvania, presupunînd că a fost construită pe la mijlocul secolului al XVII-lea. De altfel numele de familie Cresa (foarte probabil Presa) apare înscris într-un urbariu de la 1715[1]. Păstrarea acestei construcţii într-un muzeu etnografic era de o stringentă necesitate. Se ivea însă o dificultate destul de serioasă: la data descoperirii ei, proprietarul demolase aproape jumătate din construcţie şi distrusese o parte din materialul lemnos deteriorat, dar care ar fi putut constitui un preţios „martor" în munca de refacere a casei. În această situaţie, s-a apelat din nou la ajutorul Direcţiei monumentelor istorice şi de artă, cu care muzeul nostru colaborează de mulţi ani[2]. Casa lui Ştefan Preja a fost declarată monument istoric şi inclusă totodată pe lista intervenţiilor urgente ale D.M.I.A.

Satul Galda de Sus este aşezat pe valea cu acelaşi nume, la 30 km depărtare de municipiul Alba Iulia. Documentele istorice îl menţionează începînd cu anul 1648[3]. Casele şi construcţiile anexe se înşiră de-a lungul văii pe vetrele individuale ale gospodarilor. Ocupaţia principală a locuitorilor a fost şi este agricultura alături de care viticultura ocupă un loc important. Planurile caselor sînt derivate din casa cu tindă, arhetipul cel mai răspîndit pe teritoriul patriei noastre[4], a cărui evoluţie a dus în timp la casa cu două încăperi şi tindă între ele, completată uneori cu o cămară. A doua construcţie ca importanţă, şura, este de dimensiuni monumentale, de multe ori mai mare decît casa, fiind de regulă asociată cu grajdurile pentru animale. Ea este aşezată de obicei în spatele curţii, pe o linie paralelă cu uliţa. Nelipsite în cadrul gospodăriilor au fost în trecut teascurile pentru stors strugurii. Planul curţii este completat de coteţele pentru porci, diferite şoproane, cămări, fîntîna, iar mai recent bucătăria de vară.

Casa lui Ştefan Preja din Galda de Sus are un plan evoluat din tipul casei cu tindă, caracteristic întregii zone (fig. 4). Se pare că la data ridicării ei, pe la 1650, construcţia se compunea din trei încăperi: „tinda" sau încăperea de acces, de unde se intra în „casă" şi în „cămară", deci porţiunea care a necesitat refacerile din 1778 (vezi partea din dreapta a fig. 4) şi sub care se găseşte şi în prezent pivniţa. Această variantă de plan, cu cămara plasată în spatele camerei de locuit, este destul de răspîndită în ţara noastră. Cu unele mici variaţii sau modificări o găsim pe alocuri în Maramureş[5], ţinutul Neamţului[6], Munţii Apuseni[7], Secuime[8], în ţinutul Năsăudului[9]. Cu ocazia restaurării de la 1778, proprietarul de atunci, Petru Preja, care apare şi în inscripţie, a adăugat o cameră de locuit în partea opusă tindei şi o altă cămară pentru haine. Ulterior, un alt descendent a întregit pridvorul sau mai degrabă a refăcut acoperişul, cu care ocazie a notat *„1871 noiembrie 16"* pe cosoroaba tărnaţului, în dreptul celei de-a doua încăperi, fără a-şi mai înscrie numele.

Asemenea case, cu două cămări (una pentru alimente, alta pentru haine) plasate în spatele construcţiei nu constituie o raritate. Ele sînt, cum am spus, destul de frecvente. Dăm mai jos cîteva astfel de variante de plan cu una sau două cămări plasate în spatele camerelor de locuit: o casă din Şanţ-Năsăud, unde construcţiile anexe sînt sub acelaşi acoperiş cu locuinţa; sau o altă casă la care, alături de încăperea de locuit şi de cămară, apare tinda ca loc de trecere, casa preotului Mătase din Răpciuni-Bacău; în sfîrşit, casa din Imper-Harghita[10] aflată în Muzeul din Hoia, asemănătoare cu cea din Răpciuni, de care nu este departe nici geografic.

Casa lui Ştefan Preja din Galda de Sus este construită pe o temelie de piatră sub care se găseşte şi pivniţa atît de necesară casei unui podgorean. Pivniţa este compusă din două încăperi: una boltită cu piatră, iar cealaltă podită cu grinzi groase de brad. Peste temelie sînt aşezate tălpile din lemn de stejar, cioplite în patru feţe. În continuare sînt ridicaţi pereţii din bîrne de brad cioplite pe două feţe, aşezate orizontal şi încheiate la colţuri în „cheotori". Pereţii se termină în partea superioară cu „cununile" de stejar, iar pe axa celor două încăperi de locuit, cu meştergrinzile menite a consolida întregul edificiu. Acoperişul este susţinut şi el de cununi şi de cosoroaba pridvorului şi este format din „corni" (căpri-

---

[1] Vezi Ştefan Meteş, *Viaţa agrară, economică a Românilor din Ardeal şi Ungaria. Documente contemporane. I. 1508—1820*, Bucureşti, 1921. urbariul din 1715 al satului Galda de Sus: *„Numitul Preja (Cresa) Moise avea 1 cal, 2 boi, 2 vaci, 3 juninci, 1 porc"*.

[2] Această colaborare s-a concretizat pînă în prezent în restaurarea în Secţia în aer liber de la Cluj, a trei biserici de lemn reprezentînd tot atîtea etape de evoluţie a planului şi constituind în acelaşi timp excelente modele de măiestrie constructivă: biserica din Chiraleş-Bistriţa, biserica din Petrindu şi cea din Cizer, ambele în jud. Sălaj.

[3] Coriolan Suciu, *Dicţionar istoric al localităţilor din Transilvania*, I, Bucureşti, 1967, sub voce.

[4] Enumerăm doar cîteva din zonele unde este răspîndită casa cu tindă: Maramureş, Năsăud, Bîrgău, Cîmpia Transilvaniei, Podgoria Alba, Tîrnave, Ţara Oltului, Mocănimea Munţilor Apuseni, Dealurile Clujului, Sălaj, Sătmar, Bihor, Banat-cîmpie, Gorj, Dolj, Argeş, Bacău.

[5] Vezi casa Peleş din Ieud, azi în Muzeul Satului din Bucureşti (cf. Gr. Ionescu, *Arhitectura populară românească*, Bucureşti, 1957, fig. 31, p. 46).

[6] Vezi casa preotului Mătase din Răpciuni (cf. Grigore Ionescu, *op. cit.*, fig. 54, p. 72).

[7] V. Butură, *Adăposturile pastorale din Ţara Moţilor*, în „An. Muz. etn. pe anii 1962—64", Cluj, 1966, p. 346.

[8] Casa din Imper, jud. Harghita, azi în Secţia în aer liber de la Hoia a Muzeului etnografic al Transilvaniei.

[9] I. Petrescu-Burloiu, în „Sociologie românească", an III (1938), nr. 1—3 (ian.—mart.), p. 36—45.

[10] În Secţia în aer liber a muzeului clujean nu s-a reconstruit decît partea care exista încă în momentul identificării acestei case. Actualul alcov ar fi putut deriva dintr-o cămară, mai ales că aici se găseşte trapa ce servea intrării în pivniţă. Sistemul de construcţie cu cămara înglobată casei este specific în general zonelor înalte de pe teritoriul ţării noastre, unde cerealele agonisite cu greu trebuiau păstrate în cît mai mare siguranţă.

Mulţumim tov. Kós Károly pentru informaţiile ce ni le-a furnizat în legătură cu evoluţia planului casei din Imper, pe care a achiziţionat-o pentru muzeu.

https://biblioteca-digitala.ro

1

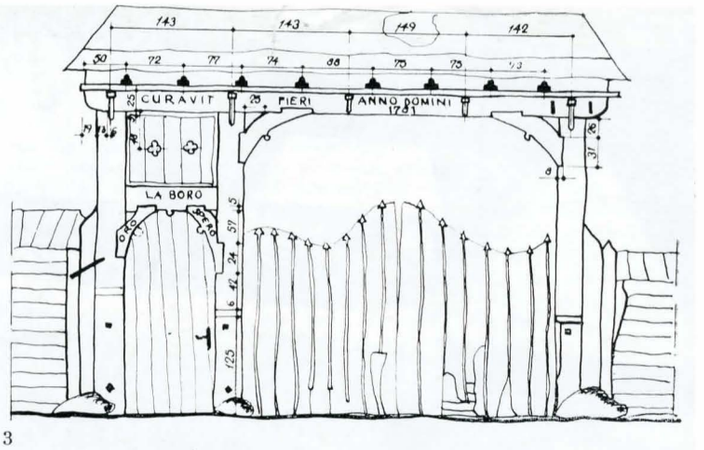

3

2

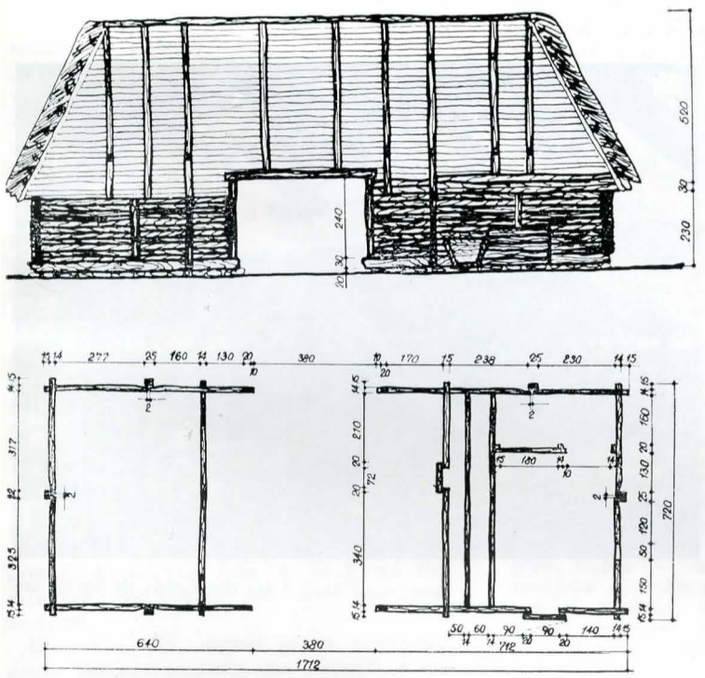

4

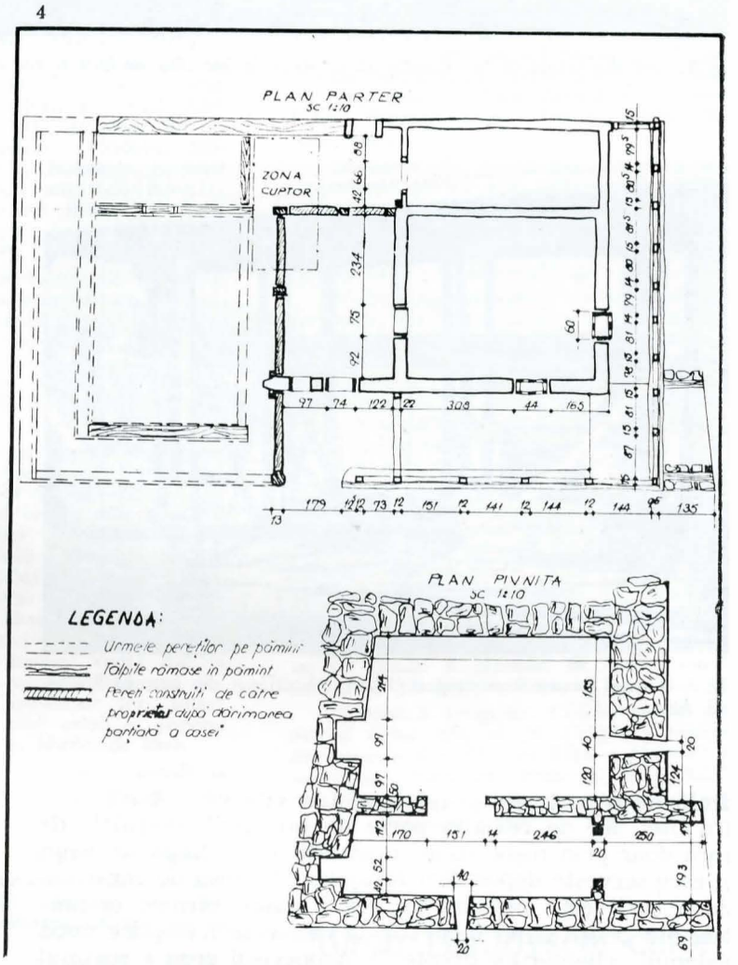

Fig. 1. Inscripția de pe gîrliciul pivniței casei din Galda de Sus.
Fig. 2. Șura lui Micu Petru din Galda de Sus. Secțiune și plan (după proiectul D.M.I.A.)
Fig. 3. Poarta gospodăriei lui Ștefan Preja (1781), releveu (după proiectul D.M.I.A.)
Fig. 4. Casa din Galda de Sus. Plan parter (reconstituire) și subsol (după proiectul D.M.I.A.).

ori) de brad, peste care se bat leaturile. Învelitoarea originală era din șindrilă bătută în cuie peste aceste leaturi. La restaurarea casei (fig. 5), cartonul gudronat ce acoperea casa in situ a fost înlocuit cu șindrilă de brad confecționată de muncitorii D.M.I.A., în majoritatea lor maramureșeni. În același timp s-a reconstituit și înălțimea originală a acoperișului, pentru a reda casei aspectul ei autentic. Tavanul sau „poditura de sus" este executat din scînduri groase așezate peste „grinzele" (grinzi mai subțiri), la fel cu „poditura de jos". Pridvorul, care mărginește casa pe trei laturi, este compus din talpă, în care sînt încastrați stîlpii ce susțin la rîndul lor „fruntarul" sau cosoroaba. Spațiul de jos al pridvorului, pînă la înălțimea de 1 m, este mărginit de scînduri, protejînd astfel acest spațiu utilizat la depozitarea unor unelte sau obiecte casnice. Stîlpii, așezați la distanță de 1 m unul de altul, sînt încadrați de către două contrafișe, formînd în felul acesta o succesiune de arcade semicirculare ce contribuie la înfrumusețarea fațadei.

Întrucît șura veche din curtea lui Ștefan Preja arsese cu cinci ani înainte de identificare, s-a achiziționat o altă construcție similară de la Micu Petru din același sat. Ea este reprezentativă pentru arhitectura tradițională din această zonă. Este compusă din trei compartimente (fig. 2): șura propriu-zisă, care era în trecut locul de îmblătire a grîului și în care se adăpostea carul, înca-

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 5. Casă din Galda de Sus transferată în Secţia în aer liber de la Cluj.

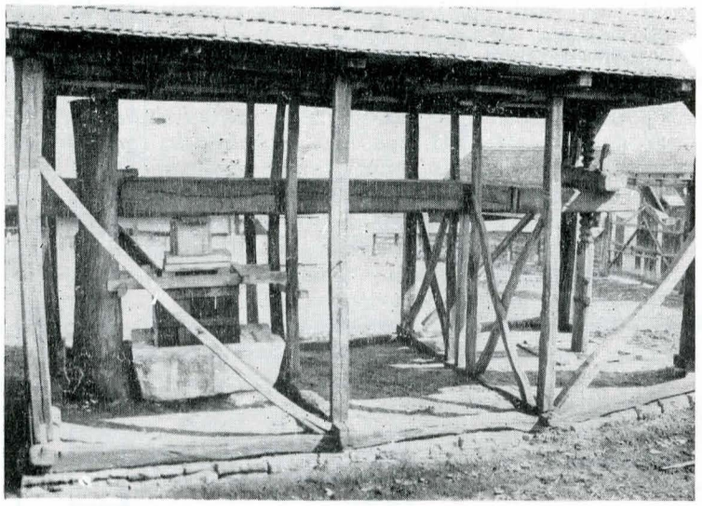

Fig. 6. Teascul pentru stors struguri (1826), achiziţionat din comuna Stremţ, jud. Alba.

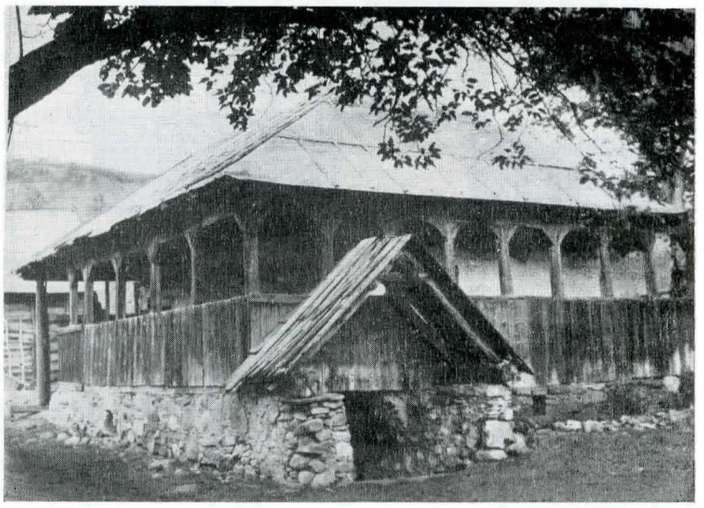

Fig. 7. Casa din Galda de Sus in situ

dratã de o parte de grajdul pentru vite cu o boxă pentru viţel, iar de cealaltă parte de un „pui" despărţit de şură doar prin niște stîlpi încastraţi într-o talpă de lemn şi care serveşte depozitării furajelor. Tehnica de construcţie a şurii este similară cu cea a casei, bîrnele orizontale din pereţi fiind încheiate la colţuri prin cioplire după sistemul „cheotorilor drepte"[11]. Acoperişul greu e susţinut cu ajutorul a două cadre de bîrne groase din lemn aşezate înspre cele două capete ale construcţiei. Fiecare cadru este format din doi stîlpi verticali, între care e fixată o bîrnă orizontală ce preia o parte din presiunea acoperişului transmiţînd-o, prin intermediul stîlpilor, la tălpile de la baza construcţiei.

În spatele şurii a fost amplasat „fînarul" necesar adăpostirii surplusului de furaje, aşa cum se găsea şi în gospodăria lui Micu Petru, de la care a fost achiziţionat împreună cu şura. Cele patru tălpi de la baza construcţiei sînt dublate în partea superioară de tot atîtea cununi, între care sînt fixaţi, la colţuri, stîlpi de susţinere a acoperişului.

Teascul pentru stors struguri, achiziţionat din aceeaşi zonă în vederea organizării gospodăriei, este un tip obişnuit pe teritoriul ţării noastre, bazat pe principiul şurubului (fig. 6). Presiunea necesară stoarcerii mustului se realizează prin acţionarea şurubului vertical de lemn care ridică capătul „ursului" (bîrnei masive orizontale), coborînd în acelaşi timp capătul opus ce presează ciorchinii de struguri aşezaţi în recipientul circular din scînduri groase, fixat deasupra pietrei cu „cap de leu". Teascul a fost construit în anul 1826.

Tot de la Ştefan Preja a fost achiziţionată poarta înaltă, construită din lemn de stejar la 1781 (fig. 3), deci la trei ani după renovarea casei, de către acelaşi Petru Preja. Ea a fost reparată de către proprietarii ei succesivi prin îndepărtarea părţii inferioare a stîlpilor masivi de susţinere şi înnădirea lor cu lemn nou. Partea superioară, originală este bine păstrată. În continuarea porţii este în curs de construcţie gardul împrejmuitor al gospodăriei, la fel cu cel original, păstrat de o parte şi de alta a porţii.

Gospodăria viticolă din Galda de Sus va fi completată cu un coteţ şi o fîntînă cu cumpănă, achiziţionate deja. Transferarea şi restaurarea acestei gospodării într-un muzeu etnografic în aer liber, accesibil vizitatorilor din ţară şi străinătate, a fost impusă de datarea conţinută în inscripţia săpată în piatră: „*Renovata anno Domini 1778 per Petrum Presa*", presupunînd construirea ei iniţială în jurul anului 1650, deci între cele mai vechi construcţii ţărăneşti din ţară. Pe lîngă aceasta, profilul şi alte elemente structive prezintă un deosebit interes pentru evoluţia arhitecturii ţărăneşti din Transilvania.

[11] Gr. Ionescu, *op. cit.*, p. 126.

https://biblioteca-digitala.ro

Consideraţii asupra artei bisericilor voievodale din Ţara Zarandului

PAVEL BINDER

Literatura de istoria artei referitoare la monumentele româneşti din Ţara Zarandului este destul de bogată. Şi aceasta nu poate fi o întîmplare. Bisericile de piatră şi fragmentele de pictură murală din Crişcior şi Ribiţa datează de la sfîrşitul secolului al XIV-lea şi începutul celui următor, păstrînd unele din cele mai vechi tablouri votive româneşti din ţară.

Figura ctitorului, împreună cu aceea a soţiei sale din biserica de la Crişcior, stăruie pe peretele vestic al acesteia. Inscripţia pictată, cu elegante caractere chirilice, îl denumeşte astfel: *„Robul lui Dumnezeu ctitorul jupanul Bălea"*[1].

În biserica din Ribiţa tabloul votiv, păstrat pe peretele sudic, are următorul text slavon: *„Cu vrerea Tatălui şi cu ajutorul Fiului şi cu săvîrşirea ... jupînul Miclăuşu şi cu jupîniţa Stana ... în zilele lui Jicmond ... au isprăvit ... popa Dragoşin, în anul 6925 [1417] în luna lui iulie 15, s-a isprăvit şi s-a zugrăvit cu mîna ..."*. Din nefericire inscripţia nu poate fi citită în întregime şi probabil va rămîne pentru totdeauna ascuns numele zugravului.

După cum remarcă istoricul de artă Vasile Drăguţ, asemănările cu picturile bisericii din Crişcior sînt evidente, încît se poate vorbi de acelaşi meşter. Gama cromatică mai bogată şi desenul mai ferm de la Ribiţa sînt mărturiile concludente ale unei faze mai evoluate[2].

Silviu Dragomir, autorul primei monografii despre bisericile româneşti din Zarand[3], a întocmit biografia şi tabloul genealogic al jupînului Bălea din Crişcior. Pe tabloul votiv amintit apar jupînul Bălea, jupîniţa Vişa, Ştefan Bălea şi Laslău Bălea, fiii lui Iova şi nepoţii jupânului Bălea.

jupânul Bălea — jupîniţa Vişa

Iova

Ştefan Bălea — Laslău Bălea

Jupânul Bălea, numit voievod *(Belam Vajda)* la începutul secolului al XV-lea primeşte ca donaţie satele Crişcior, Zdrapţi şi Ţărăţel *(Kritsor, Zraycz et Czerczel)*. În anul 1415 voievodul Bălea din Crişcior *(Boaly de Krestior)* a fost executat din ordinul lui Pipo Spano de Ozora. Se pare că moştenitorul satului Crişcior a fost Laslău Bălea, amintit de tabloul votiv de mai sus. In anul 1445, *„Ladislau de Bolya"* este pomenit ca unul din reprezentanţii districtului românesc Crişul Alb. Din aceste date Silviu Dragomir conclude că districtul Crişul Alb îşi avea centrul în Crişcior, unde stătea voievodul.

Din acest izvor istoric reiese că tabloul votiv din Crişcior reprezentînd pe voievodul Bălea şi familia sa a fost pictat prin 1410, încă înaintea execuţiei jupânului Bălea, dar după ce nepoţii lui, Ştefan şi Ladislau (cel din urmă amintit în 1445) se născuseră.

O situaţie similară se observă şi la Ribiţa. Aici urmaşii fraţilor Vladislav şi Miclăuş, reprezentaţi în tabloul votiv din 1417, sînt voievozii Şerban şi Ioan *(Sorban et Johanni de Ribicze wayvodis nostris dilectis)* din 1445[4].

Atît Ribiţa cît şi Crişciorul erau reşedinţele voievozilor români din comitatul Zarandului. Conform documentului din 1390, cetăţii regale Şiria din comitatul Zărandului îi aparţineau districtele româneşti Hălmagiu, Căpîlna, Ciuci (azi Vîrfurile), Obîrşia Crişului, Arăneag, Cladova şi Crişul Alb[5]. Actul de donaţie din 1439 aminteşte de următoarele districte româneşti: Cladova, Arăneag, Căpîlna, Vîrfurile, Hălmagiu contopit cu districtul Crişul Alb sau Baia de Criş, Ribiţa şi Băiţa[6]. Districtul Ribiţa din 1439 este identic cu districtul românesc Obîrşia Crişului amintit în 1390.

Afară de bisericile voievodale din Crişcior şi Ribiţa — care prin urmare erau zidite în reşedinţa voievozilor unor districte româneşti —, mai avem date despre biserica de piatră din Hălmagiu. Voievodul român din această localitate *(homo noster citet Bybarch vaivodum olakarum de Holmad)* este amintit încă din 1359[7].

Márki, autorul unei ample monografii despre judeţul Arad, afirma că biserica bizantină cu navă în cruce din Hălmagiu a fost construită de voievodul român care avea reşedinţa aici[8]. Deocamdată nu avem la dispoziţie date despre bisericile voievodale de piatră din Vîrfurile, Căpîlna (azi Siliştе), Arăneag şi din alte districte româneşti din Zarand. Exemplul altor biserici de piatră din Hunedoara (Densuş, Strei etc.) şi Maramureş (Peri, Cuhea — azi Bogdan Vodă) duc la concluzia că voievozii români fiind mai bogaţi şi puternici, în reşedinţele lor, zideau biserici de piatră, pe cînd cnezii şi poporul de rînd se mulţumeau cu biserici de lemn.

Arta zidăritului şi a picturilor murale la românii din Transilvania şi Crişana îşi avea în mod firesc centrul în şantierele bisericilor de piatră voievodale.

În biserica fostei mănăstiri din Rîmeţi de lîngă Aiud se păstrează o inscripţie murală cu următorul text: *„Am scris eu mult greşitul, robul lui Dumnezeu, Mihul zugrav din Crişul Alb/*Михуль Зуграф Бълокришьць, *sub păstorirea arhiepiscopului Gheorghe, în zilele lui Matiiaş Crai la anul 1486, luna iulie 2"*[9]. Vasile Drăguţ, autorul unui documentat studiu despre zugravul Mihu, nu precizează însă de unde era acest *„Mihu din Crişul Alb"*.

Din cele arătate mai sus reiese că prin Crişul Alb trebuie înţeles districtul românesc din jurul oraşului Baia de Criş, sau chiar Crişciorul[10], reşedinţa voievozilor români din districtul Crişul Alb. Cunoscînd faptul, că în evul mediu multe meserii se moşteneau din tată în fiu, putem afirma cu oarecare siguranţă, că zugravul Mihu a fost fiul sau nepotul zugravului anonim din Crişcior, care a executat artisticele picturi murale din bisericile voievodale din Crişcior (ca. 1410) şi Ribiţa (1417).

„Şcoala de zugravi" din Crişcior — care şi-a început activitatea încă înaintea lui Gavril Uric, primul pictor român cunoscut — se pare că a jucat un rol principal în împodobirea interioară a multor biserici româneşti din Hunedoara şi Ţara Zarandului (Crişcior, Ribiţa, Peşteana, Leşnic, Densuş, Zlatna, Rîmeţi etc.).

Inscripţia din Rîmeţi mai are şi o altă importanţă: pentru anul 1486 atestă păstoria arhiepiscopului ortodox Gheorghe cu reşedinţa chiar la Rîmeţi sau la Alba Iulia. Cu cîţiva ani mai înainte (1479) este amintit *„Ioanniti methopolitani Albajulensis"*[11].

Studiul monumentelor istorice medievale româneşti, din Ţara Zarandului dovedeşte că pe infrastructura bisericilor de lemn sătеşti, în reşedinţele voievodale, în cursul secolelor XIV—XV, se ridică biserici de piatră. E emplul bisericilor de piatră din Ţara Zarandului arată că toate erau ctitorii ale voievozilor români. La Crişcior se formează o şcoală de zugravi care a funcţionat în tot cursul veacului al XV-lea. În persoana înaintaşului zugravului Mihu din Crişul Alb (Crişcior) se conturează figura primului pictor român. Totodată portretul jupânului Bălea din Crişcior constituie cea mai veche imagine a unui voievod român din Transilvania.

---

[1] Vasile Drăguţ, *Vechi monumente hunedorene*, Bucureşti, 1968, p. 47.

[2] V. Drăguţ, *op. cit.*, p. 49—50.

[3] S. Dragomir, *Vechile biserici din Zarand şi ctitorii lor în sec. XIV şi XV*, în „Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, secţia pentru Transilvania", Cluj, 1930, p. 223—264.

[4] S. Dragomir, *op. cit.*, p. 245—246.

[5] *„Castrum nostrum regale Vilagoswar vocatum, in comitatu de Zarand situatum necnon districtibus olahalibus Halmag, Kapolna, Chych, Keresfew, Aranag, Kaladna, possessio Feyrkeresbanya"*, cf. Lukinich E., *Documenta historiam Valachorum in Hungariam illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum*, Budapesta, 1941, p. 397; Silviu Dragomir şi Sabin Belu, *Contribuţii la istoria aşezărilor româneşti din Munţii Apuseni*, „Cumidava", II, Braşov, 1968, p. 68.

[6] Pesty Frigyes, Magyarország helynevei, I, Budapesta, 1888, p. 421—423.

[7] *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. II, Sibiu, 1897, p. 172, doc. nr. 758. În anul 1525, Ştefan Moga avea în subordine două voievodate *(Waywodatus Stephani Moga, tam major quam minor)*, vechile districte Hălmeag şi Căpîlna, cf. acad. David Prodan, *Domeniul cetăţii Şiria la 1525*, în „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj", III, 1960, p. 40—41.

[8] Recenzie publicată în „Archaeologiai Értesitö", 1892, p. 256.

[9] Vasile Drăguţ, *Zugravul Mihu şi epoca sa*, în „Studii şi cercetări de istoria artei", Seria Artă plastică, 13, 1966, nr. 1, p. 39—43.

[10] După S. Dragomir, Crişcior se mai numea şi Crişul Alb, cf. N. Drăganu, *Românii în veacurile IV—XIV pe baza toponimiei şi onomasticii*, Bucureşti, 1933, p. 311—312.

[11] Zsatkovits Kálmán, *Egy kis helyreigazitás*, în „Századok", 1897, p. 172.

Miron Barnovschi ctitor în Suceava

VASILE DRĂGUŢ

Într-un articol anterior am încercat să demonstrăm întrucît epoca lui Miron Barnovschi merită să fie considerată cu toată atenţia, numărul mare de ctitorii ridicate în scurta lui domnie, ca şi programul lor defensiv constituind argumente temeinice pentru aşezarea acestei epoci la loc de cinste în istoria artelor din Moldova medievală[1]. Rîndurile ce urmează îşi propun să întregească imaginea activităţii ctitoriceşti a destoinicului voievod, pe baza unor ştiri mărunte risipite în diferite publicaţii.

---

[1] Vasile Drăguţ, *O epocă artistică uitată: epoca lui Miron Barnovschi*, „Buletinul monumentelor istorice", 1973, nr. 1, p. 15—24

https://biblioteca-digitala.ro

Astfel, în „Index Zolkieviensis" găsim următoarea informație: *„Ioanu Mironu Barnovschi vodă dăruiește casa sa proprie dimpreună cu o pivniță de peatră din Suceava me.ropoliei de acolo ad s-tum Georgium, unde sîntu depuse moaștele s. Ioanu celui Nou și încuviințează să vîndă în numita casă vinu, răc.iu ș.a.m.d. fără a fi supusu la decimă, însă în scopu de-a înlesni procurarea luminatului pe lîngă sântele moaște; dato Iași, 7135, april 20"*[2].

Aflăm deci, că Miron Barnovschi avea o reședință la Suceava pe care o dăruia în 1627 mănăstirii Sf. Gheorghe din acel oraș. Dania voievodului pentru biserica mitropoliei sucevene ar putea contribui și la datarea paraclisului ctitorit de Anastasie Crimca în vecinătatea aceluiași monument, paraclis a cărui pisanie precizează că a fost înălțat *„în zilele blagovostivului Domn Miron Barnovschi"*[3]. Într-adevăr, între cele două acte de devoțiune pare a exista o consonanță, motivată, poate, la timpul respectiv, de interesul pe care atît domnul cît și mitropolitul Moldovei l-au avut pentru vechiul lăcaș de cult sucevean.

Dar existența la Suceava a casei lui Miron Barnovschi se conjugă și cu alte elemente care vin să pună în lumină și să nuanțeze legăturile pe care voievodul le-a avut cu orașul Suceava. Astfel, în 1784 un grup de cetățeni suceveni, răspunzînd unui chestionar austriac, arată că în localitate se găsesc mai multe biserici, între care una cu numele de *Barnowscy*[4].

Nici un alt document nu mai amintește despre faptul că în Suceava ar fi existat o biserică ctitorită de Miron Barnovschi, care să-i poarte numele, dar există un puternic temei pentru a da crezare știrii de mai sus.

Încă în 1903, Eugen Kozak relata că în apropiere de hotarul Langer din Suceava, în punctul numit „pivnița de vară" (Sommerscher Keller) a fost găsită o piatră de mormînt tăiată și refolosită ca uscior. Pe această piatră se mai putea descifra inscripția: „... мѕ гспд (и) ү нашемү їѡ мирон барновск (е?) воивода ... | м ... | ... . лісъ и пръставїсъ в лто ..."[5] adică *„domnul nostru Io Miron Barnovschi voievod ... și s-a pristăvit în anul..."* Kozak presupunea că după uciderea lui Miron Barnovschi la Constantinopol, în 1633, boierii i-au adus trupul și l-au înmormîntat într-un cimitir din Suceava. Dezafectarea cimitirului și refolosirea pietrei funerare ca toc de ușă s-ar fi întîmplat după părerea sa, în secolul al XIX-lea[6].

Coroborînd cele două știri, credem că se pot trage următoarele concluzii: a existat o ctitorie a lui Miron Barnovschi în Suceava, situată probabil în vecinătatea caselor sale; în această biserică a fost înmormîntat trupul nefericitului voievod, după năpraznica sa moarte întîmplată la Constantinopol din ordinul sultanului Murat. Rămășițele domnești nu puteau fi înhumate într-un cimitir, cum presupunea Kozak, ci neapărat într-una din ctitoriile sale, potrivit tradiției. De ce la Suceava și nu în noua cetate de scaun de la Iași, unde se află o importantă ctitorie a domnului, biserica sfînta Maria-Barnovschi? Poate din același motiv de taină protectoare pentru care, cîteva decenii mai tîrziu, piatra de mormînt a lui Constantin Brîncoveanu avea să rămînă fără nici o inscripție. În capitala țării, iscoadele turcești mai ușor ar fi putut afla despre cinstirea postumă dată celui răpit vieții prin sîngeroasa hotărîre a Porții otomane.

Locul ctitoriei sucevene a lui Miron Barnovschi ne este, deocamdată, necunoscut. Rămîne dincolo de orice îndoială că o asemenea ctitorie a existat, ea sporind numărul — și așa destul de mare — al lăcașurilor de cult ridicate de harnicul voievod. Alături de cetatea Dragomirnei, de casele și de biserica de la Toporăuți, casele și biserica din Suceava definesc cu mai multă claritate atașamentul pe care, îl știm bine, Miron Barnovschi l-a avut pentru Țara de Sus a Moldovei.

[2] *Index Zolkieviensis*, doc. 30, publicat de Gh. Popovici, în „Candela", III, noiembrie 1884, p. 687.

[3] G. Balș, *Bisericile moldovenești din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1933, p. 90—91.

[4] Rudolf Gassauer, *Contribuții la istoria Sucevei și a împrejurimei*, în „Anuarul liceului ort. Ștefan cel Mare în Suceava"; Suceava, 1927, p. 27. Documentul citat de autor este „Commissions Protokoll über die sämtlichen Privat-besitzungen in der landesfürstlichen Stadt Sutschava", document aflat în arhiva tribunalului din localitate.

[5] Eugen Kozak, *Die Inschriften aus der Bukovina*, I, *Steininschriften*, Viena, 1903, p. 153. Piatra se află acum în muzeul orașului.

[6] E. Kozak, *loc. cit.*, nota 1.

Grigorescu inedit

MIHAI APOSTOL

Într-un articol publicat în 1957[1], Barbu Brezianu socotea de datoria sa să prezinte mărturii în legătură cu *„cea dn urmă biserică pictată de Grigorescu"*, pentru că *„nici unul din biografii „zugravului" n-au menționat"* pînă la acea dată decorația murală a bisericii din Puchenii Mari, jud. Prahova. Elementele folosite în articolul său au fost de natură să elucideze paternitatea picturii *„sfioasei bisericuțe din Pucheni"* și să sancționeze *„sacrilegiul plastic"* al restauratorilor.

Cu Puchenii, zestrea lăsată Prahovei de Nicolae Grigorescu se îmbogățește cu o „nouă" pictură murală care se adăuga celor cunoscute, de la Băicoi (unde debutase alături de zugravul Nițâ Pîrîianu, în 1853, la biserica de pe moșia Cleopatrei Trubețkoi, născută Ghica) și Zamfira (unde fusese ajutat de Nae Pantelimonescu). Atracția acestei Prahove bogate și primitoare va fi vădită. Prin 1891 se va instala definitiv pe aceste meleaguri unde se va stinge, în același an cu un alt titan al culturii românești, B. P. Hasdeu — magul de la Cîmpina.

Băicoiul, Zamfira și Puchenii, la care se adaugă Cîmpina cu muzeul memorial organizat în casa sa constituie tezaurul grigorescian al Prahovei. În prezent vine să i se adauge o nouă podoabă, pînă azi necunoscută cercetătorilor. Este vorba de biserica cu hramul Adormirea Maicii Domnului din satul Mărginenii de Jos, comuna Filipeștii de Tîrg, considerată monument de arhitectură.

Situată în zona precolinară de la nord-vest de Ploiești, monumentul adus în discuție — o modestă bisericuță sătească din veacul trecut (plan treflat, abside poligonale la exterior, semicirculare la interior, pridvor cu geamlîc etc.) — pălea în fața celorlalte obiective istorice din comună: ruinele palatului Cantacuzino (construcție monumentală, ridicată de postelnicul Constantin Cantacuzino între 1633—1653 și pomenită de Paul din Alep în însemnările sale de călătorie), conacul Filipescu (monument al secolului al XVIII-lea, ridicat pe o așezare mai veche de către urmașii lui Dumitrașcu Filipescu stolnicul), poșta veche (ridicată pe la sfîrșitul secolului al XVIII-lea pe vechiul „drum al domniei"), crucea din vremea lui Matei Basarab și ruinele casei Cantacuzinilor (care după tradiție ar fi fost conacul lui Preda Buzescu, primit în dar de la Mihai Viteazul)[2].

Ctitorie a aceluiași *„Nicolae biv căpitan za Dorobanț"* din Pucheni (care ar fi cumpărat moșia și conacul din Mărginenii de Jos de la Radu Greceanu, căruia îi fuseseră vîndute între timp), construcția a fost terminată în 1855 iunie 15 (deci înaintea celei din Pucheni), după cum se arată în pisanie. În același an, Nicolae Niculescu Dorobanțu, ctitorul celor două bisericuțe de sat, încetează din viață.

Așa cum Iorgu Niculescu continuă și termină ctitoria tatălui la Pucheni, pictarea ctitoriei din Mărginenii de Jos revine celuilalt fiu Dimitrie Niculescu (mort în 1863), care, îndemnat de mama sa Smaranda, s-a achitat de această obligație familială.

Faptul acesta ne-a determinat să-i alăturăm și alte argumente, care împreună să întărească supoziția noastră după care această bisericuță a fost și ea pictată de Nicolae Grigorescu.

Pornind de la identitatea ctitorilor și a arhitecturii, am căutat să facem o comparație între pictura celor două ctitorii și am încercat o paralelă și cu pictura de la Agapia (1858—1860), după cum se știe contemporană cu Puchenii. Asemănarea ne-a izbit. Un *Crist pe Golgota*, înainte de răstignire, aflat azi la biserica Sf. Ioan Botezătorul din Vaslui[3] (fig. 1) și provenind tot de la Agapia

[1] Barbu Brezianu, *Cea din urmă biserică pictată de Grigorescu*, „Studii și cercetări de istoria artei", an. IV, nr. 1—2/1957, p. 255—276.

[2] Mihai Apostol și Mihail Vulpescu, *Muzee și monumente prahovene*, Ploiești, 1971, p. 126—128.

[3] Octavian Mărculescu, *Un tablou necunoscut al pictorului Nicolae Grigorescu*, „Biserica ortodoxă română", an. LXXXI (1963), nr. 9—10, p. 1005—1008.

Fig. 1. *Crist pe Golgota*, varianta de la Mărginenii de Jos.

Fig. 2. *Crist pe Golgota*, varianta de la Agapia.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 3. Icoana *Sf. Dumitru şi Sf. Nicolae* de la Mărginenii de Jos.

(fig. 2) ne-a uimit prin identitatea cu panoul mural (fig. 3) de pe peretele de nord al bisericii din Mărginenii de Jos (La Pucheni el este mult simplificat, dar în esenţă rămîne acelaşi). Uşile împărăteşti cu figura juvenilă a îngerului sau figura sfătoasă a unui unchieş ca Sf. Nicolae (fig. 3), medalioanele celor 12 apostoli şi scena Cinei de taină, trădează trăsăturile penelului grigorescian.

Portretul spiritualizat şi în acelaşi timp uman al Sf. mucenic Mina (fig. 4) din absida nordică sau chiar chipul adolescentin al Sf. Dimitrie (fig. 3), care ne aminteşte de însuşi tînărul „zugrav", ne duce cu gîndul la afirmaţia lui Vlahuţă în legătură cu modelele vii pe care pictorul le folosea în zugrăvirea chipurilor de sfinţi: *„Sfinţii lui Grigorescu sînt vii, omeneşte vii, şi destul de sfinţi prin expresia de bunătate, de îndurare şi de evlavie pe care pictorul a ştiut să le-o dea, fără să-i desfigureze, fără să-i bizantinizeze prea mult, înţelegînd instinctiv că un sentiment ceresc nu poate fi decît a înfrumuseţa o figură omenească. De altfel, încă de pe atunci* (e vorba tocmai de epoca Agapiei — n. n.) *el nu lucra decît avînd înaintea lui un model viu, care să-i dea figura şi atitudinea cerută"*[4]. Desigur că şi aici la Mărginenii de Jos, Grigorescu a luat modele din sat pe care le-a imortalizat sub chipul unor sfinţi.

Biserica a suferit reparaţii exterioare în 1935 şi apoi unele remedieri ale avariilor provocate de cutremurul din 1940. Dintr-o neglijenţă de neiertat, în 1954, un incendiu îi mistuie acoperişul, afumînd şi deteriorînd pictura. Tîmpla şi icoanele sînt însă salvate de locuitori. Neglijenţa persistă însă şi azi. Deşi parohia a fost sesizată de Comitetul de cultură şi educaţie socialistă al judeţului Prahova asupra valorii picturilor şi a necesităţii restaurării lor cu mare grijă, o sumedenie de scînduri se reazemă direct de portretele ctitorilor, iar vandalismul cu care s-a procedat, la introducerea luminii electrice, cînd au fost deteriorate porţiuni de pictură pentru a îngropa firul, denotă lipsa de responsabilitate a celor care au condus sau au urmărit lucrările.

În sprijinul tezei noastre asupra paternităţii picturii murale a bisericii din Mărginenii de Jos vine şi declaraţia preotului Popescu din localitate, care afirmă că fostul paroh din Pucheni, Grigore Moisescu, i-ar fi mărturisit că Ana, soţia lui Iorgu Niculescu (recăsătorită cu Theodor Aman), i-a confirmat pe vremuri acest lucru.

Rămîne însă o întrebare: cînd a fost pictată biserica din Mărginenii de Jos? Înaintea celei de la Pucheni, în acelaşi timp cu aceasta, sau ea este *„cea din urmă biserică pictată de Grigorescu"*? Rămîne ca cercetări ulterioare să-şi spună cuvîntul.

Un Grigorescu necunoscut pînă astăzi vine să îmbogăţească tezaurul lăsat de pictor în această Prahovă în care a poposit adesea şi în care se aşezase definitiv la bătrîneţe. Descoperirea unei lucrări de Grigorescu inedite, în Prahova, nealterată de alte intervenţii (ca în cazul Puchenilor), la Mărginenii de Jos întregeşte imaginea conturată deja a operei de muralist a marelui pictor.

Fig. 4. *Sf. Mucenic Mina* de la Mărginenii de Jos.

Notă asupra misiunii efectuate în România între 13—20 iulie 1973

ÎNTOCMIT DE PAOLO MORA, restaurator şef, LAURA SBORDONI MORA, prim-restaurator LA ISTITUTO CENTRALE DEL RESTAURO, PAUL PHILIPPOT, director, CENTRUL INTERNAŢIONAL PENTRU CONSERVARE, ROMA

1. Picturile murale de la biserica fostei mănăstiri Humor.

Fixarea tencuielii

Formula pusă la punct pentru fixarea tencuielii poate fi considerată pe deplin satisfăcătoare; fixarea tencuielii nu pune deci probleme de metodă şi poate fi asigurată, pretutindeni unde apare, de echipa de specialişti români.

Exfolierea peliculei de culoare în pridvor

Exfolierea peliculei de culoare în pridvor pune o problemă delicată de fixare. Sugerăm să se procedeze în modul următor:

— să se înmoaie stratul pictural desprins cu un amestec de apă şi alcool cu scopul de a pregăti pătrunderea fixatorului;

— fixarea cu Primal diluat cu apă, cu ajutorul unei pensule;

— asigurarea aderenţei peliculei de culoare prin presarea cu o spatulă metalică udată. Această operaţie este foarte delicată pentru că trebuie evitată deplasarea bucăţelelor de pictură desprinse. De aceea, este esenţial ca spatula să fie udată înainte de a fi aplicată.

Încercarea de a fixa pelicula de culoare pe pereţii de nord şi sud

Aici este important de-a face o încercare de fixare, cu grijă documentată, pe o bandă largă de 1 m întinsă pe toată înălţimea zidului, cu scopul de a prezenta diferite grade de expunere la intemperii. Banda trebuie să fie foarte net delimitată pentru a permite comparaţia între suprafaţa tratată şi cea netratată. Se va avea în vedere ca delimitarea să taie zone de aceeaşi culoare pentru a favoriza comparaţia.

Încercarea de fixare ar trebui făcută cu Paraloid B 72 în soluţie de 4%.

Ar fi interesant, de asemenea, de-a face pe pereţii de nord şi sud două teste adiacente, pe cîte o suprafaţă de 50×50 cm, una cu Paraloid, cealaltă cu caseină, pentru a compara efectele celor două produse. Operaţia ar trebui făcută înainte de începerea iernii pentru a putea dispune de un an întreg pentru test.

Curăţirea

Lucrările de curăţire executate de specialiştii români în camera mormintelor şi în pronaos au fost conduse cu multă prudenţă şi pictura prezintă o unitate perfectă din punct de vedere estetic. Precauţia luată pentru a păstra o marjă de rezervă — permiţînd de a împinge curăţirea mai departe decît e necesar — este foarte importantă pentru a putea asigura unitatea prezentării picturii în ansamblul bisericii. În consecinţă, trebuie avute în vedere anume corecţii de curăţire care vor fi necesare în momentul în care va fi redată ansamblului bisericii luminozitatea sa normală, foarte diferită de condiţiile în care trebuie să lucreze restauratorii, care, pe de altă parte, nu văd niciodată, în timpul lucrului, decît zona asupra căreia operează. În acelaşi timp, trebuie remarcat deja că lucrul a fost executat cu o mare regularitate.

Pentru a evita atît cît este posibil riscurile abraziunii, sugerăm a se curăţa cu apă peste tot unde culoarea suportă, excluzînd mai ales roşurile şi galbenurile foarte sensibile. Curăţirea cu apă lasă, mai mult decît guma, o „anvelopă" subţire de patină pe pictură.

2. Lupta împotriva umidităţii

Generalităţi

Lupta împotriva umidităţii ca principală cauză a alterărilor trebuie să aibă prioritate.

La mai multe monumente ar fi bine să fie îndepărtate adaosurile de ciment din soclul zidurilor ca şi trotuarele de piatră amenajate în jurul clădirilor, care contribuie la menţinerea în sol a unei umidităţi care tinde să pătrundă în ziduri prin capilaritate.

În aceleaşi locuri ar trebui studiată posibilitatea de a instala un sistem de drenaj care să ţină cont de dificultăţile cauzate de zăpadă şi ploaie, care nu pot în nici un caz să fie lăsate să se adune în rigolă. Este vorba aici de activitatea unui specialist.

Tismana

Aceste observaţii se aplică mai cu seamă în cazul particular al bisericii mănăstirii Tismana, unde, de altfel, vor trebui refăcute tencuielile zidurilor pentru a proteja piatra de urmările eflorescenţelor sărurilor în timpul secării apei de capilaritate. Aspectul pe care îl va avea tencuiala va trebui să se bazeze pe un studiu atent al vechilor tencuieli, cu diferenţele din punctul de vedere al culorii, texturii, grosimii şi compoziţiei. O parte din tencuiala originară, acoperită de pictură, se păstrează deasupra uşii de intrare. Evident, va

[4] Alexandru Vlahuţă, *Pictorul Nicolae Grigorescu*, Ed. tineretului, Bucureşti, *1969*, p. 14.

https://biblioteca-digitala.ro

fi posibil să se refere şi la tencuielile altor monumente de acelaşi stil din regiune, care şi-au păstrat tencuiala originară.

3. Crearea unui laborator

Acţiunea întreprinsă de Direcţia monumentelor istorice şi de artă pentru salvarea picturilor murale ar fi întărită prin crearea unui laborator central în Bucureşti şi a unui atelier local la Suceava. În timp ce laboratorul central se va ocupa de problemele speciale din diversele domenii ale conservării — şi nu numai de picturile murale — atelierul local va asigura controlul regulat şi va răspunde de solicitările imediate de întreţinere şi urgenţă. În această ordine de idei, lui îi va reveni sarcina instalării, într-o biserică în funcţiune, a unor termohigrografe — unul la interior şi altul la exterior — ale căror măsurători vor fi notate pe parcursul unui an întreg. Aceste date vor fi preţioase pentru stabilirea mecanismului precis al umidităţii ca o cauză a alterării tencuielilor şi picturilor pentru orientarea mai eficientă a intervenţiilor.

În acest context, dorim să subliniem încă o dată importanţa caracterului interdisciplinar al conservării şi utilitatea unei formaţii de bază, comună pentru diferitele specialităţi interesate.

Este pentru noi un motiv de mare satisfacţie faptul de a vedea constituindu-se, în cadrul Direcţiei monumentelor istorice şi de artă, o secţie de conservare a picturilor murale care, încă de pe acum, este în măsură să înfrunte problemele cele mai urgente şi care promite să se dezvolte rapid, astfel încît să răspundă exigenţelor considerabile ale bogatului patrimoniu de picturi murale ale României.

4. Restaurarea ruinelor

Restaurarea vestigiilor arheologice ca Tropaeum Traiani de la Adamclisi sau cetatea Sucevei trebuie, credem, privită în lumina aceloraşi principii fundamentale comune şi pentru alte categorii de bunuri culturale. Valoarea esenţială este de a salva *autenticitatea obiectului*. Orice reconstrucţie, dincolo de integrarea lacunelor limitate, cerute de pura conservare a monumentului, nu poate decît să falsifice monumentul, atît din punct de vedere istoric cît şi din punct de vedere artistic. Pe de altă parte, în cazuri ca cele considerate, aspectul primar al monumentului nu poate fi cunoscut decît într-un mod conjectural. Cel mai bun mod de a vizualiza, în starea actuală a cunoştinţelor noastre, fără a compromite autenticitatea monumentului, este de a recurge la machete, expuse într-un muzeu al locului ca un fel de introducere pentru vizitatori, care vor aprecia foarte bine valoarea sugestivă proprie ruinei.

Sesiunea anuală de comunicări ştiinţifice a D.M.I.A.

TEREZA SINIGALIA

În zilele de 14—16 mai 1974 a avut loc Sesiunea anuală de comunicări a D.M.I.A. Prestigioasă manifestare ştiinţifică, sesiunea a întrunit un foarte mare număr de comunicări. Susţinute aproape în exclusivitate de arheologii, arhitecţii şi cercetătorii Direcţiei, confruntaţi cu o problematică variată, comunicările au oglindit multitudinea şi diversitatea preocupărilor specialiştilor instituţiei care, prin specificul activităţii sale, realizează interdependenţa dintre cercetarea multidisciplinară a monumentului, restaurarea şi punerea în valoare a acestuia.

Ca o noutate tematică în cadrul sesiunilor D.M.I.A. au fost prezentate rezultatele unor cercetări cu caracter tehnic. De o mare importanţă practică în activitatea de restaurare se dovedesc a fi cercetările asupra mortarelor vechi şi asupra posibilităţii utilizării numai a formulelor bazate pe mortare de var (Tatiana Pogonat, *Cîteva consideraţii asupra mortarelor folosite în restaurarea monumentelor istorice şi de artă;* Alex. Dobriceanu, *Tencuieli exterioare specifice la monumente. Cauzele principale care le impun şi tehnica lor de execuţie*). Un interes deosebit a suscitat comunicarea ing. Dumitru Pîrscoveanu, *Studiu privind protejarea picturii bisericii Voroneţ împotriva vîntului şi zăpezii,* ale cărui soluţii, confruntate deja în cadrul unei întîlniri ştiinţifice internaţionale au primit girul valabilităţii teoretice prin identitatea unor rezultate obţinute în părţi diferite ale lumii. Tot tehnică, dar de un caracter mai aparte a aparut comunicarea pictorului restaurator Gheorghe Ciobanu: *Din problematica decapărilor de pictură în ulei suprapusă peste frescă.*

Ca de obicei, cercetările arheologice şi-au adus un aport substanţial — atît ca număr de comunicări cît şi ca rezultate — în cadrul sesiunii. Descoperirea prin cercetare arheologică a unui „osuar" pe întreaga lungime a altarului şi naosului bisericii din Războieni (comunicare Gh. I. Cantacuzino) a confirmat ştirea din *Cronica* lui Grigore Ureche despre reînhumarea, în biserica ridicată de Ştefan cel Mare, a celor căzuţi în 1476 în bătălia de la Valea Albă. Comunicarea prezentînd rezultatele cercetării de la fosta mănăstire Cotmeana (Lia şi Adrian Bătrîna) vine să îmbogăţească cunoştinţele noastre nu numai asupra planului şi structurii valorosului monument de mult cunoscut, ci şi istoria arhitecturii prin descoperirea unei biserici anterioare, de plan triconc pe locul celei actuale. Cercetătorii au stabilit şi existenţa unui pridvor deschis cu un turn clopotniţă — ambele modificate în secolul XVIII — la biserica ce există şi azi, precum şi cronologia fazelor de construcţie a aşezămîntului de la Cotmeana, obţinută prin coroborarea şi interpretarea documentelor de la sfîrşitul secolului XIV şi începutul secolului XV.

Un alt monument a cărui existenţă n-a fost bănuită — o biserică de lemn pe fundaţie de zidărie cu pronaos absidat supralărgit datînd din secolul XVI — a fost prezentat în comunicarea Marianei Beldie, *Cercetări arheologice la biserica Sf. Nicolae a Curţii din Brîncoveni.*

Arheologul Nicolae Puşcaşu a prezentat rezultatele unei cercetări mai vechi la biserica din Densuş, cercetări care au avut drept rezultat confirmarea ipotezei conform căreia biserica a fost construită într-o singură etapă către sfîrşitul secolului XIII, ei adăugîndu-i-se în secolul XIV încăperi anexe pe laturile de sud şi vest.

Seria de probleme consacrate studiilor de istoria artei şi arhitecturii reprezintă un capitol important al acestei sesiuni de comunicări. Încercînd o grupare a lor, se desprind mai multe direcţii ale cercetării: prezentarea monografică (Bogdana Irimia, *Datarea şi semnificaţia picturilor murale de la Părhăuţi;* arh. Hermann Fabini, *Turnuri-locuinţă în Sibiul medieval;* Ioana Cristache-Panait şi arh. Marinel Daia, *Biserica românească din Săndulești; aprecieri asupra datării şi valorii artistice;* Maria Irina Cantacuzino, *Cercetări la biserica din Hîrteşti, jud. Argeş;* arh. Cristian Moisescu, *Biserica fostei mănăstiri Gorgota);* axarea comunicărilor numai pe unele date semnificative privind conturarea profilului specific al unui monument (arh. Virgil Polizu, *Elemente de arhitectură apărute în urma cercetării de la casa domnească din incinta mănăstirii fortificate Slatina;* arh. Olga Bâzu, *Elemente nou apărute în arhitectura bisericii din Strei;* arh. Rodica Mănciulescu *Elemente deosebite de arhitectură în ansamblul Sf. Vineri-Tîrgovişte,* arh. Gheorghe Sion, *Noi date privitoare la arhitectura palatului brîncovenesc de la Potlogi),* schiţe ale unor viitoare sinteze (Vasile Drăguţ, *Ceramica monumentală moldovenească — o nouă ipoteză;* Matei Lăzărescu, *Observaţii şi propuneri cu privire la cercetarea picturilor murale;* arh. Eugenia Greceanu, *Consideraţii asupra tipologiei bisericilor din Densuş, Gura-Sada şi Peşteana;* Ioana Cristache-Panait şi arh. Ion Sc.eletti, *Bisericile de lemn din judeţul Bistriţa-Năsăud,* Tereza Sinigalia, *Palate domneşti şi case boiereşti din Ţara Românească din secolul XVII. Puncte de vedere;* Voica Maria Puşcaşu, *Biserici, hramuri, ctitori în Ţara Românească (secolele XIV—XV).*

Dintre acestea, de un mare interes apare comunicarea cu privire la ceramica monumentală din Moldova, pentru ale cărei origini, istoricul de artă Vasile Drăguţ propune calea nordică, dinspre Lituania, de circulaţie spre Moldova secolului al XIV-lea. Observaţiile prezentate de Matei Lăzărescu deschid un unghi nou de cercetare — estetică şi tehnică, a picturilor murale, văzute dinlăuntrul lor, prin ochiul pictorului.

Activitatea de proiectare din cadrul D.M.I.A. a fost ilustrată de comunicările: arh. Constanţa Modoran, *Propuneri de reconstituire la biserica ortodoxă din Mănăstirea-Mica;* arh. Marina Iliescu, *Probleme de restaurare la biserica din Vad;* arh. Ştefan Balş, *Cula de la Măldăreşti — probleme de restaurare.*

Comunicările consacrate ansamblului de la Văcăreşti, intrat în toamna anului precedent în restaurare, au constituit un grupaj aparte, marcat de contribuţia cercetărilor de arhivă (Monica Breazu şi Liviu Rotman, *Trei izvoare din secolul al XIX-lea despre starea mănăstirii Văcăreşti),* de minuţioasa cercetare de arhitectură în zona celor două cuhnii (arh. Liana Bilciurescu şi colectiv) şi de săpăturile arheologice din aceeaşi zonă (arheolog Cristian Tico).

Discuţiile au subliniat importanţa descoperirilor, valoarea cercetărilor specifice şi interdisciplinare în restaurarea monumentelor, calitatea comunicărilor, seriozitatea muncii în găsirea celor mai adecvate soluţii de restaurare, necesitatea de a atrage un număr cît mai mare de oameni în acţiunea de protejare a monumentelor istorice prin crearea unui grup de „prieteni ai monumentelor" pe lîngă D.M.I.A.

Cu ocazia sesiunii, a fost deschisă, în holul de la etajul II al Muzeului de istorie al R.S. România — unde a avut loc manifestarea, — o expoziţie cu un caracter deosebit, ilustrînd activitatea D.M.I.A. în anul 1973 şi constituind un comentariu inedit la comunicările prezentate: obiecte descoperite prin cercetările arheologice, proiecte de restaurare, grafice de cercetare, releveul zonelor de pictură murală în care s-a lucrat la şantierul-pilot de restaurare de la Humor, fotografii documentare etc.

Organizată cu atenţie, cu o vădită preocupare pentru a nu fi neglijat nici un amănunt, de Voica Maria Puşcaşu, Maria Irina Cantacuzino şi arh. Constanţa Modoran, sesiunea a beneficiat şi de un program şi de un afiş realizate de Casian Labin.

Încununînd seria de microsesiuni lunare ale anului 1973—1974, sesiunea anuală a D.M.I.A. a reprezentat atît un preţios bilanţ ştiinţific, cît şi un punct de pornire pentru intensa activitate multilaterală a etapei de vară.

https://biblioteca-digitala.ro

Profesorul Horia Teodoru la 80 de ani

arh. **ȘTEFAN BALȘ**

În istoria restaurării monumentelor istorice din țara noastră, arhitectul Horia Teodoru ocupă în mod incontestabil un loc de frunte.

În anii dinaintea primului război mondial, personalități din lumea arhitecților precum au fost Al. Băicoianu, Gh. Lupu, N. Trajanescu, au realizat importante lucrări de restaurare în cadrul Serviciului tehnic al Comisiunii Monumentelor Istorice condus de N. Ghica-Budești. Ele apăreau atunci ca un răspuns la nivel național la acțiunea mult criticată desfășurată anterior de arhitectul francez Lecomte de Nouy. Văzute astăzi însă, mai toate acestea, cu excepția remarcabilei restaurări a inginerului Grigore Cerchez de la Curtea de Argeș, poartă pecetea unor interpretări personale, lipsite în general de acel riguros respect al vechilor forme și materiale care au stat la baza restaurărilor din epoca următoare.

În 1927, și-a început activitatea, la Comisiunea Monumentelor Istorice, arhitectul Horia Teodoru, după un stagiu de specializare de doi ani la Școala Română din Roma. Încă de la început, sprijinit de conducătorii Comisiunii, a pornit o luptă neobosită și îndărătnică pentru a imprima noile noțiuni însușite ca specialist în privința principiilor de proiectare în restaurare și pentru a îndrepta numeroasele tehnici greșite, folosite în execuție.

Această luptă ce avea să dăinuiască în toată perioada dintre cele două războaie mondiale, a reușit, prin persistența ei, să cîștige teren, în așa fel încît punctele sale de vedere au fost cu încetul acceptate și au ajuns să constituie baze obligatorii în domeniul respectiv.

Rezumînd criteriile care au caracterizat restaurările lui Horia Teodoru și care le-au diferențiat în mod vădit de lucrările anterioare, ele au fost :

— O temeinică documentație inițială.

— O atentă muncă de cercetare pe monument pentru regăsirea elementelor constructive sau decorative în cazurile unor transformări ulterioare.

— O strictă păstrare a tuturor acestor elemente, fără interpretări modificatoare de ordin estetic, **„preocuparea frumosului netrebuind să existe în munca de restaurare".**

Ajuns la conducerea Serviciului tehnic al Comisiunii, din ce în ce mai îngrijorat de imensa disproporție între cerințele de salvare a monumentelor deteriorate și posibilitățile financiare disponibile, Horia Teodoru a adăugat atunci la ideile sale privind metoda de acționare în țara noastră, propunerea restrîngerii restaurării la o simplă acțiune de reparații și consolidări, repartizată însă la un număr cît mai mare de obiective, renunțînd la restaurări complexe de reconstituiri și reîntregiri sau la lucrările complementare de punere în valoare, considerate ca nefiind necesare.

A urmat desființarea Comisiunii Monumentelor Istorice și retragerea lui Horia Teodoru din serviciul activ de restaurare prin trecerea sa la Academia de Belle Arte. Directivele sale de muncă însă, stabilite pe criterii științifice, au fost urmate mai departe, iar ideile sale, deși uneori considerate de urmașii săi ca prea limitative în valorificarea monumentului, au rămas totuși principii conducătoare, corespunzătoare chiar și restaurărilor de astăzi.

Printre principalele lucrări realizate sub conducerea sa trebuie menționate ca modele ale genului, restaurările bisericii Curtea Veche din București, Sfînta Treime din Siret, biserica fostei mănăstiri Probota, biserica Coconilor și turnul mănăstirii Sf. Ion din Suceava, biserica din Mănăstioara.

La fel de importantă și desfășurată paralel a fost și munca de lămurire dusă de Horia Teodoru în sprijinirea și îndrumarea execuției. Exceptînd puținele întreprinderi de atunci obișnuite să lucreze sub supravegherea directă a Comisiei, toate celelalte lucrări executate din fondurile proprii ale beneficiarilor cu meșteri neexperimentați, au fost călăuzite prin descrieri amănunțite introduse în documentațiile respective, revizuite și completate după normele stabilite de dînsul.

În completarea imaginii activității sale efective, de aproape 20 de ani, în serviciu restaurării, mai trebuie menționate și numeroasele articole publicate în revistele de specialitate, bine documentate, clar redactate și direct legate de miezul subiectului prezentat.

Dar prin trecerea sa în alt domeniu de activitate, Horia Teodoru nu a încetat să se intereseze de problemele monumentelor istorice. Luînd parte cu regularitate la ședințele de avizare sau la deplasările la care a fost solicitat de către Direcția Monumentelor Istorice, astăzi încă, prin intervențiile sale, dovedește că a rămas credincios acelorași idei și principii în materie de restaurare pe care le-a susținut o viață întreagă.

Îi dorim întru aceasta, la împlinirea a 8 decenii de viață, încă mulți și rodnici ani.

TREI DECENII ÎN ACTIVITATEA DE RESTAURARE A MONUMENTELOR ISTORICE

(Urmare din pag. a 4-a)

Fosta Comisiune a Monumentelor Istorice încercase, în paralel cu restaurările de arhitectură, să restaureze și picturile murale, lucrările de la biserica Domnească din Curtea de Argeș fiind în acest sens încurajatoare. Din nefericire nu a fost constituit un adevărat atelier de restaurare, astfel că după război totul a trebuit să fie luat de la început. După mai multe încercări ocazionale, s-a trecut la organizarea unui atelier pentru restaurarea picturilor murale, atelier care funcționează în directă colaborare cu Centrul Internațional de Restaurare UNESCO, cu sediul la Roma.

Primele rezultate din activitatea acestui atelier sînt deopotrivă încurajatoare, dar și îngrijorătoare. Încurajator este faptul că lucrările efectuate deja la Humor, la Geoagiu de Sus, la Bistrița, la Strei, la Densuș etc., au dovedit posibilitatea rezolvării unor probleme dintre cele mai grele, tinerii restauratori vădind și vocație și responsabilitate în munca lor. În același timp, îngrijorează starea de gravă urgență în care se află multe, foarte multe picturi murale din țara noastră. Privite în lumină normală picturile murale de la Humor pot părea sănătoase, în realitate pelicula de culoare se desprinde de pe stratul suport, degradarea și chiar distrugerea fiind iminentă. De asemenea, sînt de semnalat numeroase desprinderi a stratului de frescă de pe zid (Humor, Moldovița, Bălinești etc.), pretutindeni fiind necesare urgente măsuri de consolidare.

Considerînd gravitatea acestor urgențe a fost organizată o campanie pentru depistarea tuturor monumentelor bolnave și pentru întocmirea fișelor de sănătate care să permită o judicioasă programare a intervențiilor. În același timp, în colaborare cu Institutul de Arte Plastice „Nicolae Grigorescu" a fost inițiată pregătirea viitorilor restauratori, pentru a se asigura numărul de specialiști necesari acestei acțiuni de incalculabilă răspundere. Căci ce ar fi Voronețul sau Humorul fără podoaba picturilor murale?

Similar, se pregătesc acum mijloacele pentru restaurarea întregului patrimoniu de artă aferent unui monument: sculptură, feronerie, mobilier. Totul în ideea că fiecare monument reprezintă o mărturie a istoriei poporului nostru, un document complex al geniului creator autohton, document pe care procesul de restaurare trebuie să-l păstreze nealterat în toată bogăția sa.

În perspectiva celor trei decenii care au trecut de la 23 August 1944, activitatea de restaurare din țara noastră impresionează prin ritmul impetuos de dezvoltare, prin complexitatea problemelor cu care este confruntată, prin constanta preocupare pentru asigurarea unor criterii și mijloace de o nedesmințită rigoare științifică.

Prin înalta veghe a Partidului Comunist Român, patrimoniul cultural național beneficiază de o protecție pe care nu a cunoscut-o niciodată în trecut, ponderea lucrărilor de restaurare crescînd în fiecare an, cu o sporită eficiență.

Mărturii concrete ale trecutului, monumentele istorice devin prin opera de restaurare și mărturii ale prezentului, ele vorbind despre grija pe care regimul socialist o poartă imensului bagaj de valori pe care l-au lăsat moștenire înaintașii, pe care noi înșine sîntem datori să-l lăsăm moștenire generațiilor viitoare.

Modul în care trebuie să fie înțelese monumentele istorice și, în general, operele care fac parte din patrimoniul cultural național a fost admirabil definit de către secretarul general al Partidului Comunist Român, tovarășul Nicolae Ceaușescu: *„Glorificînd eroismul legendar al luptei strămoșilor pentru neatîrnare, operele lor dădeau în același timp răspuns aspirațiilor de progres ale societății din vremea lor, jucau rolul de instrumente ale luptei pentru înfăptuirea idealurilor de libertate și progres ale poporului român. Prin aceasta și prin înalta lor valoare artistică sau științifică, aceste opere aparțin nu numai tezaurului nostru național, ci și patrimoniului culturii universale".* („România pe drumul desăvîrșirii construcției socialiste", v. II, București 1968, p. 307).

În acest bărbătesc dialog cu istoria se poate descifra, o dată mai mult, substanța profund umanistă a regimului socialist, gîndul înalt despre responsabilitatea istorică pe care Partidul Comunist Român a știut să-l inculce în conștiința fiecărui cetățean.

Colectivul redacțional: LUCIAN ROȘU — redactor șef
AURORA BĂDILĂ, RODICA BĂNĂȚEANU (secretar de redacție), VALENTINA BUȘILĂ, IULIU BUZDUGAN (redactor șef adj.), MIRCEA DUMITRESCU, OLGA MĂRCULESCU, VASILE NICOLAU, ANGHEL PAVEL, TEREZA SINIGALIA

https://biblioteca-digitala.ro

SUMAR

Vasile Drăguț — Trei decenii în activitatea de restaurare a monumentelor istorice (3)

arh. Anișoara Sion și Alexandru Suceveanu — Contribuții stratigrafice la urbanistica Histriei romane (sec. II—VI e.n.) (5)

Lia Bătrîna și Adrian Bătrîna — Evoluția ansamblului fostei mănăstiri Comana în lumina cercetărilor arheologice (16)

Aurelian Petre — Organizarea limesului dunărean în Provincia Moesia (33)

Gh. I. Cantacuzino — Vechea biserică Stelea din Tîrgoviște (39)

arh. Hermann Fabini — Turnuri de patricieni în Sibiu la sfîrșitul Evului Mediu (43)

arh. Cristian Moisescu — Decorația exterioară zugrăvită pe tencuială a monumentelor din Țara Românească (sec. XIV—XVII) (54)

Mariana Beldie — „Rotonda" din Odorheiul-Secuiesc și problema datării monumentului (59)

Alexandru Al. Bogdan — Cetatea din veacul al XVII-lea de la Tg. Mureș (63)

Alexandru Efremov — Primul peisaj de concepție occidentală în pictura de icoane din Țara Românească (69)

arh. Gh. Sion — Noi date privitoare la arhitectura palatului brîncovenesc de la Potlogi (75)

Petre Oprea — Locuințe cu picturi murale din ultima decadă a secolului al XIX-lea (83)

Romulus Oșianu — Gospodăria țărănească din Galda de Sus (88)

Pavel Binder — Considerații asupra artei bisericilor voievodale din Țara Zarandului (91)

Vasile Drăguț — Miron Barnovschi, ctitor la Suceava (91)

Mihai Apostol — Grigorescu inedit (92)

Paolo Mora, Laura Mora și Paul Philippot — Notă asupra misiunii efectuate în România, între 13—20 iunie 1973 (93)

Tereza Sinigalia — Sesiunea anuală de comunicări științifice a D. M. I. A. (94)

arh. Ștefan Balș — Profesorul Horia Teodoru la 80 de ani (95)

SOMMAIRE

Vasile Drăguț — Trois décennies d'activité de restauration des monuments historiques (3)

arch. Anișoara Sion et Al. Suceveanu — Contributions stratigraphiques au systhème urbanistique de Histria à l'époque romaine (IIe—VIe s. n.è.) (5)

Lia Bătrîna et Adrian Bătrîna — L'évolution de l'ensemble de l'ancien monastère de Comana rélevée par les recherches archéologiques (16)

Aurelian Petre — L'organisation du Limes danubien dans la province Moesie (33)

Gh. I. Cantacuzino — L'ancienne église Stelea de Tîrgoviște (39)

arch. Hermann Fabini — Les tours de partriciens à Sibiu, à la fin du Moyen Age (43).

arch. Cristian Moisescu — La décoration extérieure peinte sur le crépi des monuments de la Valachie (XIVe—XVIIe s.) (54).

Mariana Beldie — „La Rotonde" de Odorheiu Secuiesc et le problème de la datation du monument (59)

Alexandru Al. Bogdan — La cité du XVIIe s. de Tg. Mureș (63)

Alexandru Efremov — Le premier paysage de conception occidentale dans la peinture des icônes de la Valachie (69)

arch. Gh. Sion — Nouvelles données concernant l'architecture du palais brancovan de Potlogi (75)

Petre Oprea — Les peintures murales des maisons datant de la dernière décennie du XIXe s. (83)

Romulus Oșianu — L'habitation paysanne de Galda de Sus (88)

Pavel Binder — Considérations sur l'art des églises voïvodales du Pays de Zarand (91)

Vasile Drăguț — Miron Barnovschi, fondateur à Suceava (91)

Mihai Apostol — Grigorescu inédit (92)

Paolo Mora, Laura Moraet Paul Philippot — Rapport sur la mission effectuée en Roumanie (13—20 juillet 1973) (93)

Tereza Sinigalia — La session annuelle de communications scientifiques de DMHA (94)

arch. Ștefan Balș — Le professeur Horia Teodoru à 80 ans (95)

CONTENTS

Vasile Drăguț — Three Decades in the Restoration Activity by the Historical Monuments (3)

arch. Anișoara Sion and Al. Suceveanu — Stratigraphical Contributions to the Town Menagement of Histria — II—VI centuries (5)

Lia Bătrîna and Adrian Bătrîna — The Evolution of the Former Comana Ensembly by the Light of the Archaeological Researches (16)

Aurelian Petre — The Organisation of the Danubian Limes in Moesia (33)

Gh. I. Cantacuzino — The Old Stelea Church in Tîrgoviște (39)

arch. Hermann Fabini — Patrician Towers in Sibiu by the and of the Middle Ages (43)

arch. Cristian Moisescu — The Ontsicle Decoration Painted on the Plaster at the Monuments from Wallachia (XIV—XVIIth centuries) (54)

Mariana Beldie — The „Rotonda" in Odorheiu-Secuiesc (59)

Alexandru Al. Bogdan — The XVIIth century Citadel in Tîrgu Mureș (63)

Alexandru Efremov — The First Landscape of Occidental Mind in the Icons Painting in Wallachia (69)

arch. Gh. Sion — New Data on the Architecture of the Potlogi Palace (75)

Petre Oprea — Dwellings Decorated with Mural Paintings from the Last Decade of the XIXth century (83)

Romulus Oșianu — The Peasant Farm from Galda de Sus (88)

Pavel Binder — Considerations on the Art of the Hospodar Foundations in „Țara Zarandului" (91)

Vasile Drăguț — Miron Barnovski — Founder in Suceava (91)

Mihai Apostol — An Unpublished Grigorescu (92)

Paolo Mora, Laura Mora and Paul Philippot — Account on the Mission in Romania (13—20 July 1973) (93)

Tereza Sinigalia — The Yearely Scientific Session of the D. H. A. M. (94)

arch. Ștefan Balș — Professor Horia Teodoru by his 80 years (95)

Redacția: Calea Victoriei nr. 174. București, sectorul 1, telefon 50 44 10. Administrația I.S.I.A.P., Piața Scînteii, nr. 1, telefon 17 60 10, interior 12 77. Abonamentele se fac laadministrație; prin poștă sau virament, cont 64 03 01 53 BNRSR, Filiala sector I, București; costul unui exemplar este de 30 lei. Abonamentele pentru cititorii din străinătate se fac prin ROMPRESFILATELIA, Calea Victoriei 29, P.O.B. 848, 2001 Bucarest, ROUMANIE.

LEI 30

40 880

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

MONUMENTE ISTORICE ŞI DE ARTĂ nr. 1 1974

https://biblioteca-digitala.ro